ÉBER MÁRK ÁRON

A CSEPP

A FÉLPERIFÉRIÁS MAGYAR TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETE

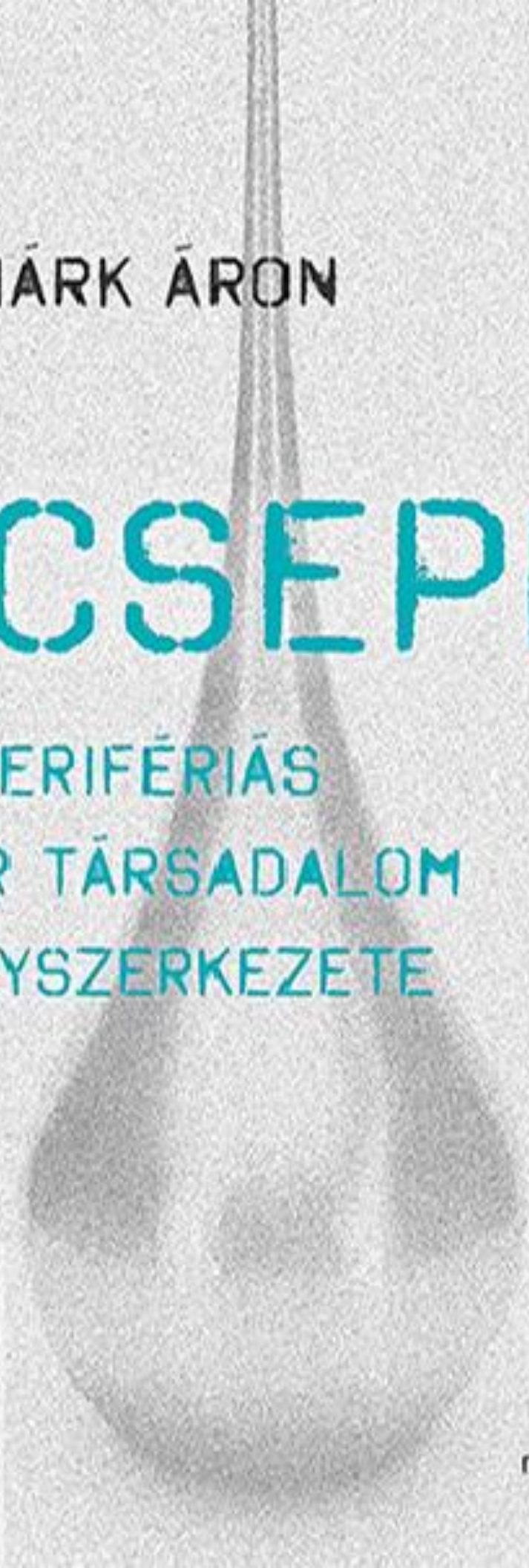

T.E.M.
TÁRSADALOM-
ELMÉLETI
MŰHELY

napvilág kiadó

Name: Révész Béla
Order: 29377736

Köszönjük a vásárlást a szerző és a kiadó, valamint a terjesztő nevében is. Vásárlásával támogatta, hogy Magyarországon az elektronikus könyvkiadás fejlődni tudjon, a digitális kereskedelemben kapható könyvek választéka egyre szélesebb legyen. Köszönjük, és reméljük webáruházunkban hamarosan viszontlátjuk.

Éber Márk Áron

A CSEPP

A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete

NAPVILÁG KIADÓ

Tartalom

BEVEZETÉS
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS
I. ISMERETELMÉLETI ÉBERSÉG: DINAMIKUS RELACIONIZMUS
TÁRGY: A MAGYAR TÁRSADALOM – SZEMBENÉZÉS A MÓDSZERTANI NACIONALIZMUSSAL
A módszertani nacionalizmus és kritikája
Mi a magyar társadalom?
MÓDSZER: OSZTÁLYSZERKEZET-ELEMZÉS – SZEMBENÉZÉS A RÉTEGZŐDÉSKUTATÁSSAL
Osztályszerkezet-elemzés vagy rétegződéskutatás?
Az osztályszerkezet-elemzés három fő hagyománya
Az osztályszerkezet elemzése: kulcsfogalmak és példák
Osztályviszony, osztályhelyzet, osztályszerkezet
A munka tág fogalma és a tőke
Uralom és kizsákmányolás
Vannak-e osztályok?
„Az osztály halála”
Névleges és valóságos osztályok
Helyzetek és pozícióbetöltők, nem pedig konkrét személyek
PERSPEKTÍVA: VILÁGRENDSZER-ELEMZÉS – SZEMBENÉZÉS A KAPITALIZMUS VÁLTOZATAINAK ELEMZÉSÉVEL
A világrendszer-elemzés
A világrendszer-elemzés és a kapitalizmus változatainak kutatása
A tőkefelhalmozás, a hegemónia és a dolgozók mozgalmainak globális ciklusai
Válság és financializáció
Centrum és periféria
Olcsó munka és olcsó természet
II. A DOLOG TÖRTÉNETE MAGA A DOLOG: A MAGYAR TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETÉNEK TÖRTÉNETI FORMÁLÓDÁSA A KAPITALISTA VILÁGRENDSZERBEN
KÜLSŐ FÜGGŐSÉGEK ÉS BELSŐ SZERKEZETEK
A kiegyezéstől a békeszerződésig, 1867–1920
Külső függőségek
Belső szerkezetek

A két háború között, 1920–1945
Külső függőségek
Belső szerkezetek
A második világháború végétől az olajválságig, 1945–1973
Külső függőségek
Belső osztályszerkezet
Az olajválságtól a rendszerváltásig, 1973–1989
Külső függőségek
Belső osztályszerkezet
A rendszerváltástól a rendszerválságig, 1989–2008
Külső függőségek
Belső osztályszerkezet
A rendszerválságtól a Nemzeti Együttműködés Rendszeréig, 2008 után
Külső függőségek
Belső osztályszerkezet
III. CSEPP A TENGERBEN: A MAI MAGYAR TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETE A KAPITALISTA VILÁGRENDSZERBEN
A VILÁG ÉS MI
Függőségünk és globális beágyazottságunk „mélysége”
Első példa: A globalizációs ráta
Második példa: A Magyarországon beruházott külföldi működőtőke-állomány súlya
Harmadik példa: A külföldi irányítású vállalatok súlya Magyarországon
A modernizációelméletek három megismerési hibája
Első hiba: a tartálytársadalom
Második hiba: a különidejűség
Harmadik hiba: a kettős társadalom
A GLOBÁLIS OSZTÁLYSZERKEZET FŐBB HELYZETEI ÉS VISZONYAI
A négy legalapvetőbb globális osztályhelyzet
A négy legalapvetőbb globális termelőviszony
Két további globális osztályviszony
Stratégiák az egyes osztályhelyzetek pozícióinak javítására
Perifériás munka
Centrummunka
Centrumtőke

Perifériás tőke
A MAGYAR TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETE GLOBÁLIS ÖSSZEFÜGGÉSBEN
Fogalmi problémák
A hat legalapvetőbb globális osztályhelyzet
A kilenc legalapvetőbb globális termelőviszony
Hat további globális osztályviszony
A hazai munka és a hazai tőke stratégiái pozícióik javítására
A hazai munka stratégiái pozíciójának javítására
A hazai tőke stratégiái pozíciójának javítására
ÁLLAM ÉS OSZTÁLYSZERKEZET
Az állam osztályszerkezet-formáló hatása
A magyar állam az osztályszerkezet formálójaként – történeti összefüggésben
A „középosztály" ideálja és a köztes-közvetítő osztályok
A „nemzeti középosztály" kormányzati meghatározása
Vita a „középosztályról"
A köztes-közvetítő osztályok
A „középosztály" fogalmának kritikája
A „középosztály" ideálja
A köztes-közvetítő osztályok mozgalmai és politizálódása
A köztes-közvetítő osztályok a rendszerváltás után
Az osztályszerkezet államformáló hatása
Harc a magyar állam megszerzéséért – történeti összefüggésben
A FÉLPERIFÉRIÁS MAGYAR TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETE GLOBÁLIS PERSPEKTÍVÁBÓL
IV. A CSEPP: A MAI MAGYAR TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETE
MEGNYÚLÓ CSEPP, SZÉTHÚZÓDÓ OSZTÁLYSZERKEZET, POLARIZÁLÓDÓ OSZTÁLYOK
Három empirikus metszet a megnyúló csepp formájáról
Gazdasági erőforrások
Kulturális erőforrások
Társadalmi erőforrások
A csepp megnyúlásának, az osztályszerkezet széthúzódásának legfőbb okai
Mit tehet az állam?
OSZTÁLYSZERKEZETET TAKAR-E A MAGYAR TÁRSADALOM

CSEPPSZERŰ FORMÁJA?
A sokszínűség tarka forgatagában
Empirikusan is osztálytársadalom?
Osztályszerkezet és életkörülmények
Osztályszerkezet és társadalmi mobilitás
Még egyszer „az osztály haláláról”
Megszűntek vagy megismerhetetlenek-e az osztályok?
Tapasztalataink osztályszempontú értelmezésének gyengesége
IGAZOLHATÓ-E EMPIRIKUSAN A MEGNYÚLÓ CSEPPFORMA?
Empirikus rétegződéskutatások a mai magyar társadalom tagolódásáról
Első kérdés és hipotézis: egyharmad–kétharmad?
Második kérdés és hipotézis: középső és alsó egyharmad?
Harmadik kérdés és hipotézis: az osztályszerkezet polarizálódása
Terhes babapiskóta? Piramis? Körte?
A középosztályi társadalom képzete
Terhes babapiskóta?
Piramis? Körte?
V. AZ ALÁVETETTSÉG SZERKEZETE: A LÉTBIZONYTALANSÁG FEGYELMEZŐ EREJE
A TŐKE ÉS AZ ÁLLAM URALKODÓ OSZTÁLYSZÖVETSÉGÉNEK ALÁVETETT HELYZETEK
Az alávetettség szerkezete
Prekarizálódó léthelyzetek
Kérdések az empirikus rétegződéskutatásokhoz
A cigány–magyar különbségtétel és az osztályszerkezet
A létbizonytalanság fegyelmező ereje
Hegemónia és kulturális hegemónia
Küzdelmek a (kulturális) hegemónia megszerzéséért
A népi ellenállás feltételei
ÖSSZEFOGLALÁS
IRODALOM
TÁBLÁZATOK ÉS ÁBRÁK JEGYZÉKE
Impresszum

BEVEZETÉS

Mit jelent egy alkalmazott számára a szabadság a mai Magyarországon? Jellemzően hetente kettő, éves szinten pedig huszonvalahány további szabadnapot. Szabadságot arra, hogy megválassza: munkabérért cserébe egy hazai vállalkozás vagy egy külföldi tulajdonú vállalat számára termeljen-e profitot, esetleg a magyar államnak dolgozzon inkább. Szabadságot arra, hogy elhagyja Magyarországot, és másutt termeljen profitot egy másik vállalkozás számára, esetleg egy másik államnak dolgozzon. Szabadságot arra, hogy jövedelmét szabadidejében szabadon költse el. Szabadsága e nem elhanyagolható kérdésekben tehát nagyjából addig terjed, hogy eldöntheti: Magyarországon vagy külföldön, egy hazai vagy egy nem hazai tulajdonú cég tőkefelhalmozásához járuljon-e hozzá, esetleg egy állam szolgálatába lépjen-e (vö. Böröcz [2014] 2015). Ezenkívül szabadon termelhet hasznot másoknak fogyasztásával, lakáshitelével, lakbérével, áruhitelével, fogyasztási kölcsönével, hitelkártyájával, személyi kölcsönével. A társadalom alján uzsorakamatra kapott kölcsönével, a társadalom felsőbb részeiben magán egészségügyi szolgáltatások igénybevételével, magánóvodába és magániskolába íratott gyermekeivel, magánnyugdíj-pénztári megtakarításaival és így tovább.

Amit mások „a szabadság eljöveteleként" ünnepelnek, a munkaviszonyban álló, mert bérmunkakényszerben élő alkalmazottak, foglalkoztatottak, munkások számára *kizsákmányolásuk szabadságát* hozta el. A „szabadság eljövetele" az ő számukra egyet jelentett munkahelyük biztonságának megrendülésével, munkahelyi közösségeik felbomlásával, a munkahelyek és állások tömeges megszűnésével, az egzisztenciális válsággal.{1} Amióta „szabadságban élnek", jószerivel korlátlanul hozzájárulhatnak mások hasznának gyarapításához, magántőkéjének felhalmozásához. Cserébe elvben szabad, öntudatos és szuverén állampolgárokként szabadon megszervezhetik civil szervezeteiket és elméletileg szabadon élhetnek szabadságjogaikkal is – feltéve persze, hogy van elegendő pénzük, tudásuk és idejük arra, illetve kellően jó kapcsolataik ahhoz, hogy az „autonóm civil társadalom" öntudatos állampolgáraiként érvényesíthessék is e jogokat (Gagyi–Ivancheva 2018).

Annak szemléltetésére, hogy miképp látta mindezt az Ajkai Timföldgyár egy volt szakmunkása, abból az interjúból idézek, amely Scheiring Gábor (2019: 194) kutatása során készült vele:

„A melósnak meg most már annyi ereje sincs, hogy összefogjon. Miféle civil fórumok? Miféle ilyen lószarok? Meg miféle olyan hely van, ahová egy átlag magyar melós, akit operátornak hívtak, bemehet és neki valamiféle joga is lesz? Még ha lesz is joga, nincs pénze fizetni a bíróságon, nincs pénze kitartani, hogy ha kirúgják a munkahelyéről. Tehát joga annak van, akinek pénze van. Nem annak, akinek egyébként jár. Tehát a jogodat nem tudod érvényesíteni."

A munkaviszony és az alkalmazás, vagyis a kényszer, hogy létfenntartásuk érdekében eladják munkaidejüket és munkaerejüket – és ami ezzel szorosan összefügg: *életidejüket és életerejüket* –, nem pusztán egy szűk kisebbség, egy „törpe minoritás" problémája. A 2018-as adatok szerint Magyarországon hozzávetőlegesen négymillió alkalmazott, illetve négy és félmillió foglalkoztatott él (KSH 2019a, 2019b). Ők ráadásul csak a hivatalosan alkalmazottak, a formálisan foglalkoztatottak, mivel e statisztikák nem tartalmazzák az informálisan, nem hivatalosan dolgozók további tömegeit: a fekete- és szürkegazdaságban foglalkoztatottakat. Az ő munkaviszonyuk rendszerint sokkal bizonytalanabb és kizsákmányolóbb, helyzetük pedig még kiszolgáltatottabb (Artner 2018b: 79–90, 2018c). Nem csoda, ha a munkaintenzitás állandó fokozása, a termelékenység növelése, a kizsákmányolás és az önkizsákmányolás terhe levertséget, apátiát, kiégést és depressziót (egyszóval: elidegenedést) okoz. Mint ahogy az sem, hogy a munka kikényszerítésére és a munkavégzés ösztönzésére folyamatosan újabbnál újabb felügyeleti és hatalmi technikákat, „pszichopolitikákat" kísérleteznek ki és vezetnek be (Kuczi 2011; Han [2006] 2019 és 2014; vö. Éber 2017; Csányi 2018).

Amennyiben tehát a szabadságot nem pusztán elvont eszményként értjük, akkor azt kell megvizsgálnunk, hogy mit jelent e szabadság a mindennapjaikat élő emberek életében. Ez esetben a bérmunkaviszonyból, a megélhetés kényszeréből fakadó bérmunkakényszerből és a mindennapi életüket élő emberek valóságos munka- és életkörülményeiből kell kiindulnunk (Czirfusz és mtsai 2019; Meszmann [szerk.] 2019). E feladatra a megismerés eszközeként az immár másfél évszázada ezt a célt szolgáló osztályszerkezet-elemzés a legalkalmasabb. E tanulmány fő kérdései is erre irányulnak: *Mit tudunk a mai magyar társadalom globális viszonyokba ágyazódó osztályszerkezetéről?*

Mivel jellemezhető e helyi osztályszerkezet, ha világviszonylatban értelmezzük? E tanulmánnyal célom az, hogy – a lehetőségekhez mérten – a legjobb választ fogalmazzam meg e kérdésekre. Az alábbiakban olyan módon tárom fel a magyar társadalom osztályszerkezetét, hogy közben vissza is helyezem abba a globális összefüggésrendszerbe, amelyben ténylegesen elhelyezkedik, és amelyben éppen ilyenné formálódott.

(KAPITALIZMUS: NEM „GLOBALIZÁCIÓ" ÉS NEM IS „PIACGAZDASÁG") Mindenekelőtt le kell szögeznem, hogy a globális összefüggések e rendszere nem azonos az úgynevezett „globalizációval". Amíg e globalizációnak nevezett jelenségegyüttes hozzávetőlegesen négy-öt *évtizedes* múltra tekinthet vissza, és elsősorban a pénzpiacok s csak másodsorban a termelés és a kereskedelem globális szerveződését jelöli, addig e tanulmányban a globális összefüggésrendszer a kapitalizmust és annak legalább négy-öt *évszázados* rendszerét jelenti. A „globalizáció" a ma használatos, szűk értelmében nem más, mint a globális kapitalizmus 1970–1980-as években kezdődő korszaka (Wallerstein 1999; Arrighi 2000; Arrighi–Silver 2001). E tanulmányban ezért nem a „globalizáció", hanem a globális kapitalizmus alkotja a történeti összefüggések rendszerét.

Ahogy a kapitalizmus e tanulmányban nem pusztán „globalizációt", nem is pusztán „piacgazdaságot" jelent. A kapitalizmus nem csak egy intézményrendszer és nem is azonos az államilag szabályozott piac vagy éppen egy illuzórikus „szabadpiac" szervezte gazdasággal (Sebők 2019: 16–19, 28–29). A kapitalizmus a tőke globális rendszere, amelynek működési logikáját a termelőeszközök *magán*tulajdonából származó haszon *magán*elsajátítása és a tőke vég nélküli *magán*felhalmozása szabja meg. A kapitalizmus tehát az árutermelés és az árucsere transznacionálisan szerveződő, globálisan integrált rendszere, amely ugyanakkor a szó szoros értelmében vett tőkés termelési módon kívül más termelési módokat is képes működésébe integrálni és uralkodó logikájának alávetni. A kapitalizmus globális tőkerendszer.

(A MEGISMERÉS ELVEI) A tőke e globális rendszere több, mint pusztán „gazdaság". A történeti kapitalizmus értelmezési keretében vizsgálódó kutatásokat gyakran éri az ökonómiai redukcionizmus, illetve az ökonómiai determinizmus vádja. Az előbbi szerint e kutatások a vizsgált jelenség eredetét és magyarázatát kizárólag „gazdasági tényezőkre"

(vagy egyetlen tényezőre, „a gazdaságra") vezetik vissza. Hasonló ehhez az ökonómiai determinizmus vádja is, mely szerint e kutatások a társadalmi és a kulturális jelenségeket a „gazdaság által determináltként" fogják fel. E vádak szerint az ilyen magyarázatok oksági modellje „monokauzális". E vádak pontosan annyira gyakoriak, amennyire tévesek. A kapitalista világrendszer nem pusztán gazdaságot jelent, hanem mindenekelőtt termelést: az élet újratermelését tőkés termelési viszonyok között. A termelés e fogalma jóval tágabb, mint a gazdaságé. A társadalmi és a kulturális viszonyok reprodukciója, a kultúra és a tudat termelése sokkal szélesebb és szerteágazóbb jelenségkör, mint amit a gazdaság jelent. A termelés és az újratermelés így nem azonos a gazdasággal és nem is merül ki a gazdaságban.

E tanulmányban *az élet újratermelési folyamatai és viszonyai felől kívánom megérteni és magyarázni a vizsgált társadalmi jelenségeket.* Ez két megismerési elvet jelent. Először is azt, hogy a termelés és az újratermelés kategóriája az élet *anyagi* feltételeinek újratermelése mellett magába foglalja az élet értelmezésének *szellemi* feltételeit újratermelő emberi tevékenységet is. Az élet értelmezésének szellemi feltételei pedig végképp nem redukálhatók „a gazdaságra" és nem is determinálja őket „a gazdaság". Ehhez kapcsolódik a második megismerési elv: a megmagyarázandó társadalmi jelenségeket nem tudom minden tekintetben megérteni és megmagyarázni a termelés és az újratermelés felől. Nem állítom tehát, hogy az életfeltételek anyagi, valamint az élet értelmezésének szellemi feltételei kimerítően érthetővé tennék, és teljes egészében megmagyaráznák a vizsgált társadalmi jelenségeket. Két megismerési elvről van tehát szó, nem pedig mechanikus determinációról, egyirányú oksági meghatározottságról vagy ökonómiai redukcionizmusról.

(GLOBÁLIS, TÖRTÉNETI ÉS KRITIKAI POLITIKAI GAZDASÁGTAN) A globális kapitalizmus, a termelési viszonyok és az ebből fakadó hatalmi viszonyok elemzése komoly kihívás elé állítja napjaink társadalomtudományát. E meglehetősen összetett viszonyrendszerek elemzésének legmegfelelőbb eszköze egy olyan egységes történeti társadalomtudomány lehet, amely a társadalmi, a gazdasági, a politikai, a kulturális, a történeti és a térbeli folyamatokat *egymással szoros összefüggésben álló viszonyokként* vizsgálja (Wallerstein 1976a). E történeti

társadalomtudomány nem fogadja el azt a tudományos munkamegosztást, mely szerint a (civil) társadalom elsődlegesen vagy kizárólagosan a szociológia, a gazdaság a közgazdaságtudomány, a politika világa pedig a politikatudomány illetékességi körébe tartozik, miközben a kultúra kérdéseit elég a kulturális antropológiára, a múltat a történettudományra, a térbeli folyamatokat pedig a földrajztudományra bízni (Wallerstein [2003] 2004). Nem fogadja el, hogy ez a 18–19. században kialakult tudományos munkamegosztás a tudományszakok felosztásával ma is megfelelő módon tükrözné a modern világ állítólagosan önálló létszféráit, mint ahogy azt sem, hogy megfelelően kezelni tudná e modern világ mára kialakult összetettségét (Wallerstein [1988] 1990a, [1988] 1990b, 1996; Wallerstein és mtsai [1996] 2002).

E történeti társadalomtudomány a tudományszakok elválasztottságának és egymással szemben közömbös egymásmellettiségének problémáját (a *multi*diszciplinaritást) nem ezek élénkebb eszmecseréjében (a divatos, bár sokszor üres *inter*diszciplinaritásban) látja. A kiutat sokkal inkább témaközpontú újjászervezésükkel és egy egységes történeti társadalomtudomány létrehozásával (*uni*diszciplinaritás) keresi (Wallerstein [2004] 2010: 9–55). E történeti társadalomtudomány már valóban képes e sokrétű folyamatokat és összetett struktúrákat alkotó viszonyokat egymással szoros összefüggésben álló szerveződésekként értelmezni. Nincs gazdasági folyamat, amely egyúttal ne lenne politikai és társadalmi is. Nincs politikai esemény, amely egyúttal ne lenne társadalmi és gazdasági is. Nincs társadalmi viszony, amely egyúttal ne lenne politikai és gazdasági, sőt hatalmi viszony is. Nincs olyan közöttük, amely ne történetileg formálódna, és ne lenne egyúttal térbeli oldala is (Berger 2018).

Adam Smith és David Ricardo klasszikus politikai gazdaságtani elemzései távolról sem csak gazdaságtaniak voltak: gazdasági, politikai és társadalmi folyamatokat szoros összefüggésükben vizsgálták. E klasszikus politikai gazdaságtan Karl Marx által kifejtett kritikája nem a politikai gazdaságtan elvetését, hanem átszabását: a *kritikai* politikai gazdaságtan megteremtését célozta (vö. Scheiring 2018). Marx szerint a tudománynak és a politikai gazdaságtannak nem az a feladata, hogy a tudás előállításával segítsen az uralkodó keveseknek, hogy azok még hatékonyabban uralkodhassanak az alávetett sokak felett. Marx szerint

a tudomány és a kritikai politikai gazdaságtan feladata az, hogy az uralomnak alávetett sokak felemelkedését és felszabadulását segítse elő. Smith és Ricardo klasszikus politikai gazdaságtana így vált Marxnál polgári tudományból e polgári tudomány bírálatává. Marx a Smithnél és Ricardónál még nemzetállami keretek közt értelmezett folyamatokat ráadásul világszintűvé tágította és historizálta: a kritikai politikai gazdaságtant *globális* értelmezési keretbe helyezte és *történeti* tudománnyá alakította. E bírálatok ráadásul nem pusztán tudományos kérdéseket érintettek. A marxi kritika egyúttal a polgári társadalom kritikája, a burzsoázia uralmának bírálata is volt.

Az a fajta *globális, történeti és kritikai* politikai gazdaságtan, amelyet Marx ilyen módon kialakított, e tanulmány számára is meghatározó hagyomány. Meggyőződésem szerint e hagyomány segíthet a legtöbbet a szociológiának, hogy – e sok tekintetben fantáziátlanná, unalmassá és terméketlenné vált tudományszak – visszanyerje egykori képzelőerejét, megismerő képességét és intellektuális termékenységét (Némedi 2000; Éber 2012). Ehhez azonban vissza kell találnia fontos kérdéseihez: a kapitalizmus és a globalitás, a termelés és az újratermelés, az osztályszerkezet és az államszervezet, a hatalom, az uralom és a hegemónia egymással összefüggő problémáinak átfogó elemzéséhez (Szelényi [2015] 2016; Földes–Antal 2016: 7; Böröcz 2017). E tanulmány perspektíváját – mint azt az I. fejezetben részletesebben is kifejtem – e globális, történeti és kritikai politikai gazdaságtan talán legmarkánsabb irányzatától, a világrendszer-elemzéstől kölcsönzöm (vö. Éber 2018d).

A polgári társadalom kritikája, a burzsoázia uralmának marxi bírálata ma is aktuális. Egyszerre mutat ugyanis rá arra, hogy az emberi szenvedés nem szükségszerű s hogy e szenvedés részben az emberek együttélésének módjából fakad. Abból a rendszerből, ahogyan az emberek megszervezik életük újratermelését. Elfogadva, hogy e szenvedést okozó tényezők nem sorsszerűek és nem is eleve elrendeltek, azt is el kell fogadnunk, hogy e társadalmi okok megváltoztathatók s hogy az emberi együttélés módja másképpen is lehetséges. E tanulmány perspektívája szintén kritikai, hiszen abból indulok ki, hogy a szenvedés jelenlegi mértéke *mérsékelhető*, az emberi együttélés máig kialakult módjai *átalakíthatók* s hogy lehetőségeinkhez mérten mindent meg is kell tennünk annak érdekében, hogy a szenvedést *mérsékeljük*, a szenvedést előidéző társadalmi okokat pedig *megváltoztassuk*. E tanulmánnyal így

nem emberek más emberek felett gyakorolt hatalmának szakszerűbbé, hatékonyabbá és gördülékenyebbé tételéhez kívánok tudást szolgáltatni, hanem éppen ellenkezőleg: az emberek egymás felett gyakorolt hatalmának kritikai átvilágításával, a szenvedés társadalmi okainak feltárásával e szenvedés mérsékléséhez kívánok hozzájárulni.

(OSZTÁLYOK MÁRPEDIG VANNAK) Az osztályszerkezet elemzése a hatalom szerkezetének elemzése. A hatalom pedig különösen olyan téma, amelynek szerveződését csak a történeti időben és a modern világ terében magabiztosan tájékozódó, globális, történeti és kritikai politikai gazdaságtan képes megfelelően megragadni. A magyar társadalom osztályszerkezetének vizsgálatával nem pusztán a politikai hatalmat, hanem általában az anyagi és a szellemi hatalom viszonyait vizsgálom. Azt a viszonyrendszert, hogy ki mit tehet meg másokkal szemben, milyen eséllyel tudja keresztülvinni akaratát akár annak ellenére is, hogy mások szembeszegülnek vele. Minthogy azonban a magyar társadalom szélesebb összefüggések rendjébe, a tőkés világrendszer struktúráiba ágyazódik, a végső kérdés az, hogy mit mondhatunk a hatalom világszintű (globális) és helyi, társadalmunkon belüli (lokális) szerveződéséről.

Osztályokat a közös osztályhelyzeteken osztozók alkotnak. Nem kizárólag azokat tekintem tehát egy osztályhoz tartozónak, akik körében a közös osztályhelyzet közös osztálytudat formájában is megjelenik, és nem is kizárólag azokat, akik osztálycselekvés formájában közösen lépnek fel valami mellett vagy valami ellen. A történelemben a közös osztálytudattal rendelkezők és az osztálycselekvéssel egységesen fellépő osztályok inkább ritka kivételeknek tekinthetők. Ennek ellenére osztályok *vannak*. Ugyanúgy nem „haltak meg", ahogyan nem szükségszerű, hogy előbb-utóbb egyszer s mindenkorra osztálytudatra ébredjenek. Az osztályöntudatra ébredt, közösen cselekvő osztályok ugyanúgy ritka történelmi kivételnek tekinthetők, ahogyan a korábbi osztályöntudatukat teljesen elveszített, bármiféle közös osztálycselekvésre képtelen osztályok. E két szélső érték valójában egy egyenes két végpontja. Az egyes osztályok ténylegesen e két végpont között helyezkednek el. Sem öntudatra ébredésük nem szükségszerű (ahogyan azt számos marxista gondolja), sem pedig tudatvesztésük nem egyszer s mindenkorra lezárult folyamat (ahogyan azt számos

antimarxista állítja). Az osztályok önteremtés, önépítés, önszerveződés eredményei. E belső folyamataikat mindazonáltal külső szereplők és hatások is befolyásolják, ezek pedig erősíthetik és gyengíthetik is az osztályok belső szerveződéseinek folyamatait. Mindezt részletesebben az I. fejezetben fejtem ki.

(MAGYARÁZNI, DE NEM STATISZTIKAI MÓDON: A „SZOCIOLÓGIAI KÉPZELŐERŐ" MOZGÓSÍTÁSA) Annak érdekében, hogy ne keltsek beválthatatlan ígéreteket és semmiképpen se ébresszek olyan elvárásokat, amelyek később teljesíthetetlennek bizonyulnak, már itt jeleznem kell, hogy milyen célokat *nem* tűz maga elé és milyen feladatokat *nem* lát el e tanulmány. Nem célja, hogy kvantitatív-empirikus vizsgálatokra alkalmas osztály- vagy rétegződésmodellt dolgozzon ki, és annak statisztikai értelemben vett magyarázó erejét ellenőrizze vagy igazolja. Számos reménykeltő tanulmány olvasható, amely ezt célozta.{2} Jelen tanulmány azonban nem kvantitatív-empirikus vizsgálatok számára épít statisztikai értelemben vett magyarázómodellt, hanem mindennapi és szakmai tapasztalataink rendezése céljából kíván védhető, osztályszempontú értelmezéseket kidolgozni. Ebben az értelemben igenis magyarázatot kínál, de nem a számszerűsített adatok és nem is a statisztikai elemzések nyelvén, hanem mindenekelőtt „szociológiai képzelőerőnk" mozgósításával.

Úgy látom ugyanis, hogy mind szűkebb szakmánk, mind pedig a szélesebb olvasóközönség „szociológiai képzelőerejét" fejleszteni kell, ha meg akarjuk ismerni a világban elfoglalt helyünket, és ha meg kívánjuk érteni ennek tágabb összefüggéseit. E tanulmány igazi célja, hogy jobban megértsük társadalmunkat, történelmünket és a világban elfoglalt helyzetünket – a kapitalizmus világszintű szerveződését és benne a helyi osztályszerkezet sajátosságait. A „szociológiai képzelőerő" – ahogyan e fogalmat C. Wright Mills amerikai szociológus bevezette – éppen ehhez segít hozzá (Mills [1959] 1970, [1959] 2000). A globális, történeti és kritikai politikai gazdaságtan megismerési és elemzési szempontjai további segítséget nyújthatnak ebben. Jobban kell ismernünk és értenünk a világban elfoglalt helyzetünket, hogy képessé váljunk jelenünket és jövőnket közös akaratunk szerint formálni.

(AZ „OSZTÁLYVAKSÁG" ELLEN) Nem volna erre szükség, ha a hazai közgondolkodást és a szakmai közbeszédet nem jellemezné sajátos „osztályvakság". E kifejezés alatt Gagyi Ágnes (2011) nyomán azt a – különösen az értelmiségre jellemző – tartós beállítódást („értelmiségi osztályvakságot") értem, amely meglehetős következetességgel elhárítja magától, hogy a társadalmi világ folyamatait az anyagi és a szellemi létfeltételek újratermelésének valóságos logikája felől értelmezze. Ehelyett inkább arra hajlik, hogy sajátos – értelmiségi léthelyzetéből fakadó – szempontjai szerint rendezze és értékelje tapasztalatait. Az értelmiségi osztályvakság „haszna" jellemzően például az, hogy a megismerő ilyen módon a világról szerzett tapasztalatait elsődlegesen autonómnak vélt individuumok intellektuális teljesítményére, morális tisztességére, valamint erkölcsi bátorságára (illetve ezek hiányára) vonatkoztatva rendezheti és értékelheti. E sajátos értelmiségi osztályvakság csak *mindennapi életünk és szakmai tapasztalataink osztályszempontú értelmezésével* küzdhető le. Ez azonban szintén következetes és kitartó munkát igényel. Ennek része az az értelmiségi munka is, amely segít elsajátítani az élet értelmezésének azon szellemi eszközeit, amely lehetővé teszi e tapasztalatok osztályszempontú rendezését.

Ez a tanulmány e nagyobb közös munkának csak az egyik állomása és csak egyik eszköze. Célom minél alkalmasabb szellemi eszközökkel hozzájárulni mindennapi életünk és szakmai tapasztalataink osztályszempontú értelmezéséhez, és elsősorban a társadalomtudományok szűkebb szakmai közvéleményéhez szól. Mindeközben azonban igyekszem elhagyni minden olyan tudományos zsargont és szemkápráztató nyelvi eszközt (hosszú, „barokk" körmondatokat, nehéz terminológiát, egymásra torlódó szövegközi hivatkozásokat), ami elbarikádozná az itt kifejtett mondandót a nem szakmabéli olvasótól. A tanulmány nyelvét úgy választottam meg, hogy csak akkor használjak nehezebben érthető szakkifejezéseket, ha az elkerülhetetlen, és csak annyiban terheljem az olvasót szakmám belügyeinek részletkérdéseivel, amennyiben az érvelés logikája és a szakmai korrektség ezt elengedhetetlenné teszi. Célom tehát nemcsak az volt, hogy szakmailag korrekt tanulmányt írjak, hanem az is, hogy azt egyúttal nyelvileg a lehető legnyitottabb, a lehető legszélesebb kör számára hozzáférhető és érthető módon tegyem.

Nem lenne ugyanis sok értelme az „értelmiségi osztályvakság” ellen nehéz szakmai zsargonnal küzdeni, mint ahogyan nem lenne célravezető az sem, ha mindennapi és szakmai tapasztalataink osztályszempontú értelmezésére egy olyan tanulmány buzdítana, amely nyelvével maga is – osztályalapra épített – falakat emel a megértés elé. Ha valaki egyszerűen is megválaszolható kérdésekről túlságosan bonyolultan ír vagy beszél, mondandója befogadása elé akkor is akadályokat gördít, ha ezt nem szándékosan és nem is tudatosan teszi. Ezzel pedig – szándékával ellentétben – nem az osztályszemlélet elterjedéséhez, hanem éppen az osztályvakság megerősítéséhez járul hozzá.

(A FŐ KÉRDÉS, A FŐ ÁLLÍTÁS ÉS AZ ÉRVELÉS FELÉPÍTÉSE) E tanulmány egy 2008-ban kezdődő kutatás eredményeit foglalja össze. Már e munka legelején is látszott, hogy az út hosszúnak és rögösnek ígérkezik (Éber 2009a: 420, vö. 2009b). E munkafolyamat első öt évének eredménye doktori dolgozatom volt, amelyben a magyar társadalom tagolódásának – szerkezetének, rétegződésének, egyenlőtlenségi viszonyainak – kutatástörténetét tártam fel az 1963 és 2013 közti fél évszázadra vonatkozóan (Éber 2013a, 2013b). Doktori dolgozatomban azonban még nem válaszoltam fő kérdésemre („hogyan tagolódik a magyar társadalom?”), így az tulajdonképpen – habilitációs dolgozatként benyújtott – jelenlegi munkám előtanulmányának is tekinthető. A fő kérdésre, hogy hogyan tagolódik a magyar társadalom, a legrövidebb válaszom az, hogy *félperifériás osztályszerkezetként,* mely egy felfelé és lefelé széthúzódó csepp alakját ölti. E választ részleteiben az alábbiakban fejtem ki.

Fő állításom az, hogy *az 1970-es évek vége, az 1980-as évek eleje óta – vagyis az elmúlt négy évtizedben – a kapitalista világrendszerbe ágyazódó magyar társadalom félperiférias osztályszerkezete felfelé és lefelé széthúzódott, polarizálódott. E neoliberális fordulattal*[3] *kezdődő korszak kezdete óta a félperiférias magyar társadalom osztályszerkezetének cseppszerű alakja megnyúlt.*

A megnyúló csepp képzete – mint látható – szociológiai képzelőerőnk mozgósításával egy viszonylag egyszerű és mindannyiunk által jól ismert képbe sűríti összetett folyamatok egész sorát: a tőkés világrendszer polarizációját, ezenbelül a félperiférias magyar

társadalom osztályszerkezetének felfelé és lefelé irányuló széthúzódását, a társadalmi, gazdasági és kulturális egyenlőtlenségek növekedését, valamint az osztályok (életkörülményei és életesélyei) közötti távolságok megnövekedését. E tanulmányban nemcsak leírom, hanem értelmezem és magyarázom is e folyamatot, amihez összeegyeztetem a szociológiai elemzések eszköztárát a globális, történeti és kritikai politikai gazdaságtan perspektívájával. Mások mellett a társadalmi rétegződés és a társadalmi mobilitás (felemelkedés és lecsúszás) empirikus kutatásainak eredményeit is felhasználom, hogy az általuk előállított adatok és információk osztályszempontú újraértelmezésével állításokat fogalmazhassak meg a tőkés világrendszer struktúráiba ágyazódó félperifériás magyar társadalom osztályszerkezetéről.

E csepp globális beágyazódásának vizsgálata egyszerre igényel *kritikai, történeti és globális* látásmódot. Az alábbiakban ezért mindenekelőtt az ismeretelméleti és módszertani kérdéseket tisztázom, hogy világossá tegyem *kritikai* megközelítésem sajátosságait (I. fejezet: *Ismeretelméleti éberség: dinamikus relacionizmus).* Ezt követően előbb a magyar társadalom osztályszerkezetének *történeti* összefüggéseit vázolom fel (II. fejezet: *A dolog története maga a dolog: a magyar társadalom osztályszerkezetének történeti formálódása a kapitalista világrendszerben).* Ezt követően pedig ennek *globális* beágyazottságára összpontosítok (III. fejezet: *Csepp a tengerben: a mai magyar társadalom osztályszerkezete a kapitalista világrendszerben).* Célom ezzel az, hogy a magyar társadalom osztályszerkezetének széthúzódásáról, a csepp megnyúlásáról már e kritikai, történeti és globális összefüggések tisztázása után írhassak (IV. fejezet: *A csepp: a mai magyar társadalom osztályszerkezete).* A társadalmi és politikai változás feltételeire vonatkozó elemzést (V. fejezet: *Az alávetettség szerkezete: a létbizonytalanság fegyelmező ereje)* a tanulmány fő állításainak és érveinek összefoglalása zárja.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Az elmúlt bő egy évtized során nagyon sok segítséget, hasznos tanácsot és megfontolandó bírálatot kaptam. Ezek nélkül – különösen a kritikai észrevételek nélkül – e tanulmány fogalmai, állításai és érvei sokkal kevésbé lettek volna átgondoltak. Nagyon köszönöm kutatóközösségemnek, a *Helyzet Műhely*nek, valamint a Politikatörténeti Intézet és Alapítvány *Társadalomelméleti Műhely*ének, hogy e tanulmány korábbi változataihoz – illetve az osztályszerkezet-elemzést célzó más kéziratimhoz – fűzött kritikai észrevételeikkel, javaslataikkal, és újragondolásra ösztönző felvetéseikkel rengeteget segítettek az elmúlt években. A kézirat írása közben az Eötvös Loránd Tudományegyetem *Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium*ában, a Budapesti Corvinus Egyetem *Társadalomelméleti Kollégium*ában, valamint a Pécsi Tudományegyetem *Kerényi Károly Szakkollégium*ában is megvitathattam e témakör számos fontos kérdését. Köszönöm nekik, hogy megosztották velem kétségeiket és aggályaikat, és hogy e szakmai beszélgetésekből számos új szempontot és belátást meríthettem.

Köszönöm egyetemem és munkahelyem, az ELTE Társadalomtudományi Kar társadalmi tanulmányok alapképzéses, szociológia alap-, illetve mesterképzéses, humán ökológia mesterképzéses, közösségi és civil tanulmányok mesterképzéses, survey statisztika mesterképzéses, valamint szociálpolitika doktori képzéses hallgatóinak, azaz kollégák egész nemzedékeinek, hogy közös egyetemi óráink alatt, előtt és után folytatott beszélgetéseink során kérdéseikkel segítettek gondolataim tisztásában, felvetéseikkel és javaslataikkal pedig gazdagították e tanulmány érvrendszerét. Köszönöm az *Új Egyenlőség* online társadalomelméleti magazin szerkesztőségének és szerzőinek, hogy a körükben folytatott vitákkal nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy egy sor kérdést tisztábban és határozottabban tudjak megfogalmazni.

Köszönöm számos folyóirat – mindenekelőtt a *Fordulat*, az *Eszmélet,* a *Replika,* a *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle* és a *Szociológiai Szemle* –, valamint a *Mérce* szerkesztőinek, hogy különböző kéziratim kapcsán észrevételeikkel és javaslataikkal segítettek elmélyíteni érveimet és pontosítani állításaimat. E kézirathoz fűzött észrevételeiért,

javaslataiért és rendkívül gondos szerkesztéséért nagyon hálás vagyok Gelléríné Lázár Mártának, aki nemcsak e tanulmány nyelvét és stílusát, hanem mondandóját is mélyrehatóan javította. Ez úton is nagyon köszönöm a munkáját!

Nagyon köszönöm családomnak és legelsősorban Őze Eszternek támogatását, segítségét, türelmét – és hogy intellektuális társam volt az igen hosszúra nyúló alkotási folyamatban. Nincs abban semmilyen udvariaskodás, ha azt írom, hogy e tanulmány intellektuális munkáját valóban ilyen sok remek emberrel együtt végeztem el. E hosszú sort a tanulmány végén található irodalomjegyzék ráadásul csak tovább szaporítja. E tanulmánynak hivatalosan egyetlenegy szerzője van, noha számos társszerzőm volt. Bár sokaktól merítettem, a leírtakért egyedül én vagyok számonkérhető. A felelősség – e kivételes esetben – valóban egyéni, egy és oszthatatlan.

I. ISMERETELMÉLETI ÉBERSÉG: DINAMIKUS RELACIONIZMUS

E tanulmány olyan ismeretelméleti előfeltevéseken nyugszik, amelyek előzetes tisztázása nélkül az eredmények értelmezése könnyen félreértésekhez vezetne. A társadalomtudomány tárgyai nem változatlan lényegiségek, nem „dolgok", amelyeknek sajátos tulajdonságai vannak, hanem viszonyok. Amit dolgoknak hinnénk, nem mások, mint e viszonyok termékei: változó kölcsönhatások változékony eredményei. Az eredmények értelmezése során számtalan félreértés adódhat abból, ha e kettőt – a dolgokat és a viszonyokat – nem különböztetjük meg következetesen egymástól. E tanulmány ezért azon az ismeretelméleti előfeltevésen nyugszik, hogy dolgok helyett csak viszonyokról, változatlan lényegiségek helyett csak változékony kölcsönhatásokról, történelem feletti abszolútumok helyett csak dinamikus relációk időlegesen megmutatkozó termékeiről beszélhetünk. Valamennyi itt használt fogalom ezért változó viszonyok és termékeik leírására szolgál, nem pedig dolgok, esszenciák vagy szubsztanciák megragadását célzó kifejezés.{4}

E dinamikus relacionista megközelítést{5} a következőkben három tisztázandó ismeretelméleti és módszertani probléma példáján keresztül mutatom be. E tanulmány *tárgyának* tisztázásán keresztül (magyar társadalom túl a módszertani nacionalizmuson), a tanulmány *módszerének* meghatározásán keresztül (osztályszerkezet-elemzés, nem pedig rétegződésvizsgálat), valamint a tanulmány *perspektívájának* bemutatásán keresztül (világrendszer-elemzés, nem pedig a kapitalizmus változatainak vizsgálata).

TÁRGY: A MAGYAR TÁRSADALOM – SZEMBENÉZÉS A MÓDSZERTANI NACIONALIZMUSSAL

A társadalomtudományok 18–19. századi kialakulása egybeesett a nyugat-európai nemzetállamok megszületésével. A frissen kialakuló tudományszakok magukévá tették a nemzetek korának

magátólértetődőségét: szemléletmódjukba mélyen beépült az a képzet, hogy az általuk tanulmányozott jelenségek természetes egysége az önmagát nemzetállamként leíró nyugat-európai állam. A közgazdászok gazdasága, a szociológusok társadalma, a politikatudósok politikuma, a történészek nemzete mind-mind magától értetődő módon e nemzetállami keretben értelmeződött. E sokáig reflektálatlanul maradó felfogást nevezte el a kritika „módszertani nacionalizmusnak" (Beck [1997] 2005: 30–35; Wimmer–Glick 2002).

A módszertani nacionalizmus és kritikája

E szemléletmód sajátossága, hogy a nemzetállami határokra kimondatlanul is úgy tekint, mintha valamiféle tartály falai lennének, amelyek „felfogják" és elválasztják egymástól a társadalomtudományok vizsgálódásának tárgyait (Némedi 2000: 8–9, 2008: 43–46). A politikakutatók érdeklődési körébe tartozó politikai közösségek és intézmények, az állam, a pártok és a mozgalmak, a hatalomgyakorlás ugyanúgy ilyen keretek között értelmeződnek, mint a gazdaságkutatók érdeklődésének kitüntetett tárgyai: a nemzetgazdaság, a háztartások és a vállalkozások, a piac, a pénz és a forgalom, a termelés, az elosztás és a fogyasztás. A társadalomkutatók is elfogadták magától értetődőnek, hogy a társadalom (nemzet)állami keretek között értelmezendő.

A „tartálytársadalom" absztrakciója sohasem állta meg a helyét, hiszen kimondatlanul is azt feltételezte, hogy – mai példával élve – a Csehország területén élők egyetlen összefüggő, kifelé elhatárolódó társadalmat alkotnak, mellette, a Szlovákia területén élők azonban már egy másikat. Ennek ellenére a módszertani nacionalizmus és a tartálytársadalom-felfogás ma is erősen tartja magát a társadalomtudományok területén. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok is feltételezik például, hogy feladatuk az egyes nemzetek, (nemzet)államok *közötti* különbségek feltárása, vagyis az – óhatatlanul egységesnek, egyneműnek feltételezett – „országok" összehasonlítása. Vajon elfogadható-e ez a nézet? Milyen értelemben beszélhetünk „magyar társadalomról"?

Mi a magyar társadalom?

E tanulmányban osztom a módszertani nacionalizmus tartálytársadalom-modelljét bírálók álláspontját.{6} A világ gazdasági, társadalmi és politikai viszonyainak, illetve folyamatainak a (nemzet)állami határokat keresztül-kasul behálózó szerveződése meggyőző érveket szolgáltat arra, hogy ne fogadjam el a magyar társadalom tartályfelfogását. A (nemzet)állami határokat átszelő folyamatok és viszonyok, vagyis a világ *transznacionális* szerveződése arra ösztönöz, hogy a (nemzet)állami határokat egy tartály fala helyett inkább egy „félig áteresztő hártyához" hasonlóként fogjam fel. Ezért a következőkben e tanulmány vizsgálati tárgyát, a magyar társadalmat is úgy fogom fel, mint amit a (nemzet)állami határok és az állampolgárság nem tartályként, hanem inkább egy félig áteresztő hártyaként határol el. E határt – Böröcz József nyomán – a feltételekhez kötött társadalmi kizárást és beengedést *(contingent closure)* szabályozó társadalmi ténynek tekintem (Böröcz 2002, [1997] 2017).

A magyar társadalmat ennek megfelelően nem dologként (tehát szubsztancionálisan vagy esszenciálisan) határozom meg, hanem viszonyok termékeként (relacionálisan). Nincs szükség arra, hogy e tárgynak valamiféle lényeget vagy változatlan tartalmat (szubsztanciát vagy esszenciát) tulajdonítsak, mint a mindig visszatérő kérdésben: „mi a magyar?". „A magyar" is történetileg változó viszonyok történetileg változó terméke. Ugyanígy: a magyar társadalmat is érdemesebb történetileg változó viszonyokba ágyazódó kölcsönhatások termékének tekinteni. *A magyar társadalom közös (interszubjektív) világunk, amelyet történetileg formálódó gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális és térbeli viszonyok kölcsönhatásai alakítanak.*

E közös, interszubjektív világot elsősorban a magyar állampolgársággal (is) rendelkezők, az önmagukat valamilyen értelemben magyaroknak tekintők, a Magyarország területén élők és a magyar anyanyelvűek formálják. E közös világ mégsem zárt, bár jól közelíthető e csoportok összegeként vagy uniójaként. A magyar társadalmat javarészt az ő, de mégsem csak az ő viszonyaik kölcsönhatásai formálják. Közös, interszubjektív világunkat a (nemzet)állami határon belül élők mellett, az azon kívül élők is alakítják. A magyar társadalmat formáló történetileg alakuló gazdasági,

társadalmi, politikai, kulturális és térbeni viszonyok kölcsönhatásai nem zárhatóak tehát (nemzet)állami határok közé, mert azok részben e (nemzet)állami határokat átmetszve, *trans*znacionálisan szerveződnek. E tanulmány tárgya, a magyar társadalom tehát viszonyok szövedéke.[7]

MÓDSZER: OSZTÁLYSZERKEZET-ELEMZÉS – SZEMBENÉZÉS A RÉTEGZŐDÉSKUTATÁSSAL

E tanulmány nem általában a magyar társadalmat vizsgálja, hanem mindenekelőtt annak osztályszerkezetét. Az osztályszerkezet-elemzés az osztályviszonyok feltárását jelenti, ami ismét a dinamikus relacionizmus ismeretelméleti alapjaira utal. Az osztályok sem dolgok: nem egymástól egyértelműen elhatárolható létezők, hanem történetileg formálódó osztályviszonyok változékony termékei. Ami tehát igaz a magyar társadalomra, az az osztályokra nézve is helytálló: az osztályok is változó és változékony viszonyok szövedékei (Wright 1979: 3–23; Thompson [1963] 2007).

Osztályszerkezet-elemzés vagy rétegződéskutatás?

Az osztályszerkezet, illetve a társadalmi rétegződés rokonértelmű kifejezések, ám mégsem azonosak egymással. Az alábbiakban – Ralf Dahrendorfhoz és Kolosi Tamáshoz kapcsolódva – az osztályszerkezet elemzését *osztályviszonyok* feltárásaként fogom fel, amely eltér a rétegződéskutatás *rétegkülönbségek*et vizsgáló eljárásától.[8] A rétegződéskutatás elsődlegesen a rétegkülönbségek és fokozatok leírására alkalmas empirikus eljárás, célja a különböző réteghelyzetben élő egyének vagy háztartások konkrét életkörülményeinek statikus, jellemzően pillanatfelvételszerű leírása. Az osztályszerkezet-elemzés célja feltárni a legalapvetőbb osztályviszonyokat és osztályhelyzeteket, történeti összefüggésbe helyezni és megmagyarázni ezek újratermel(őd)ését és ezáltal a társadalmi változást. Az osztályszerkezet-elemzés így elsődlegesen elméleti vizsgálatot jelent. Ennek során az empirikus eredményeket, gyakran éppen az empirikus

rétegződéskutatások által előállított adatokat és információkat egy tágabb értelmezési keretbe, az osztályszerkezet-elmélet összefüggéseibe illesztjük. Az osztályszerkezet-elemzés végső soron a hatalom struktúráját tárja fel, de nem pusztán a politikai hatalomét, hanem a – tágabb értelemben vett – hatalom társadalmi struktúráját. A rétegződéskutatás ehhez képest jellemzően a népesség empirikus eloszlását írja le (Éber 2015a: 120–122). Ez látható összefoglalóan az *1. táblázat*ban.

1. táblázat: Osztályszerkezet-elemzés és rétegződéskutatás megkülönböztetése

Osztályszerkezet-elemzés	**Rétegződéskutatás**
Osztályviszonyokat tár fel	Rétegkülönbségeket ír le
A társadalmi változást történetileg magyarázza	A népesség tagoltságáról ad statikus, pillanatfelvételszerű leírást
Az osztályviszonyokat és az osztályhelyzeteket, valamint ezek újratermel(őd)ését tárja fel	A különböző réteghelyzetekben élő egyének vagy háztartások életkörülményeit írja le
Elsődlegesen elméleti vizsgálattal	Elsődlegesen empirikus eljárásokkal
A hatalom struktúráját tárja fel	A népesség empirikus eloszlását írja le

Forrás: Dahrendorf (1959: 76) és Kolosi (1987: 27–47) nyomán saját összeállítás

Az osztályszerkezet-elemzés és a rétegződéskutatás tehát – mint látható – megkülönböztethető és meg is különböztetendő egymástól, semmi okom nincs azonban e két eljárást *szembeállítani* egymással. Ideális esetben e két megismerési eljárás *kiegészíti* egymást: a népesség empirikus tagolódásáról, eloszlásáról, belső különbségeiről, egyenlőtlenségeiről tájékoztató rétegződéskutatások adatai a társadalmi valóságról tapasztalati úton szerezhető információkkal gazdagítják a hatalom struktúráját feltárni kívánó történeti osztályszerkezet-elemzéseket. Cserébe ez utóbbi az osztályszerkezet történeti dinamikájának összefüggéseibe helyezi vissza és egyúttal értelmezi is a rétegződésvizsgálat adat- és információgazdag pillanatfelvételeit.

Az osztályszerkezet-elemzés és a rétegződésvizsgálat viszonya bizonyos értelemben megfelel Kant ismeretelméleti tételében rögzítetteknek: „Tartalom nélkül üres a gondolat, fogalom nélkül vak a szemlélet." (Kant [1781] 2004: 106.) Tapasztalatok (adatok és információk) nélkül üresen forogna az elemzői logika, az elemzés fogalmai és magyarázatai, vagyis a teoretikus eszközök nélkül azonban vak lenne az empíria (a tapasztalatok, információk és adatok puszta halmaza). Nyilvánvaló tehát, hogy e két eljárást egymást *kiegészítőkként*, nem pedig egymással szembenállókként kezelem. Mindazonáltal világossá kell tennem: e tanulmányban a magyar társadalom *osztályszerkezetét* térképezem fel, ehhez szabott módszerem pedig *az osztályszerkezet-elemzés*. Még akkor is, ha – a következőkben – több alkalommal is felhasználom az empirikus rétegződéskutatások eredményeit.

Az osztályszerkezet-elemzés három fő hagyománya

Az osztályszerkezet-elemzés tehát az osztályviszonyok feltárását jelenti. Érdemes azonban ezt pontosabban is meghatározni: mik az osztályviszonyok?{9}

Az osztályszerkezet-elemzés Karl Marx nyomába lépő elemzési hagyománya számára a kulcsfogalom a *termelés*, valamint a *munka*. A marxi hagyomány az élet újratermelésének viszonyait, a termelési viszonyokat, a tőke–munka-viszonyt, a termelőeszközökhöz fűződő (magán)tulajdonviszonyokat tekinti elsődlegesnek. Az osztály*helyzet* ebben az összefüggésben a termelési és újratermelési viszonyok rendjében, a termelőmunka megosztásának társadalmi szerkezetében elfoglalt helyzetet jelenti. Ezen belül különös jelentősége van a termelőeszközökhöz vagy tőkéhez fűződő (magán)tulajdoni viszonyoknak: hogy kik birtokolják a termelőeszközöket és kik nem (Marx [1850] 1962, [1852] 1962, [1893] 1974).

Az osztályszerkezet-elemzés Max Weber nyomába lépő elemzési hagyománya számára a kulcsfogalom a *piac*. A weberi hagyomány a piaci viszonyokat tekinti elsődlegesnek az osztályviszonyok meghatározásakor. Weber és a weberi hagyomány azt a kérdést tekinti

döntőnek, hogy miképp alakulnak az egyes társadalmi cselekvők életesélyei, illetve milyen eséllyel tudnak jövedelemre szert tenni:

„Mindamellett minden esetben közös jegye az osztályfogalomnak, hogy a *piaci* lehetőségek határozzák meg az egyének sorsának közös feltételét. Az »osztályhelyzet« ebben az értelemben végső fokon »piaci helyzet«". (Weber [1920] 1967: 243 – kiemelés az eredetiben.)

Az osztályszerkezet e felfogásban tehát a tőke-, a termék- és a munkaerő*piac* viszonyainak rendjében az életesélyek, valamint a jövedelemszerzés esélyeinek szerkezete. Weber így a termelési tényezők piaci csereviszonyaiban elfoglalt helyzetet tekinti döntőnek (Weber [1920] 1967, [1920] 1987).

Az osztályszerkezet-elemzés Pierre Bourdieu által képviselt irányzata igyekezett összeilleszteni a marxi és a weberi megközelítést, aminek eredményeként az erőviszonyokként értelmezett tőkeviszonyokra helyezte a hangsúlyt. Bourdieu többféle tőkeformát különböztetett meg (egyebek mellett gazdasági, kulturális, társadalmi, politikai tőkét), e tőkeformák eloszlásának viszonyait azonban egyként erőviszonyokként értelmezte. Az osztályhelyzet e különféle erőforrásokként értelmezett tőkeformák többdimenziós erőterében, a társadalmi térben elfoglalt helyzet. Az egyes tőkeformák egymásra váltásának „árfolyamát" is az erőtér erőviszonyai határozzák meg. Az osztályszerkezet tehát végső soron az adott erőforrások (tőkék) eloszlása által meghatározott erőtér (társadalmi tér) erőviszonyainak (tőkeviszonyainak) szerkezete.{10}

Az osztályszerkezet elemzésének e három, központi szereplője és irányzata alapján jól látható, hogy az osztályszerkezet – hasonlóan a magyar társadalomhoz – szintén a megismerés olyan tárgya, amelyre illik Ernst Cassirer (1910) leírása: az osztályok sem meghatározott tulajdonságokkal rendelkező dolgok, hanem „viszonyok szövedékei".

Az osztályszerkezet elemzése: kulcsfogalmak és példák

Mindezek után immár az is meghatározható, hogy esetünkben milyen értelemben szerepel az osztályviszony fogalma.

Osztályviszony, osztályhelyzet, osztályszerkezet

Az *osztályviszonyokat* e tanulmányban az élet újratermelésének folyamatában, a munka társadalmi megosztásának rendjében elfoglalt helyzetek (osztályhelyzetek) közötti viszonyokként határozom meg. *Osztály*t ennek megfelelően azok alkotnak, akik az élet újratermelési viszonyainak rendszerében közös osztályhelyzetben vannak, vagyis akik a társadalmi munkamegosztás rendjében azonos (vagy legalábbis viszonylag hasonló) osztálypozíciót foglalnak el.{11} Az osztály*szerkezet* fogalma az osztályénál valamivel pontosabban fejezi ki, hogy az osztályok esetében sohasem szubsztanciális, esszenciális vagy abszolút osztályhelyzetekről, hanem minden esetben más osztályhelyzetekhez fűződő *viszonyukban* meghatározódó *relatív* osztályhelyzetekről van szó. Az osztályszerkezet az osztályviszonyok összessége, amelyen belül az osztályhelyzetek *egymáshoz képest* határozódnak meg. Az osztályhelyzetek így mindig az osztályviszonyok által meghatározott, *viszonylagos* helyzetek.

Az alábbiakban négy mindennapi, de fiktív példa segítségével igyekszem e meghatározásokat életszerűbbé tenni.

Egy kisvárosi kórház osztályvezető főorvos asszonyának, egy német székhelyű transznacionális járműipari nagyvállalat magyarországi gyártósorán dolgozó betanított munkásnak, egy saját földjén önállóan gazdálkodó mezőgazdasági őstermelőnek, illetve egy pénzügyi kisvállalkozást tulajdonló és vezető mérlegképes könyvelőnek lenni nem abszolút, hanem relatív osztályhelyzetet jelent. E pozíciók más pozíciókhoz képest határozódnak meg, más osztályhelyzetekhez fűződő viszonyaikból nyerik tulajdonságaikat. A közkórház osztályvezető főorvos asszonyának osztálypozíciója például elsődlegesen kórháza igazgatójához, más osztályok vezető és beosztott orvosaihoz, az ápolókhoz és a betegekhez, férjéhez, barátaihoz, továbbá a háztartásában dolgozó alkalmazottakhoz fűződő viszonyában nyeri el pozicionális sajátosságait. Az osztályhelyzetek így minden esetben osztályviszonyok által más osztálypozíciókhoz képest határozódnak meg. A főorvos asszony relatív osztálypozíciója talán más országok kórházaiban is más lenne (két évig Dél-Angliában dolgozott beosztott orvosként, ekkor ezt megtapasztalta), de hazai magánpraxisában is eltérő közkórházi pozíciójához képest. Az osztályhelyzetek tehát minden esetben viszonylagosak: más osztályhelyzetekhez képest, a hozzájuk fűződő viszonyukban meghatározódó osztálypozíciók.

A transznacionális járműipari nagyvállalat gyártósorán dolgozó betanított munkás munkája (munkafeltételei, munkaideje, munkabére), lakhatása (lakókörülményei, lakbére, rezsije, háztartásának belső munkamegosztása) szintén összefüggésben áll egy sor másik osztálypozícióval, más osztályhelyzetekhez való viszonyaiban minősül kedvezőnek vagy kedvezőtlennek, előnyösnek vagy hátrányosnak. Az osztályszerkezet ebben az értelemben nem pusztán mennyiségi, *hanem* minőségi *különbségeket is meghatároz. Nem merül ki a több és kevesebb mennyiségi különbségeiben, hanem ezen felül viszonyok és viszonyulások minőségi eltéréseiben is kifejeződik* (Wright 1979: 17). *Az osztályhelyzetek mozgása, az osztályszerkezet átalakulása ugyancsak más osztálypozíciókhoz képest, azokhoz fűződő viszonyukban megy végbe. Az osztályviszonyok valóságos cselekvők valóságos osztályhelyzeteinek valóságos átalakítása révén formálódnak. A járműipari gyártósoron dolgozó betanított munkás például csatlakozik a sztrájkba hívó szakszervezethez, majd közös érdekérvényesítésük nyomán javít élethelyzetén és munkafeltételein: másokkal együtt kedvezőbb munkabért, jobb lakhatási körülményeket, előnyösebb munkaidő-beosztást vív ki magának.*

A munka tág fogalma és a tőke

Az osztályviszony alapvetően tőke–munka-viszony, két alapkategóriája a munka és a belőle eredő tőke. A munka központi jelentősége abból fakad, hogy egész társadalmi világunk az emberiség közös munkájának terméke. Egymást követő nemzedékek munkája a természettel folytatott anyagcsereként termelési és társadalmi viszonyokat alakított ki. Ebből következően e tanulmányban az emberi munkát tekintem közös társadalmi világunk alapelemének.

A *munka* egyszerre viszony, folyamat és termék. Viszony, amely a munkavégző(ke) t a természethez és egymáshoz fűzi, folyamat (munkavégzés, erőkifejtés, munkaidő- és munkaerő-befektetés), amelynek lefolyása időben történik, és e folyamat eredménye (tárgya és terméke), amelyben a munkavégzés megtestesül. A munka fogalmát igen tágan határozom meg. Nem kizárólag *bér*munkát (munkabérért cserébe elvégzett munkát, munkabérért eladott munkaidőt és munkaerőt) jelent, hanem általános értékteremtő tevékenységként ennél jóval többet. Magába foglal minden, a bérmunka világán kívüli munkatevékenységet is: a termelő (produktív) és az újratermelő (reproduktív) munkát ugyanúgy, mint a formálist és az informálist. E tág munkafogalom magába foglalja az árutermelés szféráján belül és azon kívül végzett munkatevékenységeket is, így része a munka(erő) újratermelése, a társadalmi reprodukció is. E tág munkafogalomnak tehát egyaránt alkotóeleme a formális (államilag és jogilag szabályozott, szerződéses munkaviszonyok között végzett) munka és az informális (államilag és jogilag *nem* szabályozott, a szerződéses munkaviszonyokon *kívül* végzett) termelőtevékenység. is A munka e tág fogalma tehát az emberi értékteremtő tevékenység valamennyi fajtáját átfogja, a bérmunka pedig ennek csak munkabérrel ellentételezett, jóval szűkebb fajtája.{12}

A *tőke* is a munkából fakad; nem más ugyanis, mint megfagyott-megalvadt és felhalmozott munka. A tőkeképzés és -felhalmozás szintén munkát igényel. A tőke azonban csak kisebb részt származik a tőke tulajdonosainak *saját* munkájából (saját korábbi munkájának megfagyott-megalvadt és felhalmozott formájából); nagyobbrészt *mások* munkájából ered. Ami tehát tőkeként működik, nem pusztán a tőketulajdonosok *saját* munkájának gyümölcse, hanem *más* emberek munkájának (munkaerejének, munkaidejének) a tőke tulajdonosai által elsajátított, a tőkések kezén felhalmozódó eredménye. Lássuk mindezt egy harmadik fiktív szereplő példáján:

A saját földjén gazdálkodó, önálló mezőgazdasági őstermelő kukoricát termesztve munkája eredményének nagy részét a terménypiacon értékesíti, amivel több hónapra előre fedezi megélhetését. Ha az ilyen módon befolyó jövedelmét nem fogyasztja el teljes egészében, hanem bevételeit tőkésítve fejlettebb technológiát (például egy új traktort) vásárol, vagy újabb földterületet vesz (esetleg bérel ki), akkor munkájából tőkét képez. A tőke felhalmozott, egyben megalvadt munka: olyan termelőeszköz, amely jól megforgatva – további munka befektetése esetén – újabb hasznot hoz. A következő betakarításnál szerencsés esetben több kukoricát állít elő és ezzel a korábbinál nagyobb jövedelmet ér el. Gazdánk önálló vállalkozó: saját munkájából, saját földjén saját tőkéjével, azaz saját termelőeszközeivel (traktorjával, tudásával) termel, terményeit aztán saját kapcsolatait is felhasználva értékesíti. Tőke és munka már ezen a ponton elválik egymástól, noha ez esetben még mind munkaerejét, mind tőkéjét egyazon gazda birtokolja.

Ténylegesen azonban sem őstermelőnk, sem járműipari betanított munkásunk, sem főorvos asszonyunk, sem könyvelőnk nem egyedül él. Háztartásukban, családjuk tagjaival megosztják javaikat és a munkát is (Dunaway [2012] 2018). *Az őstermelő és a munkás otthonában a háztartási munka nagyobbik részét feleségük végzi* (Seccombe [1974] 2018). *A munkás gyermekeiről elsősorban a feleség és a két nagymama gondoskodik, a munkás apját, az idős nagyapát is ők gondozzák, a bevásárlást, a főzést, a takarítást javarészt mind-mind ők végzik el* (Gregor–Kováts 2018, 2019). *Kora hajnalban, a gyártósoron dolgozó munkás utcai és munkaruháját a háziasszony mossa, vasalja, valamint reggelijét ugyanúgy készíti elő, ahogyan a gazda vacsoráját is felesége teszi az asztalra informálisan végzett, reprodukтív munkája termékeként.* Informális *ez a munka, amennyiben a szerződéses munkaviszonyokon kívül, tehát nem formális keretek között végzi. És* reproduktív *ez a háztartáson belül végzett munka, amennyiben újra és újra kielégíti a mindennapi élet szükségleteit, és a munkaerőt újratermelő feladatokat lát el.* (Csányi–Gagyi–Kerékgyártó 2018; Csányi 2019.)

Uralom és kizsákmányolás

Mások munkája felett rendelkezni, mások munkája eredményét elsajátítani egyszerre jelent *uralmat* és *kizsákmányolást.* Az uralmi viszony abból fakad, hogy az egyik félnek lehetősége van megszabni a másik munkavégzésének feltételeit (helyét, idejét és módját), illetve rendelkezhet az elvégzett munka termékei, valamint a munka által megtermelt érték felett. A kizsákmányolás ennél többet jelent: e viszonyban az egyik félnek lehetősége van arra, hogy elsajátítsa a másik munkája által előállított érték egy részét (az érték*többletet*).[13] Az uralom gyakorlójának alapvetően az az érdeke, hogy megvédje magántulajdonosi jogait az uralmának alávetettektől. A kizsákmányolás esetében ennél többről van szó: a kizsákmányolónak ahhoz is érdeke fűződik, hogy a kizsákmányolt termeljen, dolgozzon, azaz végezze el a neki kiszabott munkát. Az uralom gyakorlójának érdekeit nem sértené, ha az uralmának alávetettek egyik pillanatról a másikra eltűnnének vagy meghalnának. A kizsákmányolónak viszont szüksége van a kizsákmányoltak munkájára, így az érdekeit súlyosan sértené, ha a kizsákmányoltak (vagy a potenciálisan kizsákmányolhatók) egyik pillanatról a másikra mind eltűnnének vagy meghalnának (Wright 1985: 74–75, 1989: 8).

A tőke–munka-viszony tehát magába foglal egy alapvető ellentmondást: feloldhatatlan érdekellentét feszül a termelés eszközeinek tulajdonosai (a tőketulajdonosok vagy tőkések) és a tényleges termelőmunkát elvégzők (a közvetlen termelők, dolgozók vagy munkások) között: hogyan osszák el a termelőfolyamatban előállított értéket? Mennyi illeti meg a termelőeszközök (magán)tulajdonosait és mennyi a tényleges termelőmunkát elvégzőket? A tőke–munka-viszony antagonizmusa egyfelől az uralmi viszonyból, vagyis abból származik, hogy a tőkés saját munkája mellett mások munkája felett is rendelkezhet. Másfelől pedig a kizsákmányolásból, vagyis a munkások által előállított érték egy részének (magán)elsajátításából ered. Tőke és munka antagonisztikus viszonya végső soron azonban a képződött és felhalmozott tőke (magán)tulajdonából származik. E kibékíthetetlen ellentétéből fakad az osztályszerkezet dinamikája is. Az osztályellentétek feszültsége konfliktussá, összeütközéssé, osztályharccá is válhat, mindazonáltal nem szükségszerű, hogy ahhoz vezessen.

Összefoglalva: az osztályviszonyok e tanulmányban alapvetően tőke és munka viszonyait jelentik, vagyis az élet társadalmi (újra)termelésének folyamatában, a munka társadalmi megosztásának rendjében elfoglalt helyzetek (osztályhelyzetek) közötti viszonyokat. E tőke–munka-viszony antagonisztikus, mert a tág értelemben vett – formális és informális, termelő (produktív) és újratermelő (reproduktív), bérért és nem bérért végzett – munkát végzők érdekei szemben állnak a tőke (vagyis a termelőeszközök) (magán)tulajdonosaival. A tőkéseknek ugyanis lehetőségük van arra, hogy saját munkájuk mellett mások munkája felett is rendelkezzenek (uralmat gyakoroljanak), és lehetőségük van arra is, hogy elsajátítsák e munkások által előállított érték egy részét (kizsákmányolják őket).

A járműipari betanított munkás szigorú napirend szerint éli életét, hogy teljesíthesse fizikailag meglehetősen megerőltető munkáját. Miután a reggeli műszak előtt felesége útjára bocsátotta, munkahelyére pontosan érkezik, a gyártósoron szigorú munkarendben, intenzíven dolgozik, munkájáért bért kap munkáltatójától. Nagyobb értéket állít elő a németországi székhelyű járműipari nagyvállalatnak, mint amekkora munkabért kap – ez a formális bérmunka tőke általi kizsákmányolása. De vajon megtéríti-e munkáltatója felesége informális és reproduktív munkáját?

A társadalmi újratermelés keretében, a háztartáson belül végzett informális munka is értéket állít elő, ám közvetlen módon mégsem értékesül. Az esetek döntő többségében nem bérmunka, így nem jár érte sem munkabér, sem később nyugdíj, de profit és járadék sem. Ez az informálisan végzett reproduktív munka mégis szükséges ahhoz, hogy mind a munkás, mind az őstermelő produktív munkát fejthessen ki (munkabérért, illetve profitért). E háztartáson belüli, informális reproduktív munka „fizetetlenül" és „láthatatlanul" ugyan, de a részévé válik a formális produktív munkának (Csányi–Gagyi–Kerékgyártó

2018). Hozzájárul a bérmunkás munkabéréhez és az őstermelő profitjához, beolvad formális termelő munkájukba, de a nélkül járul hozzá, hogy a munkás esetében a munkáltató, a gazda esetében pedig a kukoricát forgalmazó terménypiac megtérítené azt. A munkás eladott munkaerejéért cserébe kapott munkabér tehát a háziasszony munkáját is magába foglalja, annak árát azonban ő nem kapja meg (Csányi 2019). A gazda profitjában sincs külön rész, ami a kukoricatermesztéshez szükséges informális és reproduktív munkáért járna. A befektetett teljes munkaidő és munkaerő, az abból képződő bér, haszon vagy annak tőkésített formája (a termelőeszköz, a traktor, a föld) már egyenlőtlenül oszlik meg. A gazda és felesége háztartásában tőke és munka elválik egymástól.

Amikor tehát az őstermelő gazda kamasszá érő fia bedolgozik apja oldalán a családi vállalkozásba, és így háziasszony anyjának informális reproduktív munkája mellett informális termelő munkájával segíti apja gazdálkodását, akkor közös munkájukkal már a tőkeképződést segítik. A tőke–munka-viszony ez esetben azonban még egyetlen háztartáson belül marad, és a gazda visszajuttathat feleségének és fiának a közösen megtermelt értékből (a megszerzett haszonból). A háztartáson belüli érzelmi viszonyok részben vagy egészében még ellensúlyozhatják a tőkefelhalmozás és munkaerő-reprodukció ellentmondását. Nem szükségszerű azonban, hogy a feleség és a fiú munkáját a gazda megfelelően beszámítsa és kiegyenlítse, hiszen a tőke és a haszon közvetlenül az ő kezében összpontosul.

Hasonlóan ehhez, elvben a járműipari betanított munkás háztartásában is ellentételezhetők a viszonyok: a háziasszony-feleség, valamint a háztartás informális és reproduktív munkáiba besegítő nagymamák elvárhatják és elérhetik az érzelmi háztartás egyensúlyának helyreállítását, a hálát és a jóvátételt. Elvárhatják és elérhetik az elismerést, amiért munkájuk lehetővé teszi a bérmunkás férfi kenyérkereső tevékenységét, valamint amiért cserébe e bérmunkás férfi felmentést kaphatott a házimunka, a gyermekekről való gondoskodás és saját idős apja (a nagypapa) gondozása alól. Ez azonban megint nem feltétlenül következik be, hiszen a bérmunkáért cserébe kapott munkabért a járműipari bérmunkás kapja kézhez.

Más a helyzet azonban, ha a tőke felhalmozása egy másik háztartást gyarapít, mint amely háztartás munkája azt lehetővé teszi. A kisvállalkozását egyszerre tulajdonló és vezető mérlegképes könyvelő maga is dolgozik vállalkozásában. Egymaga már régen nem bírná a munkát, így saját maga mellett hat további könyvelőt is alkalmaz. A tulajdonos könyvelő így egyszerre gazdálkodik saját munkaerejével, tulajdonolja és vezeti is kisvállalkozását. A könyvelőiroda jövedelmező vállalkozássá növi ki magát, a vezető könyvelő tulajdonosként még annak ellenére is szép profitot realizál, hogy tisztességesen megfizeti hat alkalmazottját. Munkájával e hat alkalmazott tehát olyan értéket is megtermel, amelyet a tisztességesnek számító munkabér ellenére a tulajdonos könyvelő nem fizet ki nekik. A könyvelők alkalmazása így annak ellenére is kizsákmányoló (értéktöbblet-kisajátító) viszony, hogy a kizsákmányolás nem szembeötlő mértékű. Hiszen akárcsak a járműipari munkás, az alkalmazott könyvelők is viszonylag elégedettek: úgy látják, más hasonló munkákhoz képest viszonylag jól keresnek.

Az alkalmazott könyvelők közül ketten megosztják és a házastársaikkal egyenlően végzik az informális reproduktív munkát, egyvalaki e munka nagy részét a vele egy háztartásban lakókra hárítja, míg hárman döntően magukra vállalják azt. E három személy ezzel kétszeresen kizsákmányolt helyzetbe kerül. Nemcsak az informális reproduktív munkán, hanem a formális bérmunkán keresztül is több értéket termelnek, mint amennyit realizálnak, vagyis az általuk megtermelt érték két különböző csatornán keresztül távozik tőlük. Az informális reproduktív munkát egyenlően megosztó két alkalmazott könyvelő csak a formális termelő munkán keresztül van kizsákmányolt helyzetben, míg az informális reproduktív munkát döntően házastársára hárító alkalmazott könyvelő egyszerre kizsákmányolt (a formális termelő munkán keresztül) és kizsákmányoló is (saját háztartásának informális reproduktív munkáján keresztül).

Az osztályvezető főorvos asszony a közkórházban végzett munkája mellett magánrendelésben is dolgozik. E mellett már nem kíván háztartási munkát végezni, amit két állásából befolyó magas jövedelmének köszönhetően meg is engedhet magának. Takarítónőt és külön vasalónőt is fizet: pénzzel váltja meg azokat az informális reproduktív munkákat, amelyek másként nagyrészt rá hárulnának. Háztartásában így kizsákmányoló pozícióban van: kedvezőtlenebb osztályhelyzetű nők reproduktív munkáját vásárolja meg „feketén", vagyis informális keretek között, ám mégis bérmunkaként. (Az alkalmazás után nem fizet adót és nem fizet járulékokat, ellenben „zsebbe" fizet munkabért.)[14]

Vannak-e osztályok?

Ki kell térnem e ponton röviden arra a kérdésre is, hogy vajon beszélhetünk-e még osztályokról, vagy e fogalom mára idejétmúlttá vált.

„Az osztály halálának" *(the death of class)* vissza-visszatérően megfogalmazott tézise ugyanis rendre kétségbe vonja az osztályszerkezet feltérképezésére irányuló kutatói igyekezet értelmességét.

„Az osztály halála"

E tézis szerint az osztály egykor élő, ma azonban már halott tapasztalatok máig megmaradt nyelvi lenyomata, a történelem által meghaladott fogalom. Eszerint *ma már* nincsenek osztályok, az erről folytatott beszéd is haszontalan vagy legalábbis félrevezető (Clark–Lipset 1991; Pakulski–Waters 1996). Függetlenül attól, hogy ez az állítás éppen milyen megfogalmazásban jelenik meg – „a munkásosztály elpolgárosodásaként" (Goldthorpe és mtsai [1968] 1973), a „rendi színezetű osztályethosz elhalványulásaként", ami szerint immár túl vagyunk „osztályon, renden és rétegen", egy új „individualizációs" hullám kibontakozásaként (Beck [1983] 1997, [1986] 2003), vagy egyenesen „az osztály halálaként" (Clark–Lipset 1991; Pakulski–Waters 1996) –, e meg-megújuló tézis egyaránt idejétmúltként ábrázolja az osztályok elemzésére irányuló törekvést (Luhmann 1985, 1997: 1045–1060).

Milyen választ adhatunk „az osztály halálának" tézisére? Mindenekelőtt azt, hogy az csak látszólag vitatja e tanulmány központi kérdésfelvetését és létjogosultságát. Mivel az osztályhaláltézis egy szűkebb és szigorúbb osztálymeghatározást vesz alapul, ténylegesen nem is érinti azt. E szűkebb-szigorúbb meghatározás szerint osztálynak egyedül az önmagát is osztályként értelmező (osztálytudattal rendelkező), osztályérdekeit tudatos osztálycselekvésben érvényesítő szervezett osztály tekinthető. E meghatározás szerint azok, akik közös osztályhelyzeten osztoznak, de nem jellemezhetők ilyen fokú osztályszervezettséggel, osztálytudatossággal és osztálycselekvéssel, nem tekinthetők osztálynak.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az osztály*szerkezet*, az osztály*viszonyok* és az osztály*helyzetek* feltérképezése akkor is értelmes vállalkozás maradna, ha egyetlen szervezett, tudatos osztály sem lenne azonosítható a magyar társadalomban. E tanulmány nem kizárólag

szervezett, öntudatos, közösen cselekvő osztályokról fogalmaz meg állításokat, hanem mindenekelőtt az osztály*viszonyok*, az osztály*szerkezet* és a legfontosabb osztály*helyzetek* feltérképezését célozza. Ezek pedig garantáltan nem „haltak meg" (Wright 2015: 139–156). Az osztályhalál diskurzusa ezenfelül tényként kezeli azt is, ami a magyar társadalomra vonatkozóan csak empirikus úton dönthető el. Annak kérdései ugyanis, hogy a közös osztályhelyzeteken osztozók szervezett és osztálytudatos osztályokká szerveződnek-e, hogy milyen mértékben közös az osztálytudatuk és mennyiben lépnek fel közösen érdekeik képviseletében, csak empirikus úton válaszolhatók meg. Előzetesen és elméletileg nem dönthetők el olyan módon, ahogyan azt az osztályhalál álláspontját képviselők állítják.

E tanulmány fő kérdése azonban mégsem az, hogy mely osztályok szervezettek és osztálytudatosak és milyen mértékben azok. Célom e helyett a globális összefüggésrendszerbe ágyazódó magyar társadalom osztály*szerkezet*ének feltérképezése. E szempontból pedig nem az osztálytudat kérdése a legfontosabb, hanem az, hogy az osztály*viszonyok* és az osztály*helyzetek* vajon érdemben befolyásolják-e a közös osztályhelyzeten osztozók életkörülményeit és életesélyeit, illetve, hogy a főbb történelmi, társadalmi, politikai és gazdasági események, illetve folyamatok érdemben magyarázhatók-e az osztály*szerkezet* által vagy sem. A IV. fejezetben egy sor arra utaló empirikus eredményt mutatok majd be, hogy az osztályszerkezet kifejezetten markáns arculatot kölcsönöz a magyar társadalomnak s ezzel erős hatást gyakorol a benne élők életére. Ha pedig ez így van, akkor az osztály akkor is hat, ha nem tudatosul és nem válik közös cselekvés alapjává (Wright [2015] 2017: 9–10).

Az osztálytudatosság hiánya vagy részlegessége tehát nem döntő érv, ha az osztályszerkezet hatása továbbra is érzékelhető és kimutatható. Nem az osztály halt meg, hanem a róla szóló beszéd szorult vissza. Ez pedig maga is elemzésre érdemes jelenség, amit csak hátráltat, ha az osztályhalál-diskurzus az egész kérdéskör vizsgálatát idejétmúlttá vagy értelmetlenné nyilvánítja. Sőt az osztályhalál-diskurzus – önbeteljesítő jóslatként – még hozzá is járul az osztálytudat további gyengüléséhez. Ha például e diskurzusra hivatkozva baloldali pártok és szakszervezetek lemondanak a munkásság megszervezéséről és érdekeinek képviseletéről, akkor azzal a tapasztalatok osztályalapú értelmezésének

meggyengüléséhez is hozzájárulnak. Az osztályhalál-diskurzus szerepe a munkások osztálytudatának elfojtásában így legalábbis nem független az ebben érdekelt tőkések osztályérdekeitől. E diskurzus tehát maga is osztályelemzésre és osztályalapú kritikára érdemes, amit az Egyesült Államokban főként Erik Olin Wright (Wright [szerk.] 2005, 2015), az Egyesült Királyságban pedig Mike Savage és munkatársai fejtettek ki (Savage és mtsai 2013, 2015a, 2015b).

Névleges és valóságos osztályok

E tanulmányban a névleges, illetve a valóságos osztály kifejezéseket használom egy másik bevett megkülönböztetés helyett, amely az osztályelemzés – főként marxi – hagyományában egyfelől a „magán" vagy „magában való osztály" *(Klasse an sich; class in itself)*, másfelől pedig „önmagáért lévő osztály" *(Klasse für sich; class for itself)* között tesz különbséget. Alapvetően két oka van annak, hogy e helyütt inkább valóságos, illetve névleges osztályokról lesz szó. Az egyik, hogy – amint azt Edward Andrew kimutatja – Marx sehol sem használta a *Klasse an sich/für sich*, vagyis a *class in itself/for itself* megkülönböztetést, ezt tehát – e formában – tévesen tulajdonítjuk Marxnak (Andrew 1983). A másik, hogy nincs is szükség e megkülönböztetésre. A magyar kifejezések nyelvi nehézkessége miatt e fogalompár amúgy is azonnali magyarázatra szorulna. Hegeli gyökerei miatt e fogalompár ráadásul azt is feltételezi, hogy a „magá(ba)n való osztály" szükségképpen „önmagáért lévő" osztállyá fog válni.{15}

Hogy jobban láthatóvá váljanak a névleges és a valóságos osztályok problémájának elméleti gyökerei, érdemes felidéznünk Marx e témában írt sorait:

> „A gazdasági feltételek először munkássá változtatták a lakosság tömegét. A tőke uralma e tömeg számára közös helyzetet, közös érdekeket teremtett. Ily módon ez a tömeg a tőkével szemben már osztály, de önmaga számára még nem az. Ebben a harcban, amelynek csak néhány fázisát jeleztük, ez a tömeg egyesül, önmaga számára is osztállyá alakul. Az érdekek, amelyeket védelmez, osztályérdekekké válnak. De az osztálynak osztály elleni harca politikai harc" (Marx [1847] 1978: 226).

Marx itt magától értetődőként tekintett az osztály valóságossá válásának folyamatára, mintha a névleges, „a tőkével szemben már osztály" szükségképpen egyesülne, és válna „önmaga számára is"

osztállyá. A Marx elemzéseit ortodox módon értelmező marxisták e folyamatot gyakran *elkerülhetetlenként, szükségszerűként*, objektív mozgástörvényként mutatták be, mintha *történelmi szükségszerűség* lenne, hogy a névleges osztályként felfogott munkásság szükségképpen valóságos osztállyá, munkás*osztállyá* válik és ezzel a történelem által meghatározott tárgyból a történelmet formáló alannyá alakul át (Lukács [1923] 1971). Ez a felfogás feltételezi, hogy a történelem valamilyen előre látható célt követ. Ez tehát egy teleologikus történetfilozófiai konstrukció.

A történelmi szükségszerűség e feltevését én azonban nem fogadom el. Semmi sem garantálja, hogy a névleges osztályból szükségképpen valóságos osztály formálódik. Nem fogadom el azt a teleologikus történetfilozófiai feltételezést sem, ami szerint a történelem valamilyen célt követ vagy afelé halad. Így tehát azt sem, ami szerint „a tőkével szemben már osztály" történelmileg szükségszerű módon „önmaga számára is" osztállyá alakul. E helyett – Pierre Bourdieu-höz hasonlóan – abból indulok ki, hogy az osztályok az esetek túlnyomó többségében névlegesek, potenciálisak, „csak papíron" léteznek.{16}

Bourdieu álláspontja szerint a különböző osztályhelyzetek egymáshoz képest közelebb vagy távolabb helyezkednek el a társadalmi térben (az osztályviszonyok erőterében). A közös osztályhelyzeten osztozók csak politikai szervezőmunka, vagyis mozgósítás eredményeként szerveződ*het*nek valóságos, cselekvő osztályokká. Nem szükségszerű, hogy ez megtörténjen, mint ahogyan az sem, hogy az egyszer már mozgósított osztályok attól fogva valóságosak is maradjanak. A mozgósított osztályok el is veszíthetik az együttes fellépés képességét. Osztálytudatosságuk foka nemcsak növekedhet, de csökkenhet is. Ahogyan a hasonló helyzetben élők osztályöntudatra ébred*het*nek és aktiv(iz)álód*hat*nak (de nem szükségszerű, hogy ez megtörténjen), úgy el is szunnyad*hat*nak, újra passziv(iz)álód*hat*nak (ám ez sem szükségszerű). A névleges és a valóságos osztály ráadásul csak a tényleges szervezettség két elméleti szélső értéke, melyek között az osztályszervezettség elvi lehetőségeinek végtelen számú fokozata helyezkedhet el.

Annak kérdése, hogy ez az átalakulás megtörténik-e vagy sem, az osztállyá szervezés, az önszerveződés, a politikai mozgósítás sikerétől, a konfliktushelyzetek, az összeütközések, végső soron az osztályharc dinamikájától függ. Valóságos osztályok csak szervezéssel és

önszerveződéssel, társadalmi-politikai konfliktusok, összeütközések nyomán, politikai szervezőmunkával jöhetnek létre.{17}

Összefoglalva:

„Az osztályok mindig potenciálisan [...] léteznek. A kérdés éppen az, hogy milyen feltételek mellett válnak osztálytudattal bíró [...] osztályokká, vagyis mikor működnek a politikai-gazdasági küzdőtereken csoportként, illetve bizonyos esetekben még kulturális entitásokként is. Ez az osztálytudat pedig mindig a konfliktushelyzetek függvényében alakul." (Wallerstein [1974] 1983: 683.)

Helyzetek és pozícióbetöltők, nem pedig konkrét személyek

Mindeddig osztályviszonyokról és osztályhelyzetekről volt szó, nem pedig e pozíciókat betöltő egyénekről vagy csoportokról és nem is e viszonyok megszemélyesítőiről, személyekről vagy családokról. Érdemes ezért emlékezetünkbe idézni Marx szavait az osztályviszonyok elemzésének személytelenségére vonatkozó alapszabályról:

„A tőkés és a földbirtokos alakját semmiképpen sem festem rózsás színben. De *személyekről* itt csak annyiban van szó, amennyiben azok *gazdasági kategóriák megszemélyesítői, meghatározott osztályviszonyok és érdekek hordozói*. Álláspontom [...] bármely más álláspontnál kevésbé teheti felelőssé az egyest olyan viszonyokért, amelyeknek ő társadalmilag terméke, bármennyire föléjük emelkedhetik is szubjektíve." (Marx [1867] 1955: 13–14 – kiemelés az eredetiben.)

PERSPEKTÍVA: VILÁGRENDSZER-ELEMZÉS – SZEMBENÉZÉS A KAPITALIZMUS VÁLTOZATAINAK ELEMZÉSÉVEL

Vajon van-e a magyar társadalomnak önmagából kibontható, autonóm osztályszerkezete? Álláspontom szerint nincs. Nem a magyar társadalomnak van ugyanis osztályszerkezete, hanem a globális kapitalizmusnak. Következésképpen az osztályszerkezet elsődlegesen nem a magyar társadalom terében formálódik öntörvényűen, ahogyan a „nemzeti szuverenitás", az „autonóm (civil) társadalom" és a „demokratikus önrendelkezés" eszméi sugallják. Az osztályszerkezet a történetileg kibontakozó és világszintűvé bővülő kapitalizmus globális terében formálódik, e strukturált egésznek a magyar társadalom terében elhelyezkedő része pedig csak egy strukturált alkotóeleme. *Osztályszerkezete alapvetően nem a magyar társadalomnak, hanem a kapitalizmusnak, a tőkés világrendszernek van.* Ami ebből a magyar

társadalomban megfigyelhető, az e *globális* osztályszerkezet egyik *lokális* változata.

Az osztályszerkezetet meghatározó tényezők: a termelési és újratermelési viszonyok, a társadalmi munkamegosztás, a tőke–munka-viszony, a termelőeszközök (magán)tulajdonosi viszonyai jellemzően a (nemzet)állami határoktól viszonylag függetlenül, transznacionálisan szerveződnek. Ahogyan a kapitalizmus globálisan szerveződik, úgy a termelőviszonyok és az osztályviszonyok is. A magyar társadalom osztályszerkezetének felvázolásakor ezért mind módszertanilag, mind pedig szemléletileg termékenyebb, ha az osztályviszonyok transznacionális szerveződéséből indulunk ki, majd perspektívánkat annak megfelelően szűkítjük a magyar társadalomra, hogy annak e tágabb összefüggésrendszeren *belül* elfoglalt helyzetét vegyük szemügyre. E tanulmány perspektívája ennek megfelelően a világrendszerek elemzéséé *(world-systems analysis)*.

A világrendszer-elemzés

A világrendszer-elemzés a legmarkánsabb irányzata annak a globális, történeti és kritikai politikai gazdaságtannak, amelyről e tanulmány *Bevezetés*ében már szó esett. A világrendszer-elemzést gyakran elméletnek *(theory)* nevezik – különösen magyar nyelven terjedt el a világrendszer-*elmélet* megnevezés (Wallerstein [1974] 1983, [2004] 2010; Böröcz 2017). Gyakran találkozhatunk azonban más megjelölésekkel is, amelyek kutatásként *(research)*, perspektívaként *(perspective)*, paradigmaként *(paradigm)*, megközelítésként *(approach)*, iskolaként vagy irányzatként *(school)* hivatkoznak rá. A továbbiakban a *world-systems analysis* mintájára világrendszer-*elemzésnek* nevezem.

Ennek fő oka, hogy nem egy koherens és lezárt elméletről, hanem sokkal inkább egy nyitott, rugalmas és távolról sem egységes elemzési hagyományról van szó. A világrendszer-elemzők ezért a különböző kutatási kérdésekhez nem egy zárt elmélet dogmatikus tanai felől közelítenek, hanem az adott kutatási probléma megoldására legalkalmasabb elemzési eszközöket keresik. Teszik ezt annak érdekében, hogy az elemzési hagyomány korábbi vizsgálati szempontjai közül választhassák ki az éppen vizsgált témához legrelevánsabbakat, az

ahhoz legjobban illeszkedőket. A világrendszer-elemzés így sokkal inkább egy „tágabb vitatér", semmint Immanuel Wallerstein vagy más meghatározó világrendszer-elemzők nézeteinek összességével azonos (Éber és mtsai 2014: 12).

A világrendszer-elemzés a kapitalizmust a tőke világszinten szerveződő rendszereként fogja fel, amelynek szerkezetét a munka transznacionálisan szerveződő globális megosztása szabja meg. Módszertani kiindulópontja szerint a kapitalizmus egyetlen történetileg formálódó, globálissá bővült viszonyrendszer. Annak ellenére is, hogy kialakulását követően e tőkés világrendszer (nemzet)állami formákba szerveződött, és (nemzet)államokra (nemzeti társadalmakra, nemzetgazdaságokra, nemzetállami határok szerint szerveződő politikai- és jogrendszerekre) tagolt képét mutatja nekünk. A világrendszer-elemzés az egyes (nemzet) állami keretek között értelmezett társadalmakat elsősorban nem önmagukban álló öntörvényű entitásokként, „szuverén nemzetállamokként", „autonóm civil társadalmakként", a „nemzeti önrendelkezés" keretében saját sorsukat meghatározó „politikai közösségekként" fogja fel, hanem a tőkés világrendszer olyan *strukturált alkotóelemeiként* értelmezi azokat, amelyek történeti formálódását e transznacionálisan szerveződő globális munkamegosztásban elfoglalt *helyzetük* szabja meg.

A világrendszer-elemzés természetesen sosem volt egyedül a kapitalizmus értelmezésének szándékával. Létrejöttét elsősorban a (nemzet)állami keretek közt értelmezett egységek fejlődését (feltételeit, lehetőségeit) vizsgáló fejlődés- vagy modernizációelméletek ösztönözték, amennyiben ezek meghatározó feltevéseivel *szemben* jött létre (Wallerstein [2004] 2010: 9–55).

- A világrendszer-elemzés *egyrészt* vitatja azt a felfogást, ami szerint a történelem egyvonalú *(unilineáris)* fejlődésként, haladásként, modernizációként lenne értelmezhető, amelynek során a (nemzet)államoknak (országoknak, népeknek, nemzeteknek, nemzeti társadalmaknak, nemzetgazdaságoknak) *egyazon fejlődési pályán, ugyanazokon a fejlődési állomásokon és szakaszokon* kellene végigmenniük a történelem során.
- Vitatja *másrészt* azt az értelmezést is, amely szerint a történelem célkövető *(teleologikus)* folyamat, és így az egyes (nemzet)államok fokról fokra haladnak a történelem célja felé, ami jobbára a nyugati

típusú „liberális piacgazdaság”, „liberális demokrácia”, valamint a „tömegtermelés és tömegfogyasztás” eszményeinek beteljesülése.
- Vitatja *harmadrészt* azt az értelmezést is, amely szerint a (nemzet)államok közötti egyidejű *(szinkron)* különbségek időbeli *(diakron)* különbségeknek lennének megfeleltethetők, vagyis, hogy egyes országok *most még csak itt* tartanak, míg mások *már ott.*
- *Negyedrészt* a világrendszer-elemzés végezetül azt az értelmezést is vitatja, amely szerint az egyes (nemzet)államok kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb helyzetüket (fejlettségüket vagy elmaradottságukat) saját *belső* folyamataiknak, intézményes struktúráiknak, értékrendszerüknek, mentalitásuknak és szokásrendjüknek köszönhetik. A nemzetek küzdelme eszerint egy futóversenyhez hasonló igazságos vetélkedés, ahol minden (nemzet)állam azonos rajtvonalról indult és sikere elsősorban (vagy kizárólag) azon múlik, milyen teljesítményt nyújt, mennyire „edzett”, „szorgalmas” és „tehetséges”, azaz: *mennyire versenyképes.*

A világrendszer-elemzés elhibázottnak tartja és következetesen elutasítja e feltevéseket (Wallerstein 1976a, [1976] 1979, [2004] 2010).

A világrendszer-elemzés kialakulását – ezen a néven – az 1970-es évek első felére, intézményesülését a második felére tehetjük. Utóbbi kulcseseménye a Fernand Braudel, francia strukturalista történészről elnevezett binghamtoni kutatóközpont létrejötte 1976 szeptemberében, valamint annak 1977 nyarán elinduló folyóirata, a *Review.*{18} Az alapító kulcsfigura vitathatatlanul Immanuel Wallerstein [1930–2019], ennek ellenére hiba lenne kizárólag az ő személyéhez kötni a módszert. A generációs tagolás valamivel pontosabb. Az *első nemzedék* nagy alakjai az 1920-as évek végén, valamint az 1930-as években születtek: Janet Abu-Lughod [1928–2013], Terrence K. Hopkins [1929–1997], Andre Gunder Frank [1929–2005], Immanuel Wallerstein [1930–2019], Samir Amin [1931–2018], Giovanni Arrighi [1937–2009]. A *második generáció* nagyjából az 1940-es években születetteket jelenti: Christopher Chase-Dunn [1944–], Peter J. Taylor [1944–], Volker Bornschier [1944–], Thomas D. Hall [1946–] sorolható ide mások mellett. A *harmadik nemzedék* az 1950-es években születettek, mások mellett például Beverly J. Silver [1957–] és Böröcz József [1956–].

A világrendszer-elemzést inspiráló szerzők és irányzatok közül a legfontosabbak Karl Marx [1818–1893] mellett Adam Smith [1723–1790], Max Weber [1864–1920], Polányi Károly [1886–1964], a hosszú ciklusok vagy K-hullámok névadója, Nyikolaj Dmitrijevics Kondratyjev [1892–1938], a francia strukturális kérdésekkel foglalkozó történetírás, az *Annales* iskola képviselői: Lucien Febvre [1878–1954], Marc Bloch [1886–1944], de különösen Fernand Braudel [1902–1985]. Nagy hatást gyakorolt a világrendszer-elemzésre az ENSZ Latin-Amerikával foglalkozó Gazdasági Bizottsága körül kialakult függőségelemző iskola *(dependency school).*{19} A függőségelemzőkhöz hasonlóan a világrendszer-elemzőkre is erősen hatottak a marxi hagyományt továbbgondoló szerzők és irányzatok.{20}

A világrendszer-elemzésnek Magyarországon is komoly hagyományai vannak. Szentes Tamás és munkatársai az 1970-es évek közepétől *Fejlődéstanulmányok* címmel kötetek sorát tette közzé, amelyekben a világrendszer-elemzés első nemzedékének (Amin, Arrighi, Frank, Hopkins, Wallerstein) ma már klasszikus szövegei is helyet kaptak. A kelet-európai államszocializmus válsága és az 1980-as évek végi felszámolása arra ösztönözte a munkástulajdon és a munkás-önigazgatás, valamint a közvetlen demokrácia és a közösségi társadalom kialakítása mellett elkötelezett baloldali antikapitalista értelmiséget, hogy megszervezve önmagát életre hívja az *Eszmélet* folyóiratot, amely kiváló tanulmányok hosszú sorát közölte – mások mellett világrendszer-elemzőktől is. Az *Eszmélet* folyóirat szerkesztősége és tágabb szerzői köre az elmúlt bő három évtizedben rengeteget tett azért, hogy a világrendszer-elemzés szélesebb körben ismertté váljon Magyarországon is.{21}

A világrendszer-elemzés eszköztárát használja itthon a 2011-ben létrejött *Helyzet Műhely* nevű kutatóközösség is. E műhely tagjai a világrendszer-elemzést nem egyes világrendszer-elemzők nézetei összességeként, hanem inkább egy „tágabb vitatérként" fogják fel:

„Az egyszerűség kedvéért a kapitalista világgazdaság történetileg kifejlődő, világszintű társadalmi-gazdasági viszonyrendszerét kapitalista világrendszernek fogjuk nevezni. Hangsúlyozzuk, hogy e fogalommal nem kizárólag a leginkább Immanuel Wallerstein, Giovanni Arrighi, Andre Gunder Frank és Samir Amin nevével fémjelezhető, szűk értelemben vett világrendszer-iskola hagyományára utalunk, hanem arra *a tágabb vitatérre*, amely a történetileg kifejlődő kapitalista világgazdaságot a modern társadalmi folyamatok alapvető elemzési egységeként kezeli, és amelyben különböző társadalomtudományi megközelítések felől érkező kutatók vettek és vesznek részt. Saját tájékozódásunk szempontjából alapvetőnek tekintjük azokat a vitákat, amelyeket e vitatéren belül *a szűk értelemben vett világrendszer-iskolával szemben*

folytattak más háttérrel rendelkező és eltérő hagyományokból érkező kutatók." (Éber és mtsai 2014: 12 – kiemelés tőlem, ÉMÁ.)[22]

A világrendszer-elemzés és a kapitalizmus változatainak kutatása

Az 1970-es évek közepén, a világrendszer-elemzés intézményesülésekor természetesen más kezdeményezések is megjelentek a kapitalizmus értelmezésének szándékával (Aglietta [1976] 1979). Ilyen volt mások mellett a kapitalizmus (különböző változatainak) szabályozását, társadalmi-politikai regulációját vizsgáló iskola is *(regulation approach)* (Boyer 1990; vö. Jessop–Sum 2006). E tág értelemben vett társadalmi-gazdasági szabályozásra összpontosító megközelítés egy sor kritika és empirikus elemzés nyomán új összefüggéseket megvilágító elméletté formálódott (Boyer–Saillard [szerk.] 2002). Részben a főáramú közgazdaságtan intézményes irányzatával folytatott termékeny vitából, részben a kapitalizmus-elemzés weberi hagyományából az ezredfordulóra intézményesült a „kapitalizmus változatainak" *(varieties of capitalism)* kutatási irányzata (Hall–Soskice [szerk.] 2001). Abból az megfigyelésből kiindulva, hogy a kiterjedő modern világrendszeren belül a kapitalizmus intézményes szabályozása nem egységes és nem is egynemű, e megközelítésmód a kapitalizmus formatanaként azt a feladatot tűzte maga elé, hogy elkülönítse és leírja a globális kapitalizmus különböző intézményes változatait.

Amíg tehát a világrendszer-elemzés a kapitalizmust történetileg alakuló totalitásként vizsgálja, a kapitalizmus változatainak hagyománya a kapitalista világrendszeren belüli heterogenitást, a különböző intézményes típusokat, (tőke) felhalmozási rezsimeket, szabályozási módokat elemzi és hasonlítja össze. Kelet-Közép-Európa vonatkozásában a világrendszer-elemzés elsősorban annak feltárására alkalmas, hogy e térség milyen helyzetben van és milyen feladatot lát el a kapitalizmus transznacionálisan szerveződő globális munkamegosztásának egészén belül. Vagyis, a rész és az egész viszonyát és ennek történetileg alakuló viszonyrendszerét képes éles fényben láttatni. A kapitalizmus változatainak elemzése mindenekelőtt egyes konkrét intézményes formák leírására és más változatokkal történő összehasonlítására alkalmas. Vagyis elsősorban az intézményes-

szabályozási változatok azonosításának és összevetésének céljaira használható.[23]

E két iskola megkülönböztetéséből ez esetben sem következik, hogy szemben állnának egymással *(2. táblázat)*. Az általuk kínált belátások kiegészítik és árnyalják, nem pedig kioltják egymást; optimális alkalmazásukat a megismerés céljai döntik el. A kapitalizmus ideáltipikus intézményes változatainak leírása és összehasonlítása során inkább a weberi hagyományra (és Polányi Károly munkásságára) építő kapitalizmusváltozatok iskola eredményei sok tekintetben rímelnek az inkább a marxi hagyományokra (és Fernand Braudel munkásságára) építő világrendszer-elemzés állításaira (Wright [2015] 2017: 11–12). E tanulmány perspektíváját döntően a világrendszer-elemzés formálta, e tekintetben is következetesen a dinamikus relacionista ismeretelmélet mellé téve le a voksot.

2. táblázat: Világrendszer-elemzés és a kapitalizmus változatainak kutatása – összehasonlítás

Világrendszer-elemzés	**A kapitalizmus változatainak kutatása**
Egyetlen, globális kapitalizmus: a tőkés világrendszer	A kapitalizmusváltozatok sokfélesége: különböző intézmények és szabályozások
A kapitalizmus mint totalitás történeti elemzése	Kapitalizmusváltozatok elkülönítése, leírása és összehasonlító elemzése
Az alkotórészek és az egész viszonyainak elemzése	Az egyes változatok azonosítása és összevetése

Forrás: saját összeállítás.

A világrendszer-elemzés a kapitalizmust tehát történetileg kialakult, válságok nyomán átalakuló totalitásnak tekinti. A világrendszer-elemzés célja a történeti rendszerek, kiváltképp a kapitalista világgazdaság formáját öltő modern világrendszer eredetének, működésének és válságainak megértése. „A végső cél azonban az, hogy segítsen nekünk megérteni a világot annak érdekében, hogy megváltoztathassuk.” (Chase-Dunn 1998: 12.) Az áthallás nem véletlen Marx tizenegyedik

Feuerbach-tézisével: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen *értelmezték*; a feladat az, hogy *megváltoztassuk.*" (Marx [1845] 1977: 73; kiemelés az eredetiben.)

A tőkefelhalmozás, a hegemónia és a dolgozók mozgalmainak globális ciklusai

Annak érdekében, hogy még pontosabban láthassuk, milyen belátásokat kölcsönöz e tanulmány a világrendszer-elemzés iskolájától, érdemes röviden összefoglalni a – számunkra – legfontosabbnak tűnő összefüggéseket.[24]

A kapitalista világrendszer a magántulajdonban lévő tőke felhalmozásának és a tőkéből származó jövedelem, a profit magánelsajátításának történetileg kibomló, globálisan szerveződő rendszere. A tőke világszintű felhalmozásának folyamatai ciklikus természetűek. A kapitalista világrendszer történeti formálódása és térbeli kiterjedése hullámmozgást végez, egymást követő ciklusokként értelmezhető. A tőkefelhalmozás adott korszakának bővülő, felívelő és terjeszkedő szakaszát a kimerülés, a hanyatlás és a visszahúzódás válságperiódusai követik. A tőke globális felhalmozódása tehát nem töretlen és nem is egyenletes folyamat. A teljes ciklus vagy hosszú hullám jellemzően bő egy évszázadot fog át. A kapitalizmus így – miként azt már Marx is megállapította – válságokon keresztül bontakozik ki. Ha sikerül e saját maga teremtette válságait meghaladnia, akkor a tőkefelhalmozás újabb ciklusa veszi kezdetét: egy újabb bővülő-felívelő-terjeszkedő időszak, majd ismét a kimerülés, a hanyatlás és a visszahúzódás újabb válságperiódusai következnek.

A tőke világrendszerszintű felhalmozásának e ciklusait *(systemic cycles of accumulation)* vizsgálva Giovanni Arrighi a modern kapitalizmus történetének valamennyi bővülő-felívelő-terjeszkedő szakaszát egy-egy globális hegemónia létrejötteként és kiépüléseként, azonbelül pedig egy globális hegemón felemelkedéseként fogta fel, a kimerülés, a hanyatlás és a visszahúzódás periódusait pedig e hegemóniák és hegemónok válságaként értelmezte.[25] E globális hegemónia jelen esetben a tőke felhalmozásának globálisan megszerveződő rezsimjét, intézményes rendjét jelenti, amelyet a társadalmi, gazdasági és politikai szereplők

éppen aktuális helyzete, viszonyai és szövetségei határoznak meg. A globális hegemónia így a tőkefelhalmozás adott ciklusában kialakult erőviszonyokat és munkamegosztást jelenti, a globális hegemón pedig azt a legerősebb szereplőt (politikai egységet) jelöli, amely e hegemóniát megszervezi és kiépíti, amelynek a tőkefelhalmozás adott rezsimje a legnagyobb hasznot hajtja és aminek erőfölénye (hegemóniája) a tőkefelhalmozás adott korszakát meghatározza.

Mielőtt azonban a *globális* hegemónia – Arrighi által azonosított – ciklusainak történeti vázlatánál folytatnám, röviden kitérek a hegemónia eredeti értelmére. A hegemónia fogalma Antonio Gramscitól származik, *globális* hegemóniaként ezt értelmezte át és bővítette ki Giovanni Arrighi, valamint a nemzetközi kapcsolatok elemzésének neogramsciánus iskolája. Gramsci a hegemónia kifejezését a (nemzet)államokon *belüli* erőviszonyok leírására használta, nála az uralkodó osztály (vagy osztályszövetség) vezető szerepét jelenti. Ennek alapja az uralkodó osztály (vagy osztályszövetség) termelési és uralmi viszonyokon belül megszerzett erőfölénye, amelyet kulturális és ideológiai hegemóniájával fed el. A hegemónia így önmagát elkerülhetetlenül szükségesként tünteti fel és magától értetődőként fogadtatja el, vagyis – a hegemóniának alávetettek többsége számára – természetes rendnek mutatkozik. Hegemóniájával az uralkodó osztály (vagy osztályszövetség) saját *rész*érdekeit *köz*érdekként jeleníti meg, így azt a hegemóniának alávetettek közül is sokan támogatják. A hegemónia egyetértésen alapulóként tünteti fel magát, valójában azonban részben az érdekvezérelt együttműködés, részben pedig az erőszak és a kényszer tartja fent. Miközben tehát a hegemónia kicsikarja a beleegyezést, vagy legalábbis a beletörődést, el is rejti alávetésen nyugvó természetét (Gramsci 2000: 190–221, 1977; Forgacs 2000: 422–424). Arrighi a nemzetállami szintű hegemónia e felfogásának mintájára alakította ki a *globális* hegemónia fogalmát, hasonlóan a nemzetközi kapcsolatok elemzésének neogramsciánus iskolájához (Arrighi [1994] 2010; Cox [1983] 1993; Gill [szerk.] 1993).

A *globális* hegemónia Arrighi által leírt ciklusai szerint a hosszú 16. századot – a „nagy földrajzi felfedezések" (Amerika felfedezése, Afrika megkerülése) korszakát –, vagyis a világrendszer szintű tőkefelhalmozás első ciklusát az észak-itáliai kereskedővárosok, főképpen Genova hegemóniája határozta meg (Arrighi [1994] 2010: 86–129). A hosszú 17.

század, a rendszerszintű tőkefelhalmozás második ciklusa a németalföldi – vagy más néven holland – hegemónia felemelkedését, majd válságát hozta el (Arrighi [1994] 2010: 130–162). A hosszú 19. század a rendszerszintű tőkefelhalmozás harmadik ciklusában a brit hegemónia korszaka volt, amelynek válságával párhuzamosan, a negyedik ciklusban az Egyesült Államok emelkedett fel és vált globális hegemónná (Arrighi [1994] 2010: 163–335). Arrighi idézett könyve, a *The Long Twentieth Century* ezért mindenekelőtt a hosszú 20. századdal, az Egyesült Államok hegemóniájának felemelkedésével és hanyatlásával, valamint e negyedik globális hegemóniaciklus múltjával (történeti gyökereivel) és lehetséges jövőjével (utótörténetének lehetséges forgatókönyveivel) foglalkozik (Arrighi [1994] 2010).

tőkefelhalmozás globális ciklusait a dolgozók mozgalmainak megszerveződése kísérte, illetve követte (Silver–Karatasli [2015] 2016). A tőkefelhalmozás érdekében igénybe vett munka fogalma ez esetben is tágabb, mint a bérmunka hagyományos felfogása, ezért a dolgozók mozgalmai is szélesebb jelenségkört ölelnek fel a bérmunkások mozgalmainál, akárcsak a dolgozók osztályai a bérmunkások osztályainál.{26} Mindazonáltal megfigyelhető, hogy a tőkefelhalmozás érdekében kiépített (ipari) termelőkapacitások tendenciaszerűen életre hívják a dolgozók mozgalmait (Silver 2014; Gagyi 2018b: 53–77). E tendencia arra ösztönözte a mozgalomkutatást és az osztályszerkezet-elemzést is, hogy az osztályformálódást, vagyis a dolgozók és a munkásság névlegesből valóságos osztállyá szerveződésének folyamatait ugyanúgy a világrendszer-elemzés perspektívájából vizsgálja, ahogyan a mozgalmi kezdeményezéseket, különösen pedig a dolgozók önszerveződését is a tőkefelhalmozás ciklusaival összhangban állóként elemezze (Arrighi–Hopkins–Wallerstein [1983] 2016; Gagyi 2018b).

Válság és financializáció

A ciklusok felívelő periódusaiban az árutermelés és az árucsere rendjének újjászervezése lehetővé teszi a tőkefelhalmozás új rezsimjének kiépítését, bővülését és terjeszkedését. A felívelés e szakaszának motorja jellemzően a termelés, a reálgazdaság szférája. A kiépülő tőkefelhalmozási rezsim fokozatos kimerülésével e

reálgazdasági befektetések megtérülése fokról fokra romlik, az árutermelés és árucsere korábban kiépült rendjének jövedelmezősége csökken, a tőke pedig magasabb megtérülést keresve a pénzpiacokra menekül. A pénzpiacok felduzzadásának és a pénzügyi közvetítő intézmények elburjánzásának e financializációnak is nevezett szakasza egyúttal lehetőséget kínál arra is, hogy az árutermelésbe irányuló befektetések új formáival kísérletezve, a tőke utakat találhasson egy új tőkefelhalmozási rezsim és egy új hegemónia kiépítése felé (Arrighi 2000; Arrighi–Silver 2001: 258–268).

A tőkefelhalmozás egymást követő rezsimjeinek ciklikussága, a globális hegemóniák felemelkedésének és hanyatlásának hullámzása a kapitalista világrendszer *egészének* mozgását meghatározzák. A tőkés világrendszer belső *szerkezetét*, a tőkefelhalmozási rezsimek *munkamegosztását*, a hegemóniák erőviszonyait azonban e történelmi hullámzás önmagában még nem magyarázza meg. A kapitalista világrendszer szerkezetét a tőke–munka-viszony transznacionális szerveződése határozza meg. A tőkés világrendszer nem csupán a munkamegosztás *társadalmi* szervezetét tekintve tagolt (háztartásokra, vállalatokra, osztályokra, foglalkozásokra és így tovább), hanem *tér*szerkezetileg is egyenlőtlen formát ölt. Ez a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének eredménye (Amin [1971] 1974).

Centrum és periféria

A transznacionálisan szerveződő globális munkamegosztás a kapitalista világrendszerben centrum–periféria-szerkezetet hoz létre. Centrum és periféria, központ és perem relációs fogalmak, értelmüket csak az egymáshoz fűződő viszonyukban nyerik el.{27} A fogalompár *elsődlegesen* termelési viszonyokra, termelési folyamatokra, illetve az ezekben előállított termékekre vonatkozik. Ennek megfelelően a *centrum (core)* olyan termelési folyamatokat és termékeket jelent, amelyekben a transznacionálisan szerveződő globális munkamegosztáson belül létrejövő érték aránytalanul *nagy* része realizálódik. A periféria *(periphery)* e viszony másik oldalaként olyan termelési folyamatokat és termékeket jelent, amelyekben a transznacionálisan szerveződő globális

munkamegosztáson belül létrejövő érték aránytalanul *kis* része realizálódik (Wallerstein [2004] 2010).

Vegyük egy legújabb generációs okostelefon példáját. A termék elkészültét hosszú kutatási, fejlesztési és innovációs munka előzi meg: kutatók, tervező- és fejlesztőmérnökök egész seregeinek tudása összegződik benne. A kutatás, a fejlesztés és az innováció (K+F+I) magas hozzáadott értékű, a centrumra jellemző termelési folyamatok. Szintén a centrumra jellemző magas hozzáadott értékű tevékenység a piackutatás, a marketing, az értékesítés, valamint a hozzá kapcsolódó pénzügyi műveletek. A centrumtevékenységeket ellátók munkáját jellemzően magas bérrel és kedvező munkafeltételekkel honorálják. Ezzel szemben az alap- és nyersanyagok kitermelése (bányászata), illetve az alkatrészek gyártása és összeszerelése viszonylag alacsony hozzáadott értékű, a perifériára jellemző termelési folyamatok. Munkájukért e feladatok ellátói jellemzően alacsony bért kapnak, és sokszor kifejezetten kedvezőtlen munkafeltételek között dolgoznak (Arrighi–Silver–Brewer [2003] 2011).

A végtermék értéke a kapitalista világrendszer transznacionálisan szerveződő globális munkamegosztásában, a globális áru-, illetve értéklánc teljességében jön létre, az előállítás egyes részfolyamatai azonban nagyon különböző értékűek. Így az egyazon okostelefon megtervezésén a Szilícium-völgyben dolgozó fejlesztőmérnök, menedzser és marketinges más nagyságrendű bért kap, más munka- és életkörülményeket biztosíthat magának, mint a termelési viszony másik végén (a világ másik szegletében) az okostelefonokhoz ritkaföldfémet kibányászó kongói gyermek, vagy a készülékeket Szencsenben operátorként összeszerelő tizenéves kínai parasztlány, vagy az azt konténerekbe berakodó, az Egyesült Államokba és Európába behajózó munkások, matrózok és logisztikusok sora, vagy a ghánai szeméttelep, ahová az elektronikus hulladék egy része végül megérkezik, és amiből a telepen élők rezet olvasztanak ki, hogy eladhassák azt.[28] *Ezzel csak a* munka és a dolgozók *oldalát vettük sorra, még nem is érintettük a tőke és a termelőeszköz-tulajdonosok pozícióit. A transznacionálisan szerveződő globális munkamegosztás* társadalmi szervezetének *eltérő osztályhelyzeteit azonban máris felvázoltuk: ez az okostelefon-előállítás, -értékesítés és „-megsemmisítés" globális osztályszerkezetének váza* (vö. Arrighi–Hopkins–Wallerstein [1983] 2016; Hopkins 1977).

Fontos azonban a termék értékláncának *térbeli* oldala is. A centrumra, illetve a perifériára jellemző termelési folyamatok térbeli szerveződése emellett ugyanis centrum-, illetve perifériatérségeket is létrehoz attól függően, hogy az adott térségben (régióban, országban, településen vagy településrészen) a centrum-, illetve perifériatevékenységek *milyen formában és arányban vannak jelen*. A termelési folyamatok e térbeli oldalát tekintve centrumnak nevezhetjük azokat a térségeket (régiókat, országokat, településeket vagy településrészeket), amelyekben *túlnyomó részt* magas hozzáadott értékű, a centrumra jellemző termelési tevékenység zajlik. Ezzel szemben perifériának nevezhetjük azokat a térségeket (régiókat, országokat, településeket vagy településrészeket), amelyekben *túlnyomó részt* alacsony hozzáadott értékű, a perifériára jellemző termelési tevékenység zajlik.

A termelési folyamatok e *térbeli oldalát* szem előtt tartva beszélhetünk *félperifériáról* (semi-periphery), *félperifériás térségekről* (régiókról, országokról, településekről vagy településrészekről) is abban az értelemben, hogy ezekben az alacsony és a magas hozzáadott értékű, a centrumra és a perifériára jellemző termelési tevékenységek

kiegyenlítettebbek, közel egyenlő arányban vannak jelen. A félperiféríákon a transznacionálisan szerveződő globális munkamegosztásból származó érték kisebb, mint a centrumoké, de nagyobb, mint a perifériáké.{29} Félperifériás termelési folyamatokról vagy termékekről mindazonáltal nincs értelme beszélni: a félperiféria csak a termelési folyamatok és viszonyok *térbeli oldalára* vonatkozó helyzet lehet (Wallerstein [2004] 2010: 185).

A tőkés világrendszer centrum–periféria-szerkezete nem merev és nem is változatlan.{30} Hogy mi számít a centrumra jellemző magas hozzáadott értékű termelési folyamatnak és mi perifériikusnak, számos tényezőtől (köztük a termelésben alkalmazott technológiától) függően természetesen megváltozhat. Ebből következően a centrum–periféria-struktúra térszerkezeti leképeződése is folyamatos átalakulásban van. Az eltolódások, változások is jól nyomon követhetők – különösen hosszabb távon, a több évszázados „hosszú történeti időtartamot" (Fernand Braudel kifejezésével: *longue durée*) szem előtt tartva (vö. Arrighi 2007).

A kapitalizmus kialakulásának ideje és helye, valamint a modern világrendszer eredete mindazonáltal széles körben vitatott a világrendszer-elemzők között (vö. Frank 1972; Amin [1971] 1974, [1973] 1977). A Fernand Braudel kutatásaira hivatkozó Immanuel Wallerstein ([1974] 1983) álláspontja szerint a kapitalista világrendszer a „hosszú 16. században", 1450 és 1640 között jött létre nyugat-európai centrummal. Janet Abu-Lughod (1989) korábbra teszi a kapitalizmus kialakulását, szerinte a 13. században 1250 és 1350 között született meg. Giovanni Arrighi ([1994] 2010) szintén a 13. századig ment vissza, míg Christopher Chase-Dunn és Thomas D. Hall (1997) már i. e. 500-ra, Andre Gunder Frank (1998) pedig i. e. 3000 körüli időszakra datálta a kapitalizmus – vagy legalábbis a piacgazdaság – létrejöttét. Frank eközben magát a világrendszer-elemzést is eurocentrikusnak látva a teljes kutatás újragondolását javasolta. A világrendszer centruma – Frank álláspontja szerint – bő 5000 éve Kína, amelyet a 16. és a 20. század között körülbelül 500 évre megszakított (Nyugat-)Európa, majd (Észak-)Amerika felemelkedése. A közelmúlt és a jövő ezzel szemben a visszatérés jegyében zajlik, Dél-(Kelet-)Ázsia és Kína ismét felemelkedik. Arrighi e kérdésben egyetértett Frankkal (Arrighi 1996, 2007, 2008, [1994] 2010).

Abban mindenesetre egyetértés van köztük, hogy a hosszú 16. századdal kezdődő gyarmatosítás évszázadai során Nyugat-Európa (beleértve a brit gyarmatbirodalmat is) úgy őrizte meg centrumhelyzetét, hogy a korábban a kapitalista világrendszeren *kívül* eső térségeket is *bevonta* a munkamegosztás globálissá váló rendszerébe (Wolf [1982] 1995). Ezzel egyszerre bővítette ki a tőkés világrendszert, azaz tőkés osztálya jövedelmező piacait, és tette e kieső térségeket is *gyarmataivá és perifériákká.* Ez időszakban a centripetális (a perifériáról a centrum felé irányuló) ásványkincs- és nyersanyagáramlás volt a meghatározó. És mivel a gyarmati népesség nagyobbik része rabszolgaként vagy (fél)proletárként olcsó munkát végzett a gyarmatosító helytartóknak és telepeseknek, illetve a gyarmati birodalomnak, e munka értéke is a centrumba áramlott, hogy a centrum tőkefelhalmozását táplálja. A gyarmatok egyúttal – bár korlátozottabb jelentőséggel – a centrumtermékek piacaiul is szolgáltak, így e tekintetben feldolgozott áruk centrifugális (a centrumból a periféria felé irányuló) áramlása is megfigyelhető volt. A megtermelt érték nagyobb része mindazonáltal a perifériáról a centrumba áramlott, a centrumtőkét és annak felhalmozását gyarapítva. Arghiri Emmanuel nyomán ezt nevezzük „egyenlőtlen cserének" *(unequal exchange)* (Emmanuel [1969] 1972).

Mint azonban arra Giovanni Arrighi felhívta a figyelmet, az egyenlőtlen csere „...csak egyike azoknak a mechanizmusoknak, amelyeken keresztül kialakult, újratermelődött és elmélyült a világgazdaság centrum–periféria struktúrája." (Arrighi [1990] 2014: 162.) Arrighi sorra veszi a többi ilyen mechanizmust, a tőke és a munkaerő erőszakos vagy önkéntes áttelepítésének különböző formáit: a rabszolgák és hadifoglyok elhurcolását, majd kényszermunkára kötelezését, a munkaerő vándorlását, a gyarmatok kifosztását, pénzeszközeik erőszakos elvételét, a legyőzöttekkel fizettetett sarcot és háborús jóvátételt, valamint a tőke menekülését (Arrighi [1990] 2014: 161–162).

Olcsó munka és olcsó természet

A tőkés világrendszer tehát a tőkefelhalmozás globális rendszere. A tőke felhalmozásának forrásait, valamint feltételeit vizsgálva egyfelől az ingyenes(sé) vagy olcsó(vá tett) *munka,* másfelől pedig az ingyenes(sé) vagy olcsó(vá tett) *természet* jelölhető meg.

Lássuk először a munkát. Marx a munkások által megtermelt érték egy része (az érték*többlet)* tőkések általi elsajátításaként felfogott kizsákmányolást alapvetően a *bér*munkára vonatkozóan írta le (Marx [1967] 1955). Eszerint a tőkés profitjának és a tőkefelhalmozásnak fő forrása a bérmunka, a munkabérért cserébe eladott munkaidő és munkaerő. E felfogás nem számol a bérmunkán *kívüli* munkaformák kizsákmányolásával, vagyis azon munkatevékenységek által termelt érték tőkések általi elsajátításával, amelyet a munkások nem munkabérért cserébe végeznek el. Ilyen tevékenységek például az élet és a munkaerő újratermelése, vagyis egyfelől a jövő munkásainak és dolgozóinak világra hozatala és felnevelése (hosszú távú reprodukció), másfelől pedig az életben maradás biztosítása és a munkaerő megújítása napról napra (rövid távú reprodukció): a gondoskodás és az intimitás, a szeretet és a szexualitás, a házimunka és az idősek gondozása (Csányi–Gagyi–Kerékgyártó 2018).

Az élet és a munkaerő társadalmi újratermelésének e folyamatai nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a bérmunkás munkabérért cserébe eladja munkaerejét és munkaidejét. E reproduktív munkatevékenységek értéke azonban nem épül bele a bérbe, e többletmunkát a tőke nem fizeti meg. A javarészt a háztartásokon belül elvégzett reproduktív munkák így voltaképpen alulról táplálják a profitszerzés és a tőkefelhalmozás folyamatát. Mivel bér formájában a tőke nem fizeti meg őket, ellentételezés nélkül, ingyen sajátítja el e reproduktív munkatevékenységek gyümölcsét, az így előállított értéket.{31}

A munka ingyenességét (ingyenessé tételét), illetve olcsóságát (olcsóvá tételét) a reproduktív munka, a rabszolgamunka és a kényszermunka mellett az egyes munkatevékenységek informalitásba tol(ód)ása is elősegíti (Portes 1983). Az *informálisan* – vagyis a szerződéses munkaviszonyokon *kívül,* államilag és jogilag nem szabályozott keretek között – végzett munka kiszolgáltatottabb és védtelenebb, könnyebben leértékelhető és „olcsósítható", így nagyobb teret enged az értékelsajátítás, a kizsákmányolás számára is. Fontos rögzíteni, hogy az informális munka is lehet bérmunka – szerződéses

munkaviszonyon *kívül*, de *munkabérért* cserébe végzett munkatevékenység –, például informális varrodákban végzett munka formájában.{32} Sőt a reproduktív vagy újratermelő munkák egy része is a bérmunka kategóriájába esik, például a munkabérért cserébe végzett háztartási munkák esetében: a takarítás, a főzés, a vasalás stb., a *baby sitter*kedés vagy egyenesen a béranyaság formájában, vagyis nagyrészt a feminizált reproduktív bérmunkák terén. (Ide tartozik például a bejárónő, a háztartási alkalmazott, történeti formájában a cseléd és számos más hasonló informális keretek között dolgozó nő szerepköre is.)

A munka olcsóvá vagy egyenesen ingyenessé tételét mindenekelőtt azonban az informális keretek közé helyezett reproduktív munka intézménye segíti. Ezen belül pedig elsősorban azok az informális és reproduktív munkaformák válnak különösen kizsákmányolhatóvá, amelyek kívül esnek a bérmunka világán. E munkákat nem munkabérért, hanem ingyen kénytelenek végezni az esetek túlnyomó részében nők, feleségek, anyák. Ilyenek mindenekelőtt a háztartási munkák, a gyermekszülés és a gyermeknevelés, a gondoskodás, az érzelmi (házi)munka, a szeretet, a szexualitás és az intimitás, vagyis a háztartás és a rokonság érzelmi és anyagi szükségleteinek kielégítése fizetetlen és láthatatlan munkatevékenységek egész sorával. E szolgálatok ugyanis mind beépülnek a bérmunkába, mind hozzájárulnak a munkabérért eladható munkaerő és munkaidő újratermeléséhez, de anélkül válnak a részévé, hogy a bérmunkáért kapott munkabérben a tőkés ellentételezné, megfizetné e szolgálatokat. A tág értelemben vett munka tehát nem pusztán a bérmunka kizsákmányolásán keresztül táplálja alulról, a háztartások felől a tőke felhalmozásának körfolyamatait, hanem a munkabérbe be nem épülő informális és reproduktív munkák kizsákmányolásával is.

Tőkefelhalmozás és munkaerő-reprodukció ellentéte így voltaképpen a tőke és a tág értelemben vett munka ellentmondása. A tőkét és annak felhalmozását lehetővé tevő haszon így a munkaerő újratermelésének kárából, megfizetetlenségéből származik. A tőkefelhalmozás terhe áthárul a munkára, a munkaerő újratermelésére, a társadalmi reprodukció szférájára, kiemelt módon a háztartásokra, azon belül pedig különösen a nőkre. A profit egyik forrása így az olcsóvá vagy egyenesen ingyenessé tett tág értelemben vett munka kizsákmányolása.

A tőke felhalmozásának másik forrása az olcsóvá vagy egyenesen ingyenessé tett *természet*. A profitszerzés és a tőkefelhalmozás másik feltétele a „négy olcsó erőforrás", a már tárgyalt munkaerő mellett, az élelmiszer, az energia és a nyersanyagok árának leszorítása, értékének meg nem fizetése, olcsóvá tétele.{33} A természettel folytatott anyagcsere csak akkor nyereséges a tőke számára, ha a nyersanyagok, az élelmiszer és az energia viszonylag olcsón áll a rendelkezésre. Vagyis csak akkor, ha a tőkének nem kell ellentételeznie azt az értéket, amit e feltételek kínálnak, valamint, ha nem kell megfizetnie a természet átalakításának (szennyezésének, károsításának) árát. A tőkefelhalmozás ára ilyen módon tehát nem kizárólag a munkára (és annak újratermelésére), hanem a természetre (és annak megújulására) hárul. A tőke vég nélküli felhalmozásának logikájára épülő kapitalizmus modern világrendszerként így a profitszerzésért folytatott versenyben áthárítja e tőkefelhalmozás költségeit egyfelől a munkára, másfelől pedig a természetre. Vagyis a kapitalizmusban jellemzően „természetes szolgálatként" azonosított, olcsóvá vagy egyenesen ingyenessé tett erőforrásokra, a tőke történeti és globális felhalmozásának legfőbb előfeltételeire.

*

E tanulmány *tárgya* tehát a magyar társadalom és annak osztályszerkezete, *módszere* az osztályszerkezet-elemzés, *perspektívája* pedig a világrendszer-elemzéséé. A következőkben tehát a magyar társadalom osztályszerkezetét a kapitalista világrendszeren belül elfoglalt helyzete felől vizsgálom meg. A II. fejezetben mindenekelőtt történeti alakulásának folyamatában.

II. A DOLOG TÖRTÉNETE
MAGA A DOLOG:
A MAGYAR TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETÉNEK TÖRTÉNETI FORMÁLÓDÁSA A KAPITALISTA VILÁGRENDSZERBEN

A világrendszer-elemzés az egyes helyi társadalmakat és azok osztályszerkezeteit a történetileg formálódó kapitalista világrendszerben elfoglalt helyzetük felől vizsgálja meg. E tanulmányban a magyar társadalom osztályszerkezetét is ilyen módon térképezem fel. Ennek fő oka, hogy a magyar társadalom sem olyan vizsgálati tárgy, amely a vizsgálat során minden további nélkül kimetszhető a tágabb összefüggések azon rendszeréből, amelyben ténylegesen alakul. Ellenkezőleg: a magyar társadalom és osztályszerkezete is mélyen beágyazott a tőkés világrendszer struktúráiba. Az osztályszerkezet feltérképezése ezért azt igényli, hogy történeti formálódását is globális összefüggésben vizsgáljam meg. E fejezetben e beágyazódás máig ívelő történetét vázolom fel.{34}

KÜLSŐ FÜGGŐSÉGEK ÉS BELSŐ SZERKEZETEK

A magyar társadalom e *külső* erőtérben, a kapitalista világrendszerben elfoglalt helyzete számos formajegyet kölcsönöz *belső* viszonyainak, így osztályszerkezetének is. Ez a kölcsönhatás természetesen fordítva is igaz: a *belső* osztályviszonyok formálódása szintén alakítja a *külső* erőtérben, a tőkés világrendszerben elfoglalt helyzetét. Vagyis a *külső* viszonyok (a kapcsolatok és függőségek) kölcsönösen formálják egymást a *belső* viszonyokkal (az osztályszerkezettel). Mivel azonban a *belső* osztályviszonyok is alkotórészei az egésznek (a tőkés világrendszernek), a továbbiakban azt vizsgálom, hogy történetileg hogyan illeszkedik e

lokális társadalom a tőke *globális* rendszerébe, és miként formálódik az alkotó*rész* viszonya az *egész*hez, azaz hogyan alakul *helyi* és *világszintű* struktúrák kölcsönhatása. Az a mód, ahogyan a helyi társadalmak a tőke globális rendszerébe beágyazódnak, nyomot hagy belső osztályszerkezetükön is. A magyar társadalom esetében ez a félperifériás, függő fejlődés.{35}

A kapitalista világrendszer a tőkefelhalmozás globális rendszere. A kontinentális munkamegosztás formájában ebbe kapcsolódott be a kor magyar társadalma is a 18. században. A Habsburg Birodalomban hasonló északnyugat–délkeleti munkamegosztás alakult ki, mint az európai kontinens egészén. A keleti térségek (így a magyar társadalom is) döntően mezőgazdasági termékekkel és nyersanyagokkal jelentek meg a nyugati piacokon (főként gabonával, élőállattal, fémipari nyersanyagokkal), és cserébe a kor technológiai színvonalának megfelelő ipari termékek nagy részét e nyugati térségekből szerezték be. A – döntően – mezőgazdasági profil stabilizálta e térség agrártermelő szerepét, egyúttal megmerevítette a kor magyar társadalmának szerkezetét is. A mezőgazdasági termelésből származó haszon döntő része a földbirtokos nemesség, mindenekelőtt az arisztokrácia kezén halmozódott fel, ami a fennálló rendi szerkezetet szilárdította meg. Az olcsó munkaerőként szóba jöhető jobbágyság felszabadítása helyett, ami a 19. század második feléig váratott magára, a jobbágyság intézményének megerősítése következett.

Az 1492-től 1914-ig tartó bő négy évszázad a földrajzi felfedezések és a gyarmatosítás kora: „a világ" nyugat-európai centrum általi „felfedezéséé" és leigázásáé (Böröcz–Sarkar [2012] 2017a). Miközben Kelet-Közép-Európa *félperiféria* helyzetből kapcsolódott be a tőkés világrendszerbe, a nyugat-európai centrumhatalmak gyarmataikká tették, egyúttal perifériákká formálták a világ rajtuk kívül eső területeinek nagy részét. Nyugat-Európa felemelkedése ezért értelmezhetetlen a tőkés világrendszer e világszintűvé formálódó centrum–(fél)periféria viszonyrendszerének kibővülése nélkül (Böröcz 2008, [2009] 2018; Melegh 2012a).

A korabeli magyar társadalom félperiféria helyzetben illeszkedett be a kapitalista világrendszerbe, a változó történeti körülmények ellenére pedig *mind a mai napig félperiféria helyzetű maradt*. „Fejletlensége", „megkésettsége", „elmaradottsága", megmerevedő struktúrái (a

„refeudalizáció", a nyugati fejlődési úttól történő „elkanyarodása", szerkezeteinek „deformálódása", a fennmaradó rendiség, a „második jobbágyság" és a „röghöz kötés")[36] nem a térség belső, inherens sajátossága, hanem a centrum–(fél)periféria viszony történeti kibomlásának eredménye, az egyenlőtlen fejlődés terméke (Amin [1973] 1977). Egy olyan sajátos következmény, ami a kontinentális, illetve a Habsburg Birodalmon belüli (észak) nyugat–(dél)keleti munkamegosztás kelet-közép-európai felén vált jellemzővé.

Kelet- és Közép-Európában semmilyen esszenciális vagy szubsztanciális „elmaradottság" nincs. A centrum „fejlettsége" (jelen esetben a nyugat-európai centrumé) nem független a (fél)periféria „fejletlenségétől" (jelen esetben a kelet-közép-európai félperiféria-ét ól). Az előbbi azért (is) „fejlett", mert az utóbbi „fejletlen", és fordítva: utóbbi azért (is) „fejletlen", mert az előbbi „fejlett". Kelet- és Közép-Európa egyebek mellett azért van félperiférikus helyzetben, mert a nyugat-európai centrummal kialakított egyenlőtlen viszonyában ez a pozíció hárult rá.

„A fejlettség és elmaradottság nem két különböző jelenség, hanem éppen ugyanazon jelenség két oldala, dialektikus egysége, amikor is a fejlettek épp azáltal és abból váltak fejletté, amiért mások elmaradottságba süllyedtek." (Berend–Ránki 1976: 11.)

A kiegyezéstől a békeszerződésig, 1867–1920

Külső függőségek

A magyar társadalom osztályszerkezetének kialakulása a kiegyezéshez, az Osztrák–Magyar Monarchia születéséhez kötődik. Az 1870-es években fellendülő iparosodás és urbanizáció kibővítette a tőketulajdont a munkával összefűző tőkeviszony hatókörét: lendületet kapott az agrárország iparosodása (Kövér 1982). Az ehhez szükséges tőke nagy része a centrum túlfelhalmozási válságából származott. Az adott termelési feltételek között visszaforgathatatlan tőkemennyiség a centrumban profitválságot eredményezett. A centrum tőkéjének a (fél)perifériák felé irányuló áramlása Kelet-Közép-Európában – jobbára osztrák és cseh hitelintézetek közvetítésével – jelentős hitel- és működőtőke-beáramláshoz vezetett. E tőkebefektetés egyfelől látványos fejlődést (gépesítést, iparosítást, urbanizációt, város-, vasút- és

infrastruktúraépítést) eredményezett, másfelől azonban növelte a térség centrumtőke-függőségét. Mindemellett azonban kiszélesítette a kapitalizmus ipar- és társadalomszervezetét: bővítette a városi munkásságot, és létrehozta a polgári társadalom addig jószerivel ismeretlen formáit.

A Habsburg Birodalomba, majd az Osztrák–Magyar Monarchiába, tágabban pedig a kontinentális munkamegosztáson túl a 18–19. században globálissá váló tőkés világrendszerbe is egyre mélyebben betagozódó magyar társadalom tehát függő és alárendelt helyzetből kapcsolódott be az élet újratermelésének e szélesebb viszonyrendszereibe. A centrum tőkefelhalmozása és a kelet-közép-európai félperiféria „megkésett" és „felemás" polgárosodása, iparosodása és urbanizációja időben egybeesett a centrumállamok által gyarmatosított perifériatérségek kiterjesztésével, újraelosztásával és fokozódó kizsigerelésével. Az Osztrák–Magyar Monarchiát szétbomlasztó első világháború értelmezhetetlen a gyarmatosító nagyhatalmak imperialista küzdelmeinek figyelembe vétele nélkül, azaz e gyarmatosító nagyhatalmak azon nagytőkés osztályfrakcióinak gyarmatosító-imperialista küzdelmei nélkül, melyek során profitszerzési esélyeiket az államok katonai és politikai apparátusainak segítségével kívánták javítani (Böröcz–Sarkar [2012] 2017b). Az első világháborút elveszítő és így a győztesek által feldarabolt Osztrák–Magyar Monarchia tragédiája mindazonáltal nem „a nemzettest megcsonkítása" volt, hanem az, hogy a magyar társadalom *gazdaságilag és geopolitikailag egyaránt kiszolgáltatott helyzetbe került* (Magyarország története 8.: 435–440).

Belső szerkezetek

A dualizmus magyar társadalma nem volt egységes szerkezet. A történeti alakulás eltérő szerkezetek egymásra torlódását, különböző formák egymásba ékelődését eredményezte (Erdei [1943] 1980). A jogi formák és intézmények hasonlatosak voltak ugyan a centrum kapitalizmusához, a bennük rejlő tartalom azonban „torzult", a kapitalizmus pedig „színlelt" maradt (Leopold [1914–1917] 1988). A centrum „igazi" kapitalizmusa és a kelet-közép-európai félperiféria

„színlelt" kapitalizmusa mindazonáltal Leopold Lajos szerint is egymással összefüggésben alakult ki: az általa oly erősen ostorozott helyi, félperiférias „színlelt" kapitalizmus a centrum „igazi" kapitalizmusának alárendelődve, attól eladósodva formálódott ilyenné.

Az „egy és ugyanazon nemesség" *(una eademque nobilitas)* jogelve elfedte a nemesi rangúak társadalmi helyzetének tényleges sokféleségét. A nemesi társadalom valóságos tagoltsága természetesen a nemesi előjogok megszüntetése után is fennmaradt (Concha 1910). A rendi társadalom jogi kereteinek megszüntetése, a jobbágyfelszabadítás és a közteherviselés bevezetése, vagyis a jogi formák átalakulása tehát önmagában nem vezetett egységes polgári osztályszerkezethez (Böröcz [1997] 2017). Az iparosodás és az urbanizáció, a tőkés átalakulás nem forgatta fel, nem alakította át sem a teljes munkaszervezetet, sem a társadalomszerkezet egészét. Megjelent, majd kibontakozott az osztályszerkezet csírája, különösen a századforduló városi tereiben, a kapitalizálódás azonban nem alakította át egészében a korábbi rendi társadalomszerkezetet.

Az osztályszerkezet így rendies viszonyok közé ékelődött: sok tekintetben – mint azt Leopold Lajos és Erdei Ferenc is hangsúlyozták – „külsőnek", „idegennek", sőt „gyarmatias képződménynek" hatott. A rendies társadalomszerveződés presztízshierarchiája keresztbe metszette a korabeli társadalom vagyoni hierarchiáját és osztályszerkezetét (Leopold 1912, különösen: 159–160). Mint Concha Győző írta: nem lehetett a „társadalom valóságos útvesztőjében eligazodni" annak, aki a rendi különbségek, a presztízs tekintetbe vétele nélkül csupán a látható vagyoni és osztálykülönbségekkel próbálta értelmezni a magyar társadalom szerkezetét (Concha [1927] 1935: 650, vö. Erdei 1976a: 24). A tanulmánya címében feltett kérdésre „Van-e magyar társadalom?" ezért is adja meg ugyanott a provokatív választ: „nincs" (Concha [1927] 1935).

Következésképpen nem beszélhetünk a rendi szerkezetektől független, kikristályosodott osztályszerkezetről:

„Az általunk vizsgált időszakban [a dualizmus idején] Magyarországon nem igazán jól körvonalazódott a rétegződésben az osztályelv, a közbülső vonalak elmosódottak voltak, de a két pólus ettől (pl. a helyi politikai döntésmechanizmus alakítása, vagy egy olyan mélyárami kérdés, mint a szegényügy kezelése kapcsán) nagyon is osztályként funkcionálhatott." (Kövér 2001: 98.)

Kivehető tehát a nagytőke és a munkásság két pólusa, a fent és a lent, e tőkeviszony azonban mégsem határozta meg a társadalom teljes szerkezetét: nem az osztályelv szervezte a struktúra egészét.

„...a 19. századi átalakulás a magyar társadalomban újraformázta a csoportokat, a történeti-jogi rendiség »tömbjei« szekuláris átalakulásban viselkedésszociológiai »forgácsokra« darabolódtak, ezek azonban sem »új rendekké«, sem »új osztályokká« nem álltak össze az adott időszakban." (Kövér 2001: 110.)

A két háború között, 1920–1945

Külső függőségek

A dualizmus vége, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, valamint az első világháborút lezáró békeszerződések teljes gazdasági összeomlásban, egészében újjászerveződő geopolitikai és geoökonómai környezetben érték a magyar társadalmat (Magyarország története 8.: 435–440). A Tanácsköztársaság forradalmának, egy szovjet típusú proletárdiktatúra kialakítására tett kísérletének bukása után az első világháborúban győztes antant mellett a hazai nagybirtok és nagytőke is a korábbi agrár-ipari vagy „feudálkapitalista" rendszer restaurációjában volt érdekelt (Magyarország története 8.: 470–488). A két világháború között, az 1920-as években talpra állítani próbált gazdaságot és normalizált geopolitikai viszonyokat az 1929–1933-as gazdasági világválság vetette újra vissza (Magyarország története 8.: 488–519).

Az 1929–1933-as gazdasági világválság ismét megrengette a tőkés centrum gazdaságait. A brit hegemónia hanyatlása, majd válsága nyomán Észak-Amerika és Nyugat-Európa mély és elhúzódó gazdasági krízisbe került (Polányi [1944] 2004). A félperiféria fasizálódásának, illetve nemzeti szocialistává formálásának feltételeit az első világháborút lezáró békeszerződések, valamint a gazdasági válság teremtette meg. A területi veszteségeket szenvedő, majd azok visszaszerzését célzó Magyarország geopolitikai-gazdaságtani okokból sem maradt érintetlen e félperifériás szélsőjobboldali rezsimek megerősödésétől. A kilábalást a gazdasági válságból a tengelyhatalmakkal, mindenekelőtt Hitler egyre erősödő Harmadik Birodalmával szorosabbra fűzött gazdasági kapcsolat, valamint a felgyorsított hadiipar húzóereje tette lehetővé. Egyúttal ugyanez – a gazdasági, politikai, majd katonai elköteleződés és függőség – vezette a

magyar társadalmat a második világháborúban elszenvedett katasztrofális veréséghez is. A nemzetiszocialista Németországgal szövetséges Magyarország teljes háborús veresége után a második világháború végére a megerősödő és a befolyását nyugat felé jelentősen kiterjesztő sztálini Szovjetunió érdekszférájába került.

Belső szerkezetek

A két világháború közötti társadalomszerkezet sok tekintetben hasonlított a dualizmus korának szerkezetére – lévén egy átfogó restaurációs kísérlet eredménye –, mégsem volt azonos azzal. Geopolitikailag a Horthy-rendszert az 1929–1933-as válságig elsősorban a centrum (az antant) támogatta, később egyre mélyebbre sodródott a tengelyhatalmak (főként a Harmadik Birodalom) gravitációs erőterében. A társadalom szerkezetét a nagybirtok és a nagytőke uralma formálta: a magyar társadalom rendies keretek közé szorult, a rendi tagoltság presztízsviszonyai által formált (torzított) osztályszerkezetként jellemezhető. Az 1930-as években a nagybirtok és a nagytőke mellett az állam erősödő szerepvállalásán keresztül az úri középosztály, az állami tisztviselők széles rétege, valamint a katonatiszti kar is pozíciókat követelt magának – nem függetlenül attól, ahogyan az ország a Harmadik Birodalom befolyási övezetébe sodródott. A korszak társadalomszerkezetéről a legmeghatározóbb munkák Erdei Ferenc szárszói beszéde, valamint kéziratban maradt elemzése a két háború közötti magyar társadalomról.{37}

Erdei szerint e társadalmat egymásra torlódó struktúrák, „felemás", „szövevényes társadalomszerkezet", illetve „többszörösen összetett szerkezet" jellemezte (Erdei 1976a: 23–25). Ennek oka, hogy a kelet-közép-európai társadalmak gazdasági szerkezetei is kapitalizálódtak ugyan, társadalomszerkezetük azonban nem igazi és tiszta polgári struktúrák, hanem egyfelől rendies történeti képződmények, másfelől „gyarmatias", „történetietlen" polgári alakulások lettek (Erdei 1976a: 24). A legfelső és uralkodó társadalomszerkezet a rendi társadalom utóda: a nemesi nemzetből átalakult, de rendies szerveződését megtartó „történelmi-nemzeti" társadalom volt (Erdei 1976a). A másik felső szerkezet az előbbibe beékelődő, de azt teljességében át nem ható,

markánsabb osztálytagolódást öltő „modern polgári" társadalom volt (Erdei 1976b). Ez utóbbi azonban egyszerre volt „gyarmatias képződmény és »idegen test« a társadalom általános szerkezetében" (Erdei 1976a: 23). Erdei ezt azzal magyarázta, hogy a „rendi társadalom kötetlenebb elemeiből és igen nagy részben idegenekből állott össze, s mint külön, modern társadalomszerkezet szerveződött meg a tovább élő történeti társadalomszerkezet mellett." (Erdei 1976a: 23.)

Érdemes e ponton hangsúlyozni: téves az a felfogás, amely szerint Erdei „kettős társadalomról" vagy „kettős szerkezetről" írt volna.{38} Már az 1976-ban közzétett kézirat is jelzi, hogy Erdei szerint e két felső szerkezet alá szorulva, de főként a történelmi nemzeti társadalom alatt a „történelmi népi" társadalomszerkezet vagy paraszti társadalom helyezkedett el. Erdei e társadalmi alakulatot a rendi társadalom jobbágyságának, az egész rendek alatti alsó népi társadalomnak utódaként, továbbéléseként írta le (Erdei 1976a: 25). A kézirat e záró szakasza ma már szintén olvasható (Erdei 2010). Mennyiben tekinthető osztályszerkezetnek e torlódó társadalomszerkezet? Leopold Lajos nyomán a gazdaságszerkezetre vonatkozóan azt mondhatjuk, hogy a centrum „igazi" kapitalizmusához képest a kelet-közép-európai félperifériás kapitalizmus „színlelt" volt; társadalomszerkezetére vonatkozóan Erdei Ferenc nyomán pedig azt, hogy „ezek is kapitalista osztálytársadalmak, azonban nem igazi és tiszta polgári társadalomszerkezetek, hanem rendies történeti képződmények vagy történetietlen polgári alakulások." (Erdei 1976a: 24.)

Az utókor történetírói diskurzusai mindazonáltal vitatják a korszak osztálymeghatározottságát. Az osztályviszonyokat hangsúlyozó történetírói diskurzus a korszakot a posztfeudális nagybirtok és a nagytőke antant által támogatott szövetségeként értelmezi, mely osztályuralomban nagy szerepet játszott az államon keresztül az 1930-as években megerősödő úri középosztály (főként az állami tisztviselők és a katonatiszti kar), valamint az egyház (Magyarország története 8., különösen: 764–802). Az osztályszempont túlhangsúlyozása ellen óvó kortárs történészi diskurzus ezzel szemben így érvel:

„Tartózkodunk tehát attól a közelmúltban is mégoly természetes és reflektálatlan gyakorlattól, amely adott társadalmi csoport hatalmi pozícióját, politikai törekvéseit közvetlenül osztályattribútumként határozta meg. Így óvakodunk attól, hogy csupasz osztályuralomként jellemezzük a kormányzati rendszert, és például a Bethlen-korszakot pusztán mint a nagytőke és a nagybirtok *érdek*szövetségében testet öltő *osztályuralom* időszakát állítsuk be." (Gyáni 2001a: 196 – kiemelés az eredetiben.)

Ez utóbbi tehát az osztályfogalmat sokkal óvatosabban használva írja le az osztályszerkezetet a jövedelemeloszlás polarizáltságaként, az erőforrások koncentrálódásaként, a vagyoneloszlás szélsőséges egyenlőtlenségeként. Az uralkodó osztály helyett inkább szűk elitekre utal:

„Az agrárgazdaság domináns volta miatt a társadalomban egyszerre éreztették hatásukat a tulajdon szétforgácsoltságából adódó egyenlősítő és a jövedelemelosztásnak az alacsony termelékenységből fakadó polarizált viszonyai. Mindez így együtt egy viszonylag szegény társadalmat eredményezett, melyben a koncentrált gazdasági erőforrások felett rendelkező kevesekkel, a nagybirtokos és nagytőkés elittel a kisszámú és szűkölködő középosztály, valamint a többmilliós nyomorgó proletár és félproletár társadalom állt szemben." (Gyáni 2001a: 220.)

A második világháború végétől az olajválságig, 1945–1973

Külső függőségek

A második világháború gyökeresen átrendezte a geopolitikai-gazdasági viszonyokat. A lehanyatló brit hegemónia helyét az Egyesült Államok vette át (Arrighi–Silver [2003] 2008; Arrighi [1994] 2010). Az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ), valamint a Bretton Woods-i intézmények – a Nemzetközi Valutaalap (IMF), a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank (IBRD), illetve utóda, a Világbank, valamint az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT), illetve ma működő utódja, a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) – az amerikai hegemónia segédintézményeiként jöttek létre. Az Egyesült Államok, a hegemónná emelkedő egykori brit gyarmat, meggyorsította a Nyugat-Európa központú gyarmatbirodalmak szétesését. Az Egyesült Államok az addig szokásos egyoldalú (unilaterális: a gyarmattartók diktátumaiként meghatározott) államközi kereskedelmi kapcsolatok helyett két- és többoldalú (bi- és multilaterális) kapcsolatok kialakítását ösztönözte, amellyel a gyarmati rendszerek meggyengítésén túl saját hegemóniáját a kereskedelemben is könnyebben érvényesíthette (Arrighi 2000, [1994] 2010: 56–75).

Az új hegemón a világot is új módon osztotta fel: a hidegháború kezdetén elkülönítette egymástól a „szabad világnak" is nevezett „első világot" (a kapitalista világrendszer tőkés centrumállamait és szövetségeseit), a „kommunistának" nevezett „második világot" (a

kapitalista világrendszer [fél]perifériku s államszocialista államait és szövetségeseit), valamint a „harmadik világot” (a kapitalista világrendszer semleges és el nem kötelezett [fél]perifériku s államait). Mindezzel egyúttal útjára indította a globális fejlődés-fejlesztés *(development)* korszakát, vagyis azt a hegemón stratégiát, amellyel a hidegháborúban egymásnak feszülő, számos tekintetben azonban együtt is működő „első” és „második világ” versengve kívánta befolyása alá vonni a „harmadik világ” semleges és el nem kötelezett országait, a legtöbbször éppen a periférián felszabadulásukért küzdő egykori gyarmatokat (Sachs [2000] 2011; Kalb [2005] 2011).

Az egykori gyarmatok felszabadítása-felszabadulása (dekolonizációja) ennek ellenére nem volt sem automatikus, sem véres küzdelmek nélküli folyamat. Amíg azonban a nemzetiszocialista, a fasiszta és a kommunistának nevezett államszocialista rendszerekben elkövetett állami és politikai erőszakot a totalitarizmus koncepciója értelmében a történetírás kiemeli, elhanyagolja azt az igen kiterjedt és sokrétű politikai erőszakot, amelyet a gyarmattartó hatalmak és a telepesek követtek el az őslakosokkal szemben. Ez a politikai erőszak a dekolonizációs harcok során sokhelyütt kiugróan megnövekedett (Melegh 2012b, 2015a). Az 1940–1950-es években így távolról sem kizárólag az államszocialista Kelet- és Közép-Európára volt jellemző a gyökeres gazdaság- és társadalomátalakítás kiváltotta politikai erőszak. A népirtás sem róható kizárólag a fasiszta, a nemzetiszocialista és az államszocialista rezsimek számlájára. A gyarmati-dekolonizációs harcok a helyi erőforrások feletti rendelkezés megszerzéséért és megtartásáért folytak. A meglehetősen sokrétű – rassz-, etnicitás-, osztály- és vallásalapú megkülönböztetést kihasználó és kiélező – politikai erőszakot a felek a helyi és a globális osztályviszonyok átalakításáért vagy megőrzéséért alkalmazták egymással szemben (Melegh 2012b, 2015a).

Kelet- és Közép-Európa szovjet befolyás alá vonására e globális folyamatok *részeként* került sor. Az átnevelő, a büntető, illetve a termelési célokat is szolgáló koncentrációs tábor nem „kommunista” találmány volt, hanem a brit, orosz, német és francia koloniális birodalmak egyik eszköze. Ilyen táborok korábban is voltak például Szibériában, brit koncentrációs táborok voltak a búr háborúban, brit munkatáborok az 1870-es éhínség idején Indiában, mint ahogy a

fegyenctelepek és kolóniák sem voltak ismeretlenek. A kelet-európai államszocialista hatalmak ezek mintáit követték (Melegh 2015a: 186). Mindez nem menti fel e totalitáriusnak nevezett rezsimeket az általuk elkövetett erőszak alól, jelzi azonban a korban igen elterjedt politikai erőszak tágabb összefüggéseinek rendjét. A 20. század közepén sem csak a nácik, az olasz fasiszták vagy a kommunisták alkalmaztak saját vagy elfoglalt területeken ilyen táborokat, hanem azok továbbra is igen gyakoriak voltak a felbomló gyarmati rendszerekben (Melegh 2015a: 186).

A második világháborúban az északnyugati frontot az Egyesült Államok hadba lépése fordította meg, de a lerombolt Nyugat-Európa is az amerikai hegemóniának köszönhetően épülhetett újra a Marshall-segélyből, valamint a NATO katonai védőernyője alatt. Az újjáépítés részint az adott térség európai-történeti hagyományai, részint azonban a társadalom- és gazdaságszervezés amerikai modellje szerint ment végbe. Amíg tehát a gyarmatokon véres küzdelmek zajlottak, Nyugat- és Észak-Európában, valamint Észak-Amerikában (tehát a nyugati centrumokban) a gazdasági-társadalmi prosperitás „három dicsőséges évtizede" *(trente glorieuses)* következett (Streeck [2011] 2012).

Eközben a Kelet- és Közép-Európában megerősödő szovjet befolyás nem hagyta érintetlenül a nyugat- és észak-európai munkásságot és mozgalmait. A szovjetek támogatása, az újjáépítés, az ipar helyreállítása a leereszkedő vasfüggöny nyugati oldalán a munkásmozgalom szocialisztikus érdekérvényesítési törekvéseinek erősödésével járt: munkásmegmozdulásokkal, sztrájkokkal, gyárfoglalásokkal gyakoroltak nyomást a centrumtőkére. E hidegháborús helyzetben a centrumtőkének (és politikai képviseletének) meg kellett találnia a módját, hogy egyszerre előzze meg egy esetleges forradalmi áttörés lehetőségét, válassza le a munkásmozgalom reformista (szociáldemokrata) irányzatáról a forradalmi (kommunista) szárnyat, és egyúttal széles belső piacot teremtsen termékeinek. A centrummunka politikai képviseletének reformszárnya, a szociáldemokraták, hajlottak a megegyezésre a centrumtőkével. A jóléti alku a jogkiterjesztés egymást követő hullámaiban, valamint a jóléti állam különböző modelljeinek, „három világának" kiépülésében öltött testet (Esping-Andersen 1990).

A nyugati centrumban kiépülő jóléti államok – az északi-skandináv szociáldemokrata, a kontinentális-korporativista konzervatív, valamint

az angolszász liberális változat – eltérő formában és mértékben ugyan, de a legnagyobb támogatást a szakszervezetekbe tömörült, szervezett munkásságnak nyújtották. A korszakot a nagy mennyiségre, tömegtermelésre irányuló, nagyszériás, fordista termelésszervezés, keynesiánus kontraciklikus gazdaságpolitika, bővülő jóléti szolgáltatások, széles és erős szakszervezetek, a tőkét, a vagyont, a profitot, az örökösödést és a magas jövedelmeket is jelentősen megterhelő adórezsimek, jelentős társadalmi mobilitás, magas foglalkoztatottság, viszonylag magas bérek és olyan kiterjedőben lévő egészségügyi, szociális és oktatási rendszerek jellemezték, amelyek munkás- és parasztszármazású fiatalok számára is esélyt kínáltak arra, hogy első generációs diplomásokká, szellemi foglalkozásúakká, értelmiségiekké válva elszakadjanak a szülői házat jellemző területi, foglalkozási és társadalmi kötöttségektől.

Az 1960-as évek forrongásait e népes generáció, a közvetlenül a második világháború után született *baby boom* nemzedék tömeges megjelenése váltotta ki a benépesülő középiskolák és egyetemek világában. 1968 sem egyetlen év néhány májusi eseményeként értelmezendő, hanem hozzávetőlegesen az 1960-as évek elejétől az 1970-es évek végéig terjedő, kulturális forradalomba torkolló lázadási hullámként, „hosszú 68”-ként. Résztvevői sem csak diákok és egyetemisták voltak, hanem tőke-, háború- és imperializmusellenes mozgalmakban aktivizálódó munkások is, akik nemcsak a nagyvárosokban (főként Párizsban), hanem Nyugat-Európa-szerte tiltakoztak munkás- és diákmegmozdulások formájában.

Az 1960-as évek második felében már sorra mutatkoztak meg a tőkefelhalmozási ciklus kimerülésének első jelei. Ennek okai – mások mellett – a második világháború után újjáépülő és gazdaságilag gyorsan megerősödő Nyugat-Németország (Német Szövetségi Köztársaság), valamint a felemelkedő Kelet-Ázsia (mindenekelőtt Japán, majd a nyomában az ún. kistigrisek: Dél-Korea, Hongkong, Tajvan, Szingapúr) bekapcsolódása volt a globális kereskedelembe. Az Egyesült Államok hegemóniája, a Szovjetunió és az államszocialista tábor (KGST, Varsói Szerződés) geopolitikai-gazdasági súlyának és erejének növekedése, a felbomlóban lévő nyugat-európai központú gyarmati rendszerek, valamint Kelet-Ázsia felemelkedése mind-mind arra ösztönözték az európai államokat, hogy – két világháború tapasztalatából tanulva – az

Európán belüli béke fenntartása és geopolitikai-gazdasági súlyuk megőrzése érdekében *az együttműködésben* és *az európai integrációban* keressék a megoldást. Ez vezetett később – számos állomást követően, mint amilyen például az Európai Szén- és Acélközösség, az Európai Gazdasági Közösség, az Európai Atomenergia Közösség, majd az Európai Közösségek létrehozása – az Európai Unió kialakulásához (Böröcz [2009] 2018; Böröcz– Sarkar 2005; Gerőcs–Jelinek 2018).

Míg tehát a nyugat-európai centrumot a második világháborúban az Egyesült Államok hadba lépése előbb megmentette a háborús vereségtől, majd a Marshall-tervvel hozzájárult újjáépítéséhez, addig a „vasfüggöny" túloldala, a kelet-közép-európai félperiféria a Szovjetunió befolyási övezetévé vált és államszocializmus épült ki (Krausz–Szigeti [szerk.] 2007). A geopolitikai függetlenség kivívásának, a nemzeti szuverenitás visszaszerzésének és a demokrácia kiépítésének hármas illúziójával kecsegtető rövid időszak (1945–1948) után gyorsan megmutatkozott a magyar társadalom katonai, geopolitikai és gazdasági függése az államszocialista tábor szovjet birodalmi központjától. A hagyományosan a világrendszer nyugati centrumától függő kelet-közép-európai térség a szovjet típusú államszocialista táborba kerüléssel új helyzetbe került; kibontakozó „kettős függősége" egyszerre kezdte kötni a tőkés világrendszer centrumához és az államszocialista tábor szovjet birodalmi központjához (Böröcz 1992, [1992] 1993). A külső függőségek e struktúrája olyannyira meghatározó volt, hogy érdemes az 1948 és 1989 közötti időszakot aszerint tagolni, hogy miként alakult e külső függőségek szerkezete.

Az első, sztálinista időszak (1948–1962) a birodalmi központtól kialakult közvetlen függéssel jellemezhető. A katonai úton létrejött, alapvetően politikai természetű, de a tervgazdálkodás bevezetésével a magyar társadalom létfeltételeinek újratermelését is alapvetően meghatározó államszocialista rendszer az „önerőre támaszkodás" politikájával mindent megtett, hogy elvékonyítsa a centrumtőke-függőség történetileg kialakult szálait. Ennek keretében az államszocialista tábor szovjet vezetéssel a Bretton Woods-i intézményekkel szemben 1949-ben létrehozta saját gazdasági integrációs szervezetét, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsát (a KGST-t), a NATO-val szemben pedig 1955-ben saját katonai-védelmi és politikai szerveződését, a Varsói Szerződést (Gerőcs–Pinkasz 2017b,

2018). Sztálin halála és az „új szakasz” politikája (1953) valamelyest formált, illetve enyhített ugyan a katonai-politikai és gazdasági függőségen, megszüntetni azonban az 1956-os magyarországi forradalom és szabadságharc sem tudta. A magyar társadalom helyzetén csak az 1962–1963-mal kezdődő enyhülés, a kádári konszolidáció első évtizedének reformintézkedései kezdtek enyhíteni. A kettős külső függőség rendjét azonban csak az 1973-as olajárrobbanással kibontakozó világszintű válság formálta át.

Belső osztályszerkezet

A magyar társadalom szerkezete a második világháború után az alapokig hatóan átalakult. A háború nagyszámú polgári és katonai áldozata mellett a vészkorszak és a kitelepítések nyomán is nagyon súlyos veszteségeket szenvedett. A szovjet típusú államszocializmus a magántulajdon felszámolásának programjával radikális támadást intézett a Horthy-rendszer tőkével, földdel, számottevő vagyonnal rendelkező erői ellen. Az agrár-ipari, „feudálkapitalista” gazdaságszerkezet alapintézményeinek (nagybirtok, nagytőke, egyház) szétzúzásával vagy – mint az állam esetén – átalakításával radikálisan megváltoztatta a társadalom újratermelésének alapszerkezetét (Laki 2006, 2009).

A második világháborút követően a kapitalista világrendszeren belül elkülönülő kelet-közép-európai félperifériás államszocializmusok a korábban magántulajdonban lévő tőke államosítása ellenére a tőke–munka-viszonyt nem szüntették meg, hanem állam–munka-viszonnyá alakították át. A termelő vagyon államosításával az államszocialista rendszerek a magántulajdont is kiürítették, noha formálisan nem számolták fel. A magántulajdonosok ily módon megüresedő helyére („vákuumába”) az állam nyomult be, e viszonyt pedig katonai és politikai eszközökkel tartotta fenn. Böröcz József kifejezésével ezt nevezzük „tulajdonvákuumnak” (Böröcz 1992).

Ha az állam a köztulajdonnak nevezett állami tulajdont társadalmasította („szocializálta”) volna, vagyis a termelőeszközöket a közvetlen termelők közös tulajdonába helyezi, akkor létrejött volna a szó eredeti értelmében vett szocialista (mert szocializált) gazdaság.

Minthogy azonban ez nem történt meg (a szövetkezeti tulajdon formájában is csak részlegesen valósult meg), az új kollektív tulajdonossá az állam, pontosabban az állam*apparátus*, vagyis a pártállami bürokrácia vált. Az államosítást és a kolhozosítást (vagy szövetkezetesítést) követően a közvetlen termelők (munkások, parasztok és más dolgozók) tehát nem lettek a termelőeszközök új birtokosai; a tőke, az egyházak és az állam termelővagyona nem vált a társult termelők közös tulajdonává; a munkás-önigazgatás, az önrendelkezés és a demokratikus döntéshozatal intézményei nem jöttek létre. E fejlemények joggal vetik fel annak kérdését, hogy vajon helyes-e ezt a berendezkedést állam*szocializmusnak* nevezni, vagy helyesebb volna-e ezt inkább egyfajta állam*kapitalizmusként* azonosítani (Krausz–Szigeti [szerk.] 2007).

Ez utóbbi mellett is vannak érvek: a magántulajdon kiüresített formájának megőrzése, a termelők és a termelőeszközök elválasztottságának fenntartása, a tőke–munka-viszony állam–munka-viszonnyá alakítása, a munka alávetettsége az immár államosított tőkének, a munkamegosztás hierarchikus rendjének fenntartása, a bérmunkakényszer és az árutermelés fennmaradása, a munkaerő-áru eladásának kötelezettsége és állami monopolfelvásárlása, a tőkefelhalmozás kényszere (immár közvetlen állami tulajdonlással) mind-mind kínálhatnak érveket arra, hogy e szovjet típusú berendezkedés semmilyen értelemben nem nevezhető szocializmusnak. Ha hozzá vesszük ehhez azt is, hogy a kizsákmányolás sem tűnt el, hanem csak annyi változott, hogy az értéktöbbletet többé nem a tőke magántulajdonosai sajátították el, hanem az állam, akkor valóban nehéz e rendszert szocializmusnak nevezni (Haraszti [1975] 1989).

E rendszerek – szól az érvelés – voltaképpen nem államszocializmusok, hanem *államkapitalizmusok.*{39} E méltányolható érvek ellenére e Kelet- és Közép-Európában kialakult rezsimeket a következőkben következetesen *államszocializmusoknak* nevezem, jelezve, hogy az *állam*szocializmus valóban élesen megkülönböztetendő a szocializmus eredeti értelmétől, ami szerint az a közvetlen termelők társulásának közös tulajdonában működtetett termelőeszközök önigazgató demokráciája. Az államszocializmusok a tőkés világrendszerbe ágyazott, félperifériás, illetve perifériás helyzetű rezsimek voltak, számos ponton így valóban magukon viselték a

kapitalizmus formajegyeit. E sajátosságaikat alapvetően ezért (fél)perifériás beágyazottságuk, valamint a centrumkapitalizmusokkal folytatott modernizációs vetélkedésük, versengő együttműködésük magyarázza.{40}

A magyar társadalom szerkezete az 1940-es évek végétől az 1970-es évek elejéig lényegében egyetlen struktúrába rendeződött. A két háború közötti, majd a második világháború utáni torlódott, többes szerkezeteket a sztálinista állam mintegy „felolvasztotta", és egyetlen formába „öntötte újra" (Böröcz 1992). E struktúra a köztulajdonnak nevezett állami tulajdon *feletti rendelkezés* szerint szerveződött, fő szervezőelve a pártállami hatalomhoz fűződő viszony volt. Jóllehet a korban ez – e formában – nem volt leírható (Ferge 2002, 2006), a magyar társadalom szerkezetét az államhatalom és az állami tulajdon feletti rendelkezés formálta (Ferge 1969, különösen: 95–101). E kérdésről lényegében egyetértés alakult ki a társadalmi viszonyokkal szemben kritikus társadalomkutatók között. Arról a kérdésről azonban, hogy e szovjet típusú államszocialista társadalom rétegzettként jellemezhető-e vagy inkább osztályszerkezetnek tekinthető-e (és ha ez utóbbi, akkor milyen értelemben), a mégoly lefojtott keretek között is vitáztak.

A pártállami bürokrácia hivatalos álláspontja (uralkodó ideológiája) a magyar társadalmat osztálytársadalomnak tekintette. A Sztálinnak tulajdonított társadalomkép szerint az államszocialista társadalmakat a dolgozó osztályok békés szövetsége jellemzi; konkrétabban: két osztály, az ipari munkásság és a termelőszövetkezeti parasztság, valamint a velük szövetséges szocialista értelmiség rétege alkotja.{41} A „két osztály (és egy réteg)" e sztálini társadalomképe azonban ténylegesen elfedte a hatalom struktúráját, az államapparátus, a pártállami bürokrácia hatalmának szerkezetét. Az ezzel szemben az 1960-as években megfogalmazódó kritikák *első* hulláma tagadta az államszocialista társadalom osztályjellegét és helyette – a *társadalmi munkamegosztásra* hivatkozva – a magyar társadalom *rétegzettségét* hangsúlyozta.{42}

A „két osztály (és egy réteg)" sztálini társadalomképét bíráló kritika *második* hulláma Magyarországon az 1970-es évek első felében jelent meg. E kritika amellett érvelt, hogy Sztálin halála után a szovjet típusú államszocializmusban a hatalom megoszlásának struktúrája inkább *osztályszerű*, vagy útban van afelé, hogy *osztályszerűvé váljon*: egy új osztály tör a társadalmat szervező államhatalom irányítására.{43} E

kritika szerint az államszocialista társadalmak szerveződésére vonatkozóan nem a sztálini társadalomkép által hangsúlyozott tulajdon a kulcskategória, hanem a termelési viszony, azon belül pedig a megtermelt értéktöbblet, illetve többlettermék *feletti rendelkezés joga.*

A sztálini társadalomkép szerint az ipari munkásság, illetve a termelőszövetkezeti parasztság azért minősül az államszocialista társadalmak két nagy osztályának, mert az előbbi az államon, az utóbbi pedig a termelőszövetkezeteken keresztül részesül a termelőeszközök tulajdonából. E sztálini érvelés mechanikusan alkalmazta a *kapitalista* rendszerekre kidolgozott marxi osztályelemzést az államosított gazdaságokra, vagyis az *államszocialista* társadalmakra is. Marx szerint a termelőeszköz-tulajdon valóban döntő jelentőségű az általa vizsgált tőkés társadalmakban, az államszocialista társadalmak kialakulását azonban nem élte meg. Vajon helyes-e abból kiindulni, hogy a tulajdon kategóriája az államszocialista társadalmak osztályszerkezetére vonatkozóan is elsődleges jelentőségű? – tették fel a kérdést a sztálini társadalomkép osztályszempontú bírálói. Válaszuk szerint nem helyes. E kritika tehát Marx írásaiból bontotta ki a minduntalan Marxra hivatkozó, de Marx osztályszerkezet-elemzését mechanikusan és pontatlanul alkalmazó, azt végső soron meghamisító korabeli ideológia bírálatát. Marx elemzési logikáját alapul véve bírálták a marxizmus-leninizmus állami ideológiáját (Szelényi [1982] 1990: 7–27).

Kinek van joga ahhoz, hogy rendelkezzen a közvetlen termelők előállította értéktöbblet, illetve többlettermék felett? – ez volt a sztálini társadalomkép osztályszempontú bírálóinak fő kérdése. Válaszuk pedig az, hogy a Marx által vizsgált rendszerekben valóban a termelőeszköz-tulajdonosoknak (a tőkéseknek, illetve a földbirtokosoknak) volt ehhez joga. Ebből azonban hiba, sőt rendszerigazoló tévedés lenne arra következtetni, hogy ez a magántulajdont kiüresítő államszocialista társadalmakban is így van (Bence–Kis [Rakovski] 1983). A hatalom ténylegesen azoké volt, akik az állami újraelosztás (redisztribúció) szerkezetét megszabták. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című – 1973–1974-ben írt – írásukban Konrád György és Szelényi Iván a „teleologikus redisztributor" strukturális pozíciója körül megszerveződő csoportokat azonosította e jog kizárólagos gyakorlóiként.{44}

Valamivel óvatosabban ugyan, de hasonló összefüggésre hívta fel a figyelmet Kolosi Tamás is *Társadalmi struktúra és szocializmus* című kiváló könyvében (Kolosi 1974, lásd még: 1971). Az osztályszempontú társadalomszerkezet-elemzés képviselői szerint tehát az államszocializmusban nem „a dolgozó nép" gyakorolta a hatalmat. Nem a munkásosztály, de nem is a két szövetséges dolgozó osztály (ipari munkásság és termelőszövetkezeti parasztság) volt a szovjet típusú államszocializmus tényleges uralkodó osztálya, ahogyan azt a hivatalos, állami ideológia hirdette. Még akkor sem, ha a pártállami bürokrácia igen nagy része, a pártállami vezetők nagy része munkás- vagy parasztszármazású volt. A hatalmat ténylegesen a pártállami apparátus gyakorolta, amit – Konrád és Szelényi – „uralkodó bürokratikus rend"-nek nevezett (Konrád–Szelényi [1978] 1989; vö. Hegedüs 1966c).

E hatalom önmagában még nem volt osztálytermészetű. Osztálytermészetűvé a következő fejlemények tették: Sztálin 1953-as halálával a rendszer elveszítette karizmatikus vezetőjét, legitimációs válságba került, és – Magyarországon különösen az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése, valamint a megtorlás után – fennmaradása érdekében új legitimációt kellett teremtenie. A Rákosi Mátyásnak tulajdonított, „aki nincs velünk, az ellenünk van" után az új legitimáció a Kádár Jánosnak tulajdonított mondásra épült: „aki nincs ellenünk, az velünk van". A fő cél a rendszer elfogadásának újraalapozása, Magyarországon pedig különösen egy új felkelés, egy „megismételt 1956" elkerülése volt. A rendszer vezetői a rendszer elfogadottságát az 1960-as évek elejétől a fokozatosan javuló életszínvonal politikájára építették: ez volt a „fogyasztás általi legitimáció". Az életszínvonal javításához jobb gazdasági teljesítményre volt szükség, ezt pedig az 1960-as években kidolgozott gazdaság- és társadalomirányítási reform volt hivatott megalapozni.

Konrád és Szelényi szerint a posztsztálini korszakban az államszocialista berendezkedés elfogadottságának új alapjává az „emberarcú szocializmus" építése, az államszocializmus humanizálása vált, amihez a tudományos és technikai legitimációt a mérnök, közgazdász és természettudományi szakértelmiség (technokrácia), valamint az ideológiateremtő humán értelmiség (művészek, bölcsészek, a sajtó, a rádió és a televízió munkatársai, valamint a társadalomkutatók) hatalomba emelése szolgáltatta. Az

államszocializmus legitimációs válságát az uralkodó bürokratikus rend tehát a rendszer *ésszerűségére, tudományosan megalapozott voltára* hivatkozva igyekezett kezelni. Ennek keretében pedig az értelmiségiek (különösen is a technokrata-szakértelmiségi csoportok, mindenekelőtt a makroközgazdászok és a tervezőmérnökök) nagyobb szerephez jutottak a gazdaság és a társadalom irányításában.

Az 1960-as évek reformkorszaka az 1964-től előkészített, majd 1968. január elsején bevezetett „új gazdasági mechanizmussal" (a gazdaságirányítás mechanizmusának reformjával) tehát utat nyitott az értelmiség különböző csoportjai előtt, hogy az uralkodó bürokratikus renddel együtt a teleologikus redisztributor strukturális pozíciója körül értelmiségi osztállyá formálja önmagát. A posztsztálini korszakban az értelmiség tehát rálépett az osztályhatalomhoz vezető útra. Az osztályviszony fő tengelye ezzel – Konrád és Szelényi ([1978] 1989) szerint – a teleologikus redisztributorok (a pártállami bürokratikus rend vezetői, a humán és szakértelmiségiek), valamint a közvetlen termelők (munkások és parasztok) között feszült. Ez a társadalom nem csupán rétegzett – állították az 1970-es évek elején írt könyvükben –, hanem immár úton van afelé, hogy osztálytársadalommá váljon. Ez az osztályviszony pedig nem a dolgozó nép baráti osztályszövetsége, hanem egy kizsákmányoló és antagonisztikus osztályviszony, amelyet elleplez az államszocialista rendszer uralkodó ideológiája, a sztálini két osztály (és egy réteg) társadalomkép.{45}

Az olajválságtól a rendszerváltásig, 1973–1989

Külső függőségek

Az 1970-es évek elején újfent kiéleződő délnyugat-ázsiai („közel-keleti") konfliktus miatt a kőolajexportőr-országok (OPEC) arab tagjai 1973-ban egységesen megemelték a kőolaj világpiaci árát, hogy ezzel nyomást gyakorolhassanak az Egyesült Államokra és Izraelre. A második világháború utáni társadalmak és gazdaságok szénhidrogén-függősége miatt e radikális nyersanyagdrágulás, ami előbb megnégyszerezte, majd az 1979-es újabb áremeléssel ismét megduplázta a kőolaj világpiaci árát, radikális átalakulást hozott (Brenner 2017). Mivel a kőolaj az ipar és a

közlekedés egyik legfontosabb – és viszonylag olcsón tartott – energiahordozója volt, e radikális drágulás nagyságrendekkel megnövelte a termelési költségeket.

A mindaddig viszonylag olcsó erőforrásként kezelt kőolaj árának robbanásszerű megnövekedése súlyos gondokat okozott, amit a nyugat-európai és az észak-amerikai centrumban az 1970-es években „stagflációs válság" – gazdasági stagnálás és magas infláció – súlyosbított. A nyugati centrum tőkés osztályai és politikai vezetői a válságból kiutat keresve radikális társadalom- és gazdaságpolitikai fordulatot vettek. Az intézkedéscsomag bevezetése – amelyet a szakirodalom „neoliberális fordulatként" vagy a „neoliberalizmus előretöréseként" nevez meg (Bockmann 2013) – a centrumtőke termelési költségeinek radikális lefaragását, egyúttal profitszerzési esélyeinek radikális javítását célozta.{46} A neoliberális fordulatot végrehajtók eszközei igen változatosak voltak, számos visszatérő elem azonban azonosítható. Ilyen volt például a munka árának lefaragása (támadás a szakszervezetek ellen); a munka rugalmasságának fokozása (flexibilizáció, a munkajogok megkurtítása); a transznacionális nagyvállalatokba szerveződő centrumtőke korlátozásának leépítése, állami szabályozásának csökkentése (dereguláció); az állam szociális szerepvállalásának, jóléti és tulajdonosi funkcióinak leépítése (privatizáció és piacliberalizáció); a nagyvállalatokat, valamint a jómódúakat sújtó közterhek radikális visszametszése (adócsökkentés); a centrumtőke számára magasabb hozamokat ígérő pénzügyi befektetések terének kibővítése (financializáció).

A centrumtőke nyereségességéhez szükséges egyik olcsó erőforrást, a korábban viszonylag olcsó centrummunkát a jóléti alku drágította meg, egy másik olcsó erőforrást pedig az energiahordozóként kulcsfontosságú kőolaj árának drasztikus megnövekedése (Moore 2015, [2014] 2019). Nyereségességének (profitrátájának) fenntartása érdekében a centrumtőke olyan intézkedések keresztülvitelében vált érdekeltté, amelyek újra lejjebb szorították e két olcsó erőforrás árát. A jóléti alku és a jóléti állam elleni támadás, valamint a „neoliberális fordulat" ezt a célt szolgálta.

Az első neoliberális rezsim Augusto Pinochet 1973-as katonai puccsával Chilében vette kezdetét. Salvador Allendét, Chile 1970-ben demokratikusan megválasztott szocialista elnökét 1973-ban – az

Egyesült Államok kormánya és a CIA segítségével – katonai puccsal döntötte meg a fegyveres erők ideiglenes vezetője, Augusto Pinochet tábornok, aki a hadsereg főparancsnoka, majd 1974 és 1990 között Chile következő elnöke lett és neoliberális politikák egész sorával a visszájára fordította Allende államosító politikáját. A nyugati centrum angolszász országaiban Margaret Thatcher 1979-től miniszterelnökként az Egyesült Királyságban, Ronald Reagan pedig 1981-től elnökként az Egyesült Államokban lett a neoliberális fordulat kulcsfigurája. E fordulat voltaképpen nem volt más, mint részint az 1929–1933-as nagy gazdasági világválságot követően, részint pedig a második világháború után kialkudott jóléti alku *felrúgása*: centrumtőke és centrummunka kölcsönösen kedvező megegyezésének egyoldalú *felmondása* (Streeck [2011] 2012; Brenner 2017). Jóllehet a neoliberális ideológia e fordulatot elkerülhetetlen reformcsomagként, az egyetlen járható útként értelmezte – visszatérően hangsúlyozva, hogy nincs más alternatíva *(TINA: There is No Alternative)* –, ez csak a transznacionális nagyvállalatokba szerveződő centrumtőke részérdekeinek közérdekké minősítése volt. A fordulatot a piacok felszabadításaként, a vállalkozó szellem kibontakoztatásaként, a szabad kezdeményezések ösztönzéseként propagálva, a neoliberális ideológia azt ígérte, hogy e nehéz, de felelős döntéseket zokszó nélkül meg kell hozni, cserébe pedig az ilyen módon elérhetővé váló előnyök és megszerezhető javak mindenkihez le fognak szivárogni *(trickle down)*.

Amíg tehát a jóléti alku arra épült, hogy a szakszervezetekbe szerveződő munka és a nagyvállalatokba szerveződő centrumtőke az állam közvetítésével megegyezett a jóléti intézmények felépítésében és a fokozatos jogkiterjesztésben, addig a válságra adott válasz nem a piac és nem is a szabad vállalkozás, hanem a javarészt transznacionális nagyvállalatokba szerveződő centrumtőke felszabadítása volt a jóléti alku keretében rá rótt terhek alól. A neoliberális fordulat eredményeképpen a tőke értékét erodáló inflációt nagyobb veszélynek érzékelték a munkanélküliségnél, a centrumtőke versenyképességének fokozását pedig fontosabbnak értékelték az egyenlőtlenség növekedésénél (Brenner 2017). A neoliberális fordulat, valamint ennek globális, geopolitikai változata, a „washingtoni konszenzus" és a „neoliberális globalizáció" felváltotta geopolitikai-gazdasági stratégiaként a második világháború végétől számított, globális

fejlődést-fejlesztést *(development)* célzó korszakot (Arrighi 2000; Arrighi–Silver–Brewer [2003] 2011; Scheiring 2011; Benczes 2016).

Az eredmény összességében a jóléti szolgáltatások lefaragása, a pénzügyi közvetítőrendszer felfúvódása (financializáció), ennek keretében a hitelkihelyezések felpörgetése (hitelből a stagnáló vagy romló jövedelmi és vagyoni helyzettel rendelkezőket is fogyasztási és jobb lakhatási lehetőséghez juttatva), a megugró munkanélküliség, a munkát védő garanciák elolvadása, a növekvő létbizonytalanság, a munkásosztály prekarizálódása, a jómódúakat sújtó adók radikális csökkentése, a centrumhoz kötődő, de transznacionálisan szerveződő nagyvállalatok külpiaci terjeszkedésének állami elősegítése és az elszabaduló egyenlőtlenség lett – globálisan és lokálisan egyaránt.{47}

A termelési költségek lefaragása egy sor változást eredményezett: a munka leértékelődését, a szakszervezeti mozgalom meggyengülését és dezintegrálódását, a növekvő munkanélküliséget, a munkabérek befagyasztását; a nagy mennyiségre, tömegtermelésre irányuló, nagyszériás, fordista termelésszervezés helyett a minőségre érzékeny, kisszériás, rugalmas posztfordista termelésszervezés előnyben részesítését; az ipar áttelepítését az olcsóbb munkaerővel rendelkező (fél)perifériára – az ipar periferizálása egyben a (fél)periféria iparosítása –, következésképpen az ipari helyén posztindusztriális centrumtársadalmak kialakulását, a szolgáltatások, azaz a harmadlagos szektor arányának megnövekedését a mezőgazdaság és a bányászat elsődleges, valamint a feldolgozóipar másodlagos szektorának rovására (Bell 1974); az egészségügyi, szociális és oktatási rendszerek piaci alapra helyezését, azaz szelektívvé és fizetőssé formálását; a társadalmi mobilitás csökkenését, az eladósodást – az állam és a magánszféra eladósodását egyaránt (Pogátsa 2011, 2016).

A centrumállamok tulajdonosi, valamint jóléti feladatainak leépítése átrendezte tőke, munka és állam viszonyát. Az állam mérsékelte a munka oldalának (jóléti) védelmét és a tőke szabályozását, egyúttal a tőkére bízta a tulajdonosi feladatok átvállalását. Egykori feladatai közül a haszonnal kecsegtetőket *for-profit* szervezetekbe „szervezték ki" (privatizálták), a várhatóan haszonnal nem járókat pedig *nonprofit* nem kormányzati szervezetekre, az NGO-kra *(non governmental organizations)* bízták, és a „civil társadalmat" alkotó „civil szervezeteknek" nevezték el (Gagyi–Ivancheva 2018). E nem kormányzati szervezetek működése

részben önkéntes munkán, részben professzionális személyzet munkáján, részben adakozáson és jótékonykodáson *(charity)*, részben pedig donorok, jobbára a neoliberális fordulattal felszabadított nagyvállalatok meghatározott projektekre szánt forrásain alapul.

Az NGO-k (vezetői) ezért alapvetően és elsősorban a donorok szempontjaihoz és elvárásaihoz kénytelenek igazodni, magyarán a forrásszerzés érdekében rá vannak kényszerülve arra, hogy olyan célokat tűzzenek maguk elé, olyan napirendet, prioritásokat, ügyeket és projekteket alakítsanak ki, amelyek megfelelnek a neoliberális agenda problématérképének. E tevékenységeket a neoliberális fordulat a szabad és öntevékeny állampolgárok szuverén szerveződéseiből formálódó „civil társadalomként" írta le, amely egyszerre a demokrácia kiépítésének és megőrzésének garanciája, az emberi jogok védelmezője és népszerűsítője, valamint az államok legitim ellenőre. A neoliberális fordulat – más megfogalmazásban – átalakította az államot, meggyengítette a munkát, felszabadította a tőkét, és a „civil társadalom" formájában tág teret engedett a nem-kormányzati szervezetek neoliberalizmus-konform problémaérzékenységének és tevékenységének.

Az 1970-es évek válságsorozata az Egyesült Államok hegemón pozícióját is megrengette, kezdetét vette az az elhúzódó válság, amelyet Robert Brenner „hosszú lejtmenetnek" *(long downturn)* nevezett el (Brenner 2006, 2010). Az Egyesült Államok 1971-ben letérni kényszerült az aranystandardról, vagyis Richard Nixon kormánya feladta az amerikai dollár aranyra válthatóságának addigi garanciáját, és ezzel véget ért a valutaárfolyamok rögzítettségre és egyezményes kiigazíthatóságra épülő nemzetközi rendszere. Az Egyesült Államok hegemóniája katonailag és gazdaságilag is megkérdőjeleződött. Az 1970-es évek első felében tragédiába torkolló katonai kudarcot vallott a vietnámi háborúban, majd kihívó, versenytárssá emelkedő régiók, egyfelől Nyugat-Németország (és az integrálódó Európai Gazdasági Közösség), másfelől Japán (és nyomában a kistigrisek) ösztönözték egyre nagyobb versenyre. A kőolaj árának két egymást követő robbanásszerű emelkedése (1973, 1979), a termelési költségek gyors megdrágulása a megtérülést és hasznot kereső tőkebefektetéseket a reálgazdaságból a deregulált pénzügyi közvetítő szférába terelték: lendületet kapott a financializáció folyamata. A pénzbőség sokszorosára emelte a hitelek

formájában kihelyezhető pénzügyi eszközöket, a centrum hitelbősége mellett a nemzetközi hitelpiacot is fellendítve (Minsky [1964] 2008).

A kőolajexportőr-országok a kettős drágulásnak köszönhetően rövid időn belül hatalmas nyereségre tettek szert. E profit nagy részét a centrumtérségek bankjaiban helyezték el (ezek voltak az ún. „olajdollárok"). A forrásbőség e pénzügyi közvetítő intézményeket olcsó hitelek kihelyezésére ösztönözte, lehetőséget teremtve ezzel félperifériás és perifériás államoknak is arra, hogy viszonylag kedvező feltételek mellett (azaz olcsón) felvehető hitelekkel olyan régen vágyott technológia- és gazdaságfejlesztő beruházásokat valósítsanak meg, amelyek megtérüléséből – várakozásuk szerint – könnyedén visszafizethetik hiteleiket, és esélyt kapnak a centrumhoz történő felzárkózásra.

Más (fél)perifériás országokhoz hasonlóan, a magyar állam is élt e lehetőséggel, és 1973-tól kezdődően meredeken emelkedő adósságpályára állt. Bízva az olcsó hitelekben, a beruházások megtérülésében és a magas inflációban (amely az adósnak dolgozva mérsékeli a visszafizetendő adósságot), a magyar állam 1973 és 1978 között megtízszerezte külső adósságállományát, egyúttal felerősítette külső függőségét a hitelező centrumtőkétől. Az eladósodásból következő külső függés az 1970-es évek utolsó harmadában vált súlyossá. Az eladósodott országok – így a magyar is – nehéz helyzetbe kerültek a megújítható hitelek megdrágulása, a kamatterhek növekedése, az árfolyamveszteség, valamint a külkereskedelmi mérleg (a cserearány) romlása következtében. A súlyos magyar adósságválságot, sőt adósságcsapdát – amikor a törlesztő részleteket az állam részben vagy egészében csak újabb hitelek felvételéből tudja finanszírozni – az 1970-es évek végétől megszorító intézkedésekkel igyekeztek kezelni. E restrikciós intézkedések bevezetése ellenére az 1980-as évek elején a fizetésképtelenség veszélye, az államcsődközeli helyzet folyamatos fenyegetést jelentett.{48}

Ugyanez az időszak, az 1970-es évek vége és az 1980-as évek eleje a Szovjetuniót is megrendítette. A „kettős függőség" szerkezete fokozatosan átalakult, az adósságfüggőségből következő centrumtőke-függés növekedése mellett gyengülni kezdett a magyar társadalom függősége a kelet-európai államszocializmus szovjet birodalmi központjától (Böröcz 1992). 1982-ben Magyarország is a Nemzetközi

Valutaalap (IMF), valamint a Világbank tagjává vált, ami ismét csak fokozta a tőkés világrendszer centrumától kialakult gazdasági és pénzügyi függőségét. Az 1980-as évek második felében – a növekedésre orientált, és ez által újra fokozott hitelfelvételt igénylő gazdasági pályának köszönhetően – a magyar állam külső adóssága megduplázódott, a tőkés centrumtól korábban kialakult függősége megerősödött, az államszocializmus szovjet birodalmi központjától kialakult politikai függősége pedig (különösen 1985, majd 1987-től) számottevően meggyengült. A magyar társadalom ily módon súlyos külső eladósodottsággal érkezett el az 1989–1990-es rendszerváltáshoz (Éber és mtsai 2014).

Belső osztályszerkezet

Mi történt a formálódóban lévő új (értelmiségi) osztállyal, amelynek felemelkedését az 1970-es évek első harmadában Konrád György és Szelényi Iván, illetve – részben – Kolosi Tamás is előre jelezte? Az „uralkodó bürokratikus rend" 1972–1973-tól ellentámadást indított értelmiségi szövetségesei ellen – írta később Szelényi Iván –, és ezzel meghiúsította az osztállyá szerveződést (Szelényi [1986–1987] 1990: 51–98). Ehelyett nagyobb teret engedett a „második gazdaságnak", lehetőséget adva ezzel a közvetlen termelőknek, munkásoknak és parasztoknak életkörülményeik javítására és a gyarapodásra (Kemény 1972, 1990; Szelényi 1978; Juhász 1986–1987). A hivatalos gazdaságon kívüli, „nem társadalmilag szervezett termelést" (Kolosi 1974), illetve a „másodlagos jövedelemszerzést" az 1960-as évek elejéig a pártállam szigorúan tiltotta. Az 1960-as, de még inkább az 1970-es évekre azonban e „második gazdaság" kivirágzott, és már a társadalom szerkezetét is érdemben formálta (Galasi–Gábor 1979, 1981).

A mezőgazdaságban másodlagos jövedelemszerzésre adott lehetőséget a „háztájizás" és az állattartás, az iparban a „fusizás", a – „magánszektor" rövidítéséből alkotott – „maszekolás", az 1980-as években pedig a „géemkázás" is, amely kifejezés a GMK-k és VGMK-k, azaz (Vállalati) Gazdasági Munkaközösségek rövidítéséből származott. A kereskedelemben a csempészet, a vendéglátóiparban a borravaló és a „gebinezés" intézményei oldották az áruhiány okozta feszültségeket, és

teremtettek lehetőséget másodlagos jövedelemszerzésre. De a szellemi foglalkoztatottak is élhettek a különóra, a hálapénz, a másod- és harmadállás intézményével. Mint ahogyan a hivatali ügyintézést „megolajozó", a szolgáltatásokhoz jobb hozzáférést segítő „kenő" vagy „csúszópénz" szintén az államilag megtermelt termékek és szervezett szolgáltatások újraelosztásának logikáját módosította (Sik 1996).

Kolosi Tamás vizsgálata megállapította, hogy a második gazdaságból az 1980-as évek elején „a családok 70–75%-a" jövedelmet húzott valamilyen formában (Kolosi 1987: 106, 1988: 30, 14. lj.), és hogy „a piaci viszonyok szervezte gazdaság önálló szférájává szerveződött" (Kolosi 1987: 107, 1988: 30). Szelényi Iván az 1980-as évek elején hasonló összefüggésre figyelt fel. A mezőgazdasági (kis)árutermelés paradox folyamatot indított el, és ellentmondásos társadalmi pozíciókat hozott létre. Az államszocialista rendszerben lezajló (kis)polgárosodás *(embourgeoisement)* szocialista (kis)polgárokat és szocialista vállalkozókat *(socialist entrepreneurs)* termelt ki (Szelényi [1988] 1992, [1986–1987] 1990: 77–98). Az eredmény Kolosi és Szelényi szerint is a társadalomszerkezet megkettőződése lett. Eszerint az első, hivatalos gazdaság- és társadalomszerkezet mellett, amelyben az állam a fő tulajdonos és amit az állami újraelosztás szervezett és integrált, létrejött egy második, megtűrt gazdaság- és társadalomszerkezet, amelyben fontos szerepet játszott a magántulajdon és a magántőke-felhalmozás, és amit kvázipiaci mechanizmusok szerveztek és integráltak (Böröcz 1986). A magyar társadalom álláspontjuk szerint kettős szerkezetűvé alakult.{49}

A kettős függőség *külső*, valamint a kettős társadalom *belső* szerkezete szorosan összekapcsolódott, a függőségek ismét osztályszerkezeti következményekkel jártak (Böröcz 1989a, 1989b). Miközben az 1960-as évek új gazdasági mechanizmusában kicsúcsosodó reformhullámok kibontakoztak, és az értelmiség rálépett az osztályhatalomhoz vezető útra, majd az uralkodó bürokratikus rend ellentámadása nyomán az 1970-es évek elején a reformok megakadásával az értelmiség és a nómenklatúra technobürokratikus osztályprojektje is zátonyra futni látszott, és mialatt az 1970-es,1980-as években – az eladósodás két nagy hullámával (1973–1978, 1984–1989) – megerősödött a magyar állam külső centrumtőke-függősége, ezalatt kiépültek a kvázipiaci mechanizmusok, és megkettőződött a magyar társadalom osztályszerkezete is. Az 1970-es évek végének és az 1980-as évek

elejének súlyos adósságválsága (a magyar állam ekkor került adósságcsapdába, a fizetőképesség határára), az 1979–1984-es megszorító ciklus, az 1982-es IMF- és Világbank-belépés mind kézzelfoghatóbbá tették az államszocialista magyar állam mind erősebb külső függőségét a tőkés centrumoktól (Mong 2012; Éber 2014).

A reálbérek csökkenése, valamint a megszorítás formájában szűkített állami szolgáltatások arra ösztönözték a hatalom megtartásában érdekelt pártállami vezetést, hogy egy újabb, az 1956-oshoz hasonló forradalommal fenyegető elégedetlenségi hullám elkerülése érdekében engedje szabadabbra a másodlagos jövedelemszerzés lehetőségeit. Az államszocializmus válságát a politikai hatalom tehát – mások mellett – a másodlagos megélhetési formák engedélyezésével próbálta kezelni. Céljuk ezzel az volt, hogy a különféle társadalmi csoportok a „másodállásból", a „háztájiból", a „géemkából", a „fusizásból" igyekezzenek ellentételezni, kiegyenlíteni csökkenő reálbérüket, ez esetben ugyanis addig sem a rendszer megváltoztatására vagy megdöntésére szerveződnek. S minthogy az 1956 utáni megtorlás, majd az 1960-as évek elején kezdődő kádári konszolidáció célja egy új népi felkelés elkerülése volt – ezt szolgálta a fokozatos emelkedést célzó életszínvonal-politika és a rendszer kísérlete a fogyasztás általi legitimációra –, az államszocialista rendszer viszonylag sikeresen terelte el a népi energiákat a rendszerrel történő szembeszállástól a második gazdaság és a második társadalom felé (Hankiss 1984).

Az első és a második gazdaság (és társadalom) megkülönböztetése tehát szervesen összefügg a kettős függőséggel. A *külső* függőségek valóban *belső* társadalomszerkezeti következményekkel jártak. Ahogyan Böröcz József írta: „A külső függés belső társadalomszerkezeti következményekkel jár: bármely külső dominancia szükségszerűen megteremti a maga belső apparátusát csakúgy, mint ennek »ellenzékét«." (Böröcz 1989a: 79.) Az államszocialista tábor szovjet birodalmi központjától kialakult – elsődlegesen katonai, politikai és gazdasági természetű – függőség úgy viszonyult a főleg állami és szövetkezeti tulajdonon alapuló, állami redisztribúció által szervezett és integrált első, „hivatalos" gazdasághoz (és társadalomhoz), mint a tőkés világrendszer centrumaitól kialakult – elsődlegesen pénzügyi, gazdasági és technológiai természetű – (adósság)függőség viszonyult a főképpen magántőke-tulajdonon alapuló, kvázi piaci mechanizmusok által

szervezett és integrált második, „megtűrt” gazdasághoz (és társadalomhoz).

E diagnózis kulcsfogalmai egyfelől a tulajdonra (állami-szövetkezeti, illetve magántulajdonra), másfelől a gazdasági-társadalmi integráció Polányi Károly által megkülönböztetett formáira (a redisztribúcióra, illetve a piaci árucserére) utaltak (Polányi [1944] 2004, [1957] 1976). Jól láthatóan rímeltek erre a kor közgazdaságtanának olyan fogalmai is, mint például Kornai János koncepciója „bürokratikus” és „piaci koordináció” különbségéről, a redisztributív-bürokratikus gazdaság „puha”, valamint a piaci-magántulajdonosi gazdaság „kemény költségvetési korlátjáról”.{50} E diagnózis mindazonáltal figyelmen kívül hagyott néhány összefüggést, amelyek pedig segíthették volna a társadalmi-gazdasági viszonyok mélyebb megértését.

Az *egyik* ezek közül az, hogy mind a redisztributív, mind a piaci mechanizmus „formális” viselkedést, azaz jogszabályok által kodifikált, hivatalosan szabályozott, személytelen tranzakciókat feltételezett. Itt árnyékban maradtak az „informális” tranzakciók és magatartásformák. A *másik* pedig az, hogy – Polányi Károly gazdaság- és társadalomintegrációs formáinak tiszta típusai, vagyis a piaci árucsere, a központi újraelosztás, a viszonosság és természetes önellátás közül – e diagnózis két formát figyelmen kívül hagyott: a természetes önellátást, valamint a viszonosságot (vagy reciprocitást).

Előbbin, a naturális önellátáson Polányi értelemszerűen a szükségletek saját forrásokból és önerőből történő kielégítését értette, jellemzően egy háztartásra vonatkozóan, ami így a termelés és a fogyasztás egysége is. E háztartásban lényegében azt fogyasztják, amit megtermeltek. A viszonosság (vagy reciprocitás) szolgáltatások és ajándékok olyan cseréjét jelenti, amikor a tranzakciókat a felek nem ellentételezik azonnal pénzzel, hanem mintegy „beszámítják” egymásnak. A „szívességekkel” és ajándékokkal kialakuló viszonossági kötelékek hasonló ellenszolgáltatások (viszontszívességek és viszontajándékok) által erősödnek. Mivel e tranzakciók nem járnak sem azonnali, sem pedig pénzbeli ellentételezéssel, e viszonossági kapcsolatok (mint amilyen a kölcsönös segítségnyújtás, a kölcsönös szívességek rendje) ugyanúgy létrehozzák és megerősítik közösségek, társadalmak és gazdaságok integrációját, mint az újraelosztás és a piaci árucsere – érvelt Polányi ([1957] 1976).

A diagnózis tehát mélyebb és részletgazdagabb képet mutathat, ha tekintetbe vesszük a „formális" viselkedésen kívül álló, „informális" viselkedési formákat is, valamint a viszonosságon és a természetes önellátáson alapuló integrációt. Az eddig árnyékban hagyott összetevők (informalitás, reciprocitás, naturális önellátás) napvilágra hozásának legnagyobb empirikus akadálya az, hogy e viselkedésformák nehezen számszerűsíthetők: nehezen (vagy egyáltalán nem) mérhetők, jobbára csak becsülhetők. Jelentőségük, struktúraformáló erejük ennek ellenére annál nagyobb – különösen a mindennapi gyakorlatban (Böröcz 2000).

Mindez könnyen belátható, ha tekintetbe vesszük, hogy az informalitás és a viszonosság a jogilag szabályozott, formalizált, hivatalos, személytelen viselkedésformán *kívüli* magatartásformákat jelenti: kölcsönös segítségnyújtást, tevékeny közösségvállalást, támogatást és szolidaritást, nyomásgyakorlást és „lobbizást", vagy éppen ellenkezőleg: „fúrást", „betartást" és „kizárást". Minden olyan megszemélyesített ügyletet, „kiskapuzást", szűkebb értelemben korrupciót, ami a formális-hivatalos keretek között illegitimnek, esetleg illegálisnak is számít. Noha az informális gazdaságot olykor a szakirodalom a második gazdasággal rokonítja, formális és informális gazdaság megkülönböztetése nem volt azonos és nem is vágott egybe első és második gazdaság különbségével (Böröcz 2000). Nemcsak a második gazdaságot szőtték át ugyanis informális viszonyok, hanem az elsőt is. Az informális és a formális viselkedésformák tehát mind az első, mind a második gazdaságban jelen voltak.{51}

Az 1970–1980-as években – a kettős külső függőség szerkezetének átalakulásával, a második gazdaság kivirágzásával – rendkívüli mértékben megnőtt az informalitás és a viszonosság jelentősége. Ennek egyik oka, hogy az új gazdasági mechanizmus jelentősen megnövelte az államszocialista nagyvállalatok vezetői nek mozgásterét. Az 1970-es és az 1980-as évek gazdaságtörténete reformhullámok és lefékezésük történeteként is szemlélhető (Szalai 1989). Szalai Erzsébet kutatásai szerint az államszocialista nagyvállalatok nyomása – küzdelme a beruházási források, valamint a kiemelt nagyvállalati státusz megszerzéséért – súlyos érdekkonfliktusokat, az érdekintegrációs mechanizmusok torzulásait eredményezték. Az 1980-as évek második fele a kiemelt nagyvállalatok áttörését hozta, aminek eredményeként az államszocialista nagyvállalatok vezetői – a párt- és az állami bürokrácia

vezetői, vagyis az uralkodó bürokratikus rend, valamint az új technokrácia mellett – az államszocializmus kései korszakának legbefolyásosabb szereplőivé váltak. Formális hatalmuk mellett az informális különalkuk kicsikarásának befolyásos szereplőivé válva olyan formális és informális hatalomra tettek szert, amely újra felvetette az osztállyá formálódásuk kérdését.{52}

Vajon valóban felbomlott a formálódó osztályszövetség az uralkodó bürokratikus rend, valamint az értelmiség különböző csoportjai között, ahogyan azt az 1980-as évek közepén Szelényi Iván önkritikusan megállapította? (Szelényi [1986–1987] 1990: 51–98.) Vajon az uralkodó bürokratikus rend a második gazdaság és társadalom óvatos engedélyezésével valóban inkább a munkásokkal és parasztokkal egyezett ki az értelmiség helyett? Vajon valóban nem jött létre az új, értelmiségi osztály? Tény, hogy az 1980-as években a központi pártapparátusban, illetve az állami bürokrácia felsőbb szintjein jelentősen megnőtt az egyetemi vagy főiskolai végzettséggel rendelkezők aránya (Gazsó 1990). Ugyanígy tény, hogy az államszocialista nagyvállalatok igazgatóságaiban ez a professzionalizáció már korábban – az új gazdasági mechanizmus óta – elkezdődött, és így jórészt szintén lezajlott (Szalai [1990] 2000, [1991] 2000, [1992] 2000).

A formálódó új, értelmiségi osztály kialakulása az 1970-es évek elején valóban megakadt, amikor az uralkodó bürokratikus rend ellentámadást indított, és inkább a közvetlen termelők gyarapodásának engedett teret a második gazdaság megtűrésével. Melegh Attila álláspontja szerint ennek ellenére az értelmiségi osztály az 1980-as évek elejétől újra az osztállyá formálódás útjára lépett (Melegh 2016, 2018). Nézete szerint az 1980-as évek értelmiségi vitái Közép-Európáról, illetve Kelet és Nyugat szembenállásáról egy olyan „diszkurzív váltást" jeleztek, amelyben a helyi értelmiség új módon kezdte értelmezni az államszocializmust és benne saját helyét (Melegh 2006, 2011, 2016, 2018; Csizmadia 2001).

Míg korábban az államszocializmust és a kapitalizmust rivalizáló modernizációs kísérletekként értelmezték, és e kettő – *mennyiségi különbségekben* mért – versengésének *hidegháborús diskurzusa* volt az uralkodó, az 1970-es évek második felétől, illetve az 1980-as évek elejétől ezt egy *minőségi különbségeket* hangsúlyozó *civilizációs diskurzus* váltotta fel, amelyben immáron „Európa" és „a Nyugat" jelenítette meg a

progressziót és a civilizációt. E diskurzusban újra Nyugat-Európa vált a civilizáció csúcsává, a hozzá kapcsolódó liberális-humanitárius utópia pedig az értelmiség eszményévé (Csizmadia 2001; Melegh 1992, 2006, 2011). E civilizatórikus diskurzus „Európával" és „a Nyugattal" „a Keletet" és „a Balkánt" szögezte szembe szimbolikus földrajzi ellentéteket, megkonstruálva ezzel egy diszkurzív és szimbolikus „Kelet–Nyugat lejtőt". E lejtőn a helyi értelmiség egy része önmagát nyugatos értelmiségként a Nyugattal azonosította, helyünket a világban pedig Kelet-Európából *Közép*-Európába helyezte, amelyet a – Kelet által elrabolt – Nyugat *egyik részeként* mutatott be (Melegh 2006; vö. Szűcs 1981).

Ez a nyugatos, reformista, *közép*-európai öntudat volt az, ami az értelmiséget és az uralkodó bürokratikus rend reformszárnyát fokról fokra közelebb hozta egymáshoz, majd – az 1980-as évek második felében – valóságos osztállyá kovácsolta és politikai cselekvővé formálta. Melegh álláspontja szerint fokozatosan jött létre az államszocializmus piaci-liberalizáló reformja, „nyugatosítása" iránt elkötelezett új értelmiségi osztály, amely idővel hegemóniára tett szert.[53] A hegemónia jelen esetben azt jelenti, hogy az új értelmiségi osztálynak alapvető érdeke fűződik ahhoz, hogy más osztályideológiákat ellehetetlenítsen, és ezzel megakadályozza, hogy más osztályok a társadalmi és politikai küzdelmekben érdemi képviseletre tehessenek szert (Melegh 2018: 182). Az új értelmiségi osztály létrejötte *végső soron* azonban a tulajdonviszonyok átalakulásához, a tulajdonvákuum megszűnéséhez, vagyis a privatizáció megindulásához kapcsolódik (Melegh 2018: 184).

Az 1960-as évek első felében az uralkodó bürokratikus rend döntést hozott az államszocialista gazdaság hatékonyságának fokozásáról. A dilemma akkor így merült fel: vajon a jobb gazdasági teljesítmény érdekében elég csak a gazdaság*politikát* megreformálni? Vagy ennél radikálisabb átalakításra van szükség, amelynek keretében a teljes „gazdasági mechanizmust", azaz „gazdaságvezetési módszereink összességét, a gazdálkodás egész szervezeti formáját, a gazdálkodás egész gépezetét" kell átszabni? (Kornai [1957] 1990: 169, 14. lj.) A vitában e második álláspont győzedelmeskedett. Az 1960-as évek közepén a gazdaság irányításának és működésének új mechanizmusát tervezték meg, és léptették életbe 1968-ban új gazdasági mechanizmus néven. Az 1980-as évek első felében ismételten napirendre került a reform

dilemmája, ekkor azonban már más hangsúlyokkal. A radikálisabb hangok ekkor már nem elégedtek meg pusztán a mechanizmus reformjával, nem hittek teljesítményfokozó képességében. Immáron *a tulajdonviszonyok reformjá*nak gondolata is mind gyakrabban felmerült (Bauer 1982; Berend 1988; Pinkasz 2013, 2018).

A reform mellett elkötelezett, formálódó értelmiségi osztály az 1980-as évek második felére kiábrándult az államszocializmusból, azt nem megreformálhatónak könyvelte el, és a tulajdonreform támogatásával végső soron az államszocializmus *lebontása-felszámolása* mellett foglalt állást. Ez vezetett el az államszocialista nagyvállalatok előbb spontán keretek között meginduló privatizációjához (1986–1990), majd a rendszerváltás után (1990 után) az állami tulajdon szervezett, államilag felügyelt magánosításához (Szalai [1990] 2000; Gagyi 2014a; Fábry 2017, 2019).

Melegh Attila hangsúlyozza: a fent leírt „diszkurzív váltás", majd a reformpárti értelmiségi osztály megszerveződése és diszkurzív hegemóniája olyan lokális fejlemény volt, ami globális összefüggésekbe ágyazódott. A kettős függőség szerkezetének átalakulása mutatkozott meg benne; egyfelől az állam eladósodása és az államszocializmus centrumtőke-függőségének fokozódása, másfelől pedig a szovjet birodalmi központtól kialakult politikai függőség lazulása. A második gazdaság ezzel párhuzamos kibontakozását az értelmiségi osztály a vállalkozó-készség felszabadításaként, piacliberalizációként, gazdasági reformhullámként értelmezte és határozottan támogatta (Angelusz 1988, 1989). E helyi átalakulás egyszersmind jól illeszkedett a centrum stagflációs válságának kezelését célzó tőke- és piacliberalizációs törekvések tágabb, globális összefüggésébe is. Abba, amelyet neoliberális fordulatnak neveztünk, és amely szűkítette és leépítette az állam tulajdonosi, szabályozói, valamint jóléti szerepét, egyúttal felszabadította a korábbi korlátozások – például a magas adóterhek – alól a transznacionális nagyvállalatokba szervezett nagytőkét. Ez az összefüggés mindazonáltal nem azt jelenti, hogy az 1980-as években a félperiférián is „átvették" vagy „utánozták" a neoliberális politikák nyugati centrumokban feltalált receptjét. Amint azt Johanna Bockman részletesen kimutatta, a neoliberalizmus nem valamiféle tisztán „nyugati" találmány, amit „keleten" is követni kezdtek. Az sokkal inkább egy Kelet–Nyugat párbeszéd keretében, az államszocialista kelet-

közép-európai és nyugati szakemberek együttműködésével jött létre és formálódott (Bockman 2000, 2011, 2013; Bockman–Eyal [2002] 2014).

Hasonló mondható el a „civil társadalom" gondolatának 1980-as évekbeli reneszánszával kapcsolatban, amely szintén egy Kelet–Nyugat párbeszéd termékének tekinthető (Gagyi–Ivancheva 2018). A nyugati centrum politikai vezetése és értelmisége nagyra értékelte és támogatta a demokratikus ellenzéket, a reformközgazdászokat, a szamizdat körét, vagyis a formálódó értelmiségi osztály „civil kezdeményezéseit", lényegében egy új, demokratikus társadalom előfutárainak tekintette, és a „civil társadalom" kialakításának letéteményeseiként ünnepelte őket. A formálódó értelmiségi csoportokból az 1980-as évek második felében immár politikai pártok is szerveződtek: az 1985-ben megrendezett monori találkozó után 1987-ben Lakitelken megalakult a Magyar Demokrata Fórum (MDF); 1988-ban a budapesti Jurta Színházban nagyrészt a Szabad Kezdeményezések Hálózatából létrejött a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ); szintén Budapesten, a Bibó István Szakkollégiumban zászlót bontott a Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz) (Éber és mtsai 2014: 45–52).

A másként gondolkodók és értelmiségiek e szerveződései közül néhány kifejezetten fogékony volt a neoliberális fordulatra. A *Társadalmi szerződés* fogalmazóira ez még kevésbé igaz, a *Fordulat és reform* szerzői gárdájának egy részére, a Pénzügykutatási Intézet monetáris szakembereire vonatkozóan azonban már kifejezetten helytálló. A nyugati centrum neoliberális fordulatának az 1980-as években tehát az államszocialista félperiférián is megvoltak a hívei.{54} Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon is jól dokumentált neoliberális szakértelmiségi csoportok (elsősorban közgazdászok) támogatták és üdvözölték az államszocializmust felszámoló piaci és tulajdoni reformokat.{55} Amíg azonban a neoliberális fordulat az angolszász centrumban az 1980-as évek elején lejátszódott, addig a neoliberalizmus kelet- és közép-európai áttörésére csak 1989–1990-ben került sor (Éber és mtsai 2014; Gagyi 2014b; Krausz [szerk.] 1998).

A rendszerváltástól a rendszerválságig, 1989–2008

Külső függőségek

Miközben tehát az 1970-es évek végén a félperiférias kelet-közép-európai államszocializmusok adósságválságba kerültek, az 1980-as évek elején a centrum a maga válságának terheit a neoliberális fordulattal, „a washingtoni konszenzussal" és a „neoliberális globalizációval" igyekezett a (fél)perifériára, belső gazdaság- és társadalompolitikai váltással pedig a centrum munkásosztályaira hárítani (Wallerstein 1999; Brenner 2004, 2006; Benczes 2016). Az államszocialista rendszerek 1989-et követő összeomlása így – a tőkés centrum perspektívájából nézve – nemcsak „a szabad világ" „kommunizmus" felett aratott győzelmét és az 1945 óta tartó „hidegháború" végét hozta el, de kiváló üzleti lehetőséget is teremtett a centrumtőke számára. Az államszocializmus felszámolása a kapitalizmus helyreállítását, újjáépítését is lehetővé tette, egy új „aranylázat" idézve elő (Böröcz 1992).

Kelet-Közép-Európa a félperiférias államszocializmus történeti kísérletének zátonyra futása után minden tekintetben visszatagozódott a tőkés világrendszer struktúráiba (Böröcz 1999a). Jóllehet története során mindvégig a kapitalista világrendszer félperiférián volt, annak struktúráiba az államszocialista évtizedek alatt csak *közvetett módon*, a szovjet központú államszocializmuson *keresztül* ágyazódott be; kettős függőségét éppen e kettős beágyazottsága okozta.{56} A rendszerváltás tehát egy olyan komplex és útfüggő átalakulás volt, amelynek eredményeképpen a volt államszocialista Kelet-Közép-Európa immár újra *közvetlenül* illeszkedett vissza a tőkés világrendszerbe (Krausz [szerk.] 1998; Éber és mtsai 2014).

A térség egy csapásra megnyitotta piacait, azaz megnyílt a külföldi működőtőke-befektetések előtt, és késznek mutatkozott arra, hogy kövesse a nyugati kapitalizmussal azonosított neoliberális recepteket: deregulált, privatizált, financializált, vagyis az alsóbb társadalmi csoportok kárára stabilizálta a térség gazdasági és társadalmi helyzetét (Boda–Scheiring [szerk.] 2011; Scheiring–Boda [szerk.] 2008, 2011). Miként a centrumban, úgy a kelet-közép-európai félperiférián is hitelezéssel kívánták kielégíteni a romló helyzetű csoportok lakhatási és fogyasztási igényeit. Az eredmény is hasonló lett, mint a centrumban: fokozódó tőkefüggés, zsugorodó állami vagyon, gyengülő állami szabályozás, polarizálódó (széthúzódó) osztályszerkezet, növekvő

egyenlőtlenségek, a munkás-érdekvédelem leépülő intézményei, szétaprózódó és érdekérvényesítési képességüket tekintve meggyengülő szakszervezetek, megugró munkanélküliség, az állam és a háztartások növekvő eladósodása (Szelényi–Kostello 1996; Ferge 2006, 2010, 2012).

Ez utóbbi különösen a 2008-as világválsággal vált szembetűnővé: az amerikai ingatlanpiaci válság hamar hitelválsággá, pénzügyi, majd reálgazdasági válsággá alakult, munkanélküliséget, bedőlő (lakás)hiteleket és (lakhatási) válságot hagyva maga után (Wade 2008; Kotz 2008; Boda–Scheiring 2011). A félperifériás, centrumtőkefüggő magyar társadalom nem tudta megvédeni magát a centrumból érkező többrétű válsághullámtól (Böröcz [2012] 2014, 2016, 2017). A 2006 óta fokozódó magyar belpolitikai turbulencia 2009-ben, majd 2010-ben újabb, radikális politikai fordulathoz vezetett (Scheiring 2016a, 2019; Sebők 2016, 2019; Éber és mtsai 2019).

A rendszerváltással – amit ez esetben is inkább egy folyamatként, mintsem egy eseményéként jellemezhetünk – ismét átalakult a magyar társadalom külső függőségeinek szerkezete (Böröcz 1992, [1992] 1993). A Szovjetunió és az államszocialista tábor összeomlásával meggyengült a szovjet birodalmi központtól korábban kialakult politikai, katonai és gazdasági függőség is, bár a térség *energiafüggősége* – főként a keleti forrásból kielégített szénhidrogén-függőség – lényegében változatlanul megmaradt. Ezzel párhuzamosan kiteljesedett a régió centrumtőke-függősége, azaz átalakult a kettős függőség struktúrája. Ez a centrumtérségek geopolitikai-gazdasági befolyásának újbóli megnövekedését eredményezte: egyrészt az Európai Unió és különösen az egységesülő Németország, másrészt Észak-Amerika és különösen az Egyesült Államok, harmadrészt pedig a felemelkedő Kelet-Ázsia és különösen Japán befolyásának erősödését jelentette (Éber és mtsai 2019). A közép- és részben a kelet-európai térség államai a Varsói Szerződés és a KGST megszűnése után a NATO és az Európai Unió tagjaivá váltak (Böröcz 2001b).

A Szovjetunió széthullása utáni Oroszország az ezredforduló idejére fokról fokra visszaszerezte a kelet-közép-európai térségre gyakorolt geopolitikai-gazdasági befolyását. A Putyin vezetésével újra megerősödő Oroszország a 2000-es évek közepétől éppen a térség energiafüggőségén keresztül igyekezett növelni befolyását a régióban. A Magyarországon 2006-ban kirobbanó politikai, majd a 2008-ban „begyűrűző" pénzügyi és

gazdasági válság miatti fokozódó finanszírozáshiány, végül pedig a 2010-es belpolitikai fordulat Magyarországon mind-mind megkönnyítette e folyamatot.

Belső osztályszerkezet

A centrumban a „posztindusztriális" vagy „szolgáltató" társadalmak kialakulásának fő oka az volt, hogy az elsődleges szektort (a mezőgazdaságot és a bányászatot), valamint a másodlagos szektort (a feldolgozóipart) áttelepítették a (fél) perifériára, így pedig megnőtt a harmadlagos szektor (a szolgáltatások) relatív jelentősége (Bell 1974). A volt államszocialista félperiférián az ipari és a mezőgazdasági szektor visszaesésének és a szolgáltató szektor viszonylagos megnövekedésének fő oka ezzel szemben a dezindusztrializáció vagy ipartalanítás volt, vagyis az, hogy az államszocialista ipar és az egykor zömmel termelőszövetkezeti alapú mezőgazdaság kibocsátása és foglalkoztatottjainak száma radikálisan visszaesett (Laki 2011).

A rendszerváltás legmélyebb társadalomszerkezeti átalakulását az állami tulajdon nagy részének leépítése, privatizációja indította el. Ennek során felszámolták az 1940-es évek második felében kezdődő államosítással létrehozott tulajdonvákuumot, magántulajdonos és magántulajdon elválasztását (Böröcz 1992). Négy évtized után újabb radikális tulajdonszerkezet-váltás játszódott le. Bő tíz év alatt (1986–1998) lényegileg végbe ment a korábbi szétválasztással (az államosítással) éppen szembemenő ellenirányú folyamat (a privatizáció), amelynek eredményeképpen magántulajdonos és magántulajdon újra szervesen összekapcsolódhatott (Laki 2006, 2009).

A spontán (1986–1990), majd az államilag szervezett privatizáció (1990 után) elsősorban a vásárlónak teremtett kedvező helyzetet, ez pedig a magyar állam radikális funkcióváltását vonta maga után. A korábban a kelet- és közép-európai államszocializmus szovjet birodalmi központjának alárendelt „komprádor" állam immáron a tőkés centrumnak alávetett, önleépítő és „kiárusító" államma vált (Böröcz 1999a). Az állam a szocialista (nagy)vállalatok, valamint a termelőszövetkezetek vezetőinek informális kapcsolatrendszerét is latba vetve igen kedvező feltételekkel kínálta eladásra vagyonelemeit. A

transznacionálisan szerveződő centrumtőke és – az annál sokkal gyengébb – születő hazai tőke így lehetőséget kapott arra, hogy a profitábilis (vagy rövid úton azzá tehető) vagyonelemeket kimazsolázza magának és magánosítsa az abból befolyó hasznot, miközben az összeomlás és az átalakítás költségeit a magyar államra (és közvetve: annak állampolgáraira) hagyja (Böröcz 1990, [1992] 1993, 1995, 2000).

A korábban állami tulajdonba és termelőszövetkezeti használatba került termőföldet (termőterületeket és mezőgazdasági területeket) 1991-től az állam részben a kárpótláson, részben a földprivatizáción keresztül magánosítani kezdte (Kovách 2016: 20–26). A súlyosan eladósodott magyar államnak, miközben – sok esetben áron alul – megszabadult tulajdona nagy részétől, egyfelől a kevésbé értékes(íthető) vagyonelemeibe is be kellett fektetnie eladásuk előtt, másfelől az összeomló ipar és mezőgazdaság, vagyis a dezindusztrializáció okozta szociális problémákat és társadalmi feszültségeket (állásvesztést, munkanélküliséget) is kezelni kényszerült. Az állam tehát éppen akkor építette le radikálisan (tulajdonosi, szabályozói és jóléti) szerepét és gyengült meg, amikor a legnagyobb szükség lett volna beavatkozására a szociális és gazdasági problémák kezelésében. Vagyis amikor a legkiszolgáltatottabbá vált, és a legkevesebb erőforrása maradt a beavatkozásra (Böröcz 1995, [1999] 2017).

A privatizáció az 1990-es évek első felében kevés esetben hozott létre „tiszta magántulajdont", ehelyett az állami és a magántulajdon összetett hálózatai, ún. „rekombináns tulajdonforma" alakult ki (Stark 1992, 1994a, 1994b, 1996). E nehezen áttekinthető vagy egyenesen áttekinthetetlenül diffúz tulajdonviszonyok korlátozták az új tulajdonosok mozgásterét, felértékelték azonban azon szereplők helyismeretét, formális és informális kapcsolathálózati beágyazottságát, akik menedzserként, szakértőként és tanácsadóként vettek részt a tulajdonátalakítás folyamatában. A rendszerváltás legerősebb politikai szereplője a Konrád György, Szelényi Iván és Melegh Attila által leírt újjászerveződő értelmiségi osztály volt (Konrád–Szelényi [1978] 1989; Melegh 2016, 2018).

Különösen a Szalai Erzsébet által „új elitnek", illetve „későkádári technokráciának" nevezett, fiatalabb (a rendszerváltáskor hozzávetőlegesen 35-50 éves) gazdasági szakemberek (menedzserré váló egykori vállalatvezetők és helyetteseik, minisztériumi tisztviselők,

gazdaságkutatók), egyfajta „technobürokrácia” vagy „ökonokrata” szakértelmiség lett a gazdasági, társadalmi és politikai átalakulás győztese.{57} A rendszerváltást követő években ennek az értelmiségi átmeneti osztálynak volt a legnagyobb a befolyása. Átmeneti volt ez az osztály, amennyiben feladata a rendszerváltás átmeneti időszakának levezénylése volt a „kapitalisták nélküli kapitalizmus” időszakában (Melegh 2016; Szelényi 1996b). Hozzávetőlegesen az 1990-es évek közepén-végén ez az átmeneti osztály azonban felbomlott, és átadta helyét az új burzsoáziának. Az 1980–1990-es években mindazonáltal még az átmeneti osztály hegemóniája volt meghatározó. Olyannyira, hogy Szelényi Iván újra felelevenítette az osztályhatalomra törő értelmiségről korábban alkotott tézisét.{58}

Eszerint a rendszerváltás folyamatában nem az vált a hatalom fő forrásává, hogy ki rendelkezik gazdasági tőkével, hanem mindenekelőtt az, hogy ki rendelkezik a gazdaságirányításban vagy az államigazgatásban szerzett tapasztalatokkal, a gazdasági és pénzügyi szakismeretekkel és készségekkel, menedzseri *know how*-val. Ez a szűk értelemben vett kulturális tőke segített a legnagyobb eséllyel a társadalomszerkezet csúcsára emelkedni, illetve ott megmaradni. A kései államszocializmus második gazdaságában tőkét felhalmozó szocialista vállalkozók (vö. Szelényi [1988] 1992) a rendszerváltás után csak a legritkább esetekben tudtak beemelkedni az új gazdasági elitbe.

A rendszerváltás igazi nyertesei az egykori államszocialista nagyvállalatok menedzserré váló fiatalabb vezetői, a gazdaságirányítás és a kutatói háttérintézmények technokratává váló szakértelmisége (főképpen közgazdászai és mérnökei), valamint politikai képviseletük, az értelmiségi karrierjüket politikai pozíciókra átváltó új politokrácia lett. E hatalmi konglomerátumban Szelényi Iván és munkatársai szerint a média befolyásos véleményformálói mellett a politikai pozíciót nem vállaló, de véleményformáló szerepét megőrző humán- és társadalomtudományi értelmiség is helyet kapott. Szelényi Iván és szerzőtársai e „posztkommunista menedzserkapitalizmusra” vonatkozó tézisüket az 1990-es évek végén *Making Capitalism without Capitalist* című könyvükben adták a legkifejtettebb formában közre (Eyal–Szelényi–Townsley 1998).

Csakhogy mire e kapitalisták nélkül épülő kapitalizmusról szóló könyvük megjelent, a rendszerváltás utáni második kormányzat (1994–

1998) lezárta az államilag szervezett privatizáció nagyobb hullámát, aminek eredményeképpen a korábban „rekombinánsnak”, illetve „diffúznak” nevezett kusza tulajdonviszonyok átláthatóbbá váltak. Az ezredfordulón megjelenő vizsgálatok immár arról számoltak be, hogy a nagyvállalatok túlnyomórészt magántulajdonban vannak, ez a magántulajdon jellemzően külföldi székhelyű, transznacionálisan szerveződő nagyvállalatok tulajdona, melytől mindazonáltal markánsan elkülönült egy hazai magánszemélyek tulajdonában lévő vállalatcsoport, valamint egy hazai vállalatok kezében lévő cégcsoport is. A tulajdonviszonyok összességében meglehetősen koncentrálttá és centralizálttá váltak, a gazdasági tőkés csoportok lényegében függetlenítették magukat a politikától.{59}

Összefoglalva: létrejött az új nagytőkés osztály, amely immáron hatályon kívül helyezte a kapitalisták nélkül épülő kapitalizmus diagnózisát, és átvette az osztályhatalmat az átmeneti értelmiségi osztálytól (Szalai 2018b). Ezzel párhuzamosan az 1990-es évek végéig a földhasználat és a földtulajdon koncentrálódása is jelentősen előrehaladt (Kovách 2016: 20–61).

Kérdés ugyanakkor, hogy e fejlemények vajon mindenestül hatályon kívül helyezték-e a posztkommunista menedzserkapitalizmus diagnózisát (Stark–Vedres 2012; Kolosi–Szelényi 2010; Kovách [szerk.] 2002)? A jelek szerint az államszocializmusra oly jellemző tulajdonvákuum megszűnt, a tulajdont és az új tulajdonosokat újra egyértelmű viszonyok fűzték egymáshoz. E kapitalizmus nemcsak a tulajdonviszonyokat tekintve állt helyre, hanem vissza is tagozódott a tőkés világrendszerbe. A magyar állam külső függőségét, eladósodottságát mérsékelni hivatott privatizáció a termelő tulajdon nagy részét a centrumtőke tulajdonába adta. A javarészt nyugat-európai, illetve észak-amerikai székhelyű transznacionális nagyvállalatok helyi leányvállalatainak tulajdonába kerülő hazai termelő vagyon létrehozta ugyan a tulajdonos osztályt, de – a (fél)perifériás kapitalizmusok mintázatait idézve – ezt a külső adósságfüggőség helyett (illetve mellett) a tulajdonosi jogokon keresztül létrehozott külső függőség elmélyítésével érte el.

Kialakult tehát a magyar társadalmon *belüli* új burzsoázia, ez azonban a tulajdonszerkezet-váltás fent taglalt jellemzői miatt nem válhatott a legerősebb szereplővé. A hazai tulajdonos osztály a transznacionálisan

szerveződő centrumtőkéhez képest ugyanis *gyenge és alárendelt maradt.* Minthogy pedig e transznacionálisan szerveződő centrumtőke a helyi viszonyokat jól ismerő, helyi tanácsadókra, menedzserekre, szakemberekre, közvetítőkre, érdekképviselőkre, vagyis komprádor feladatokat ellátó közvetítőkre szorult, a menedzserkapitalizmus diagnózisa e tekintetben továbbra is helytálló maradt. A transznacionális tőkének szüksége volt továbbá megbízható politikai érdekképviseletre, valamint olyan véleményformáló humán-, társadalomtudományos és médiaértelmiségiekre, akik semlegesíteni tudták e tőkeérdekeltségekkel szembeni kritikát.

A centrumtőkétől való külső függőség tehát ezúttal is belső, társadalomszerkezeti következményekkel járt: „bármely külső dominancia szükségszerűen megteremti a maga belső apparátusát csakúgy, mint ennek »ellenzékét«" (Böröcz 1989: 79). A transznacionálisan szerveződő centrumtőke, illetve a magyar társadalmon belüli, helyi szövetségeseinek ellenzéke a helyi tőkefelhalmozást, a nemzeti burzsoázia építését szorgalmazó szervezett ellenerő, valamint ennek apparátusa lett. Már a rendszerváltás utáni első kormányzat (1990–1994) is kísérletet tett a nemzeti polgárságnak nevezett nemzeti tőkésosztály létrehozatalára – egyebek mellett a kedvezményes egzisztenciahitellel –, ez azonban nem ért el maradandó sikereket. A rendszerváltás utáni harmadik kormányzat (1998–2002) új lendülettel igyekezett létrehozni és megerősíteni a nemzeti burzsoáziát, és megerősíteni annak teljes apparátusát: intézményeit, szervezeteit, sajtóját és civiljeit.

A rendszerváltás után egyetlen pártnak sem volt széles tömegbázisa és mély társadalmi beágyazottsága – ez alól egyedül az egykori állampárt utóda, a Magyar Szocialista Párt volt *részben* kivétel –, ezért az 1990–2000-es években a mindinkább két politikai tömbre tagolódó közélet vezető pártjai igyekeztek befolyást szerezni a már meglévő társadalmi szervezetekben. Ennek nyomán kormány és ellenzék szembenállása mindinkább a versengő pártok erőterébe kerülő párhuzamos társadalmi intézmények formáját öltötte. Kialakult egy baloldali-liberális és egy jobboldali-konzervatív tömb, amelyek nem pusztán a politikai szerkezetet tagolták, de a gazdasági és a társadalmi tagoltságot is mindinkább befolyásolták.{60} Laki László szerint ez okozta „a társadalom pártosítását" (Laki 2006: 71), vagyis azt, hogy

„...az elégedetlenkedő szakszervezetek ellen be lehetett vetni a »saját« szakszervezetet, a tüntető gazdák ellen a »saját« gazdaszervezetet, a szervezkedő iparkamara ellen a »saját« kamarát, a protestáló polgármesterek vagy ifjúsági szervezet ellen a »saját« polgármestereket és ifjúsági szervezeteket, és a kivonuló zöldek ellen a »saját« zöldeket. Aztán az elégtelen kutatási források okán hangoskodó tudósok ellen a »saját« tudósokat, a kritizáló vagy sározó írások és műsorok ellen a »saját« kritikusokat, lapokat és műsorokat, végül pedig – hogy a propagandagépezet teljes legyen – a »ti« rádiótok és televíziótok ellen a »saját« rádiót és televíziót." (Laki 2006: 72)

Hasonló politikai struktúrát formáltak politikai pártok és párt(közeli) cégek *(partisan firms)* hálózatai is (Stark–Vedres 2012). A szavazatokért versengő pártok, valamint a profitért versengő párt(közeli) cégek hálózatai politikailag tagolt üzleti táborokat *(political holes)* alakítottak ki a magyar gazdaságban. David Stark és Vedres Balázs az 1987 és 2001 közötti időszakra vonatkozóan gyűjtve adatokat

párt–cég-hálózatokról (a felügyelőbizottsági és igazgatótanácsi kapcsolatokat alapul véve) kimutatták, hogy e struktúra nem az államszocializmus öröksége, hanem az 1986–1987-től, a „spontán privatizációval" kezdődő fejlemény (Stark–Vedres 2012). A rendszerváltás utáni politikai erők által támogatott párt(közeli) cégek és az e cégek által visszafinanszírozott pártok kölcsönösen támogatták egymást, versengő politikai-gazdasági szövetségi tömböket alakítottak ki. A cégek közötti piaci versenyben nagy jelentőségűek voltak a támogató pártpolitikai kapcsolatok, mint ahogyan a politikai erőtérben versengő pártok hatalmi küzdelmét a párt(közeli) cégek segítették a pártok és kampányaik illegális, illetve féllegális finanszírozásával.

A külső függőségek és a belső szerkezetek összekapcsolódásából könnyebben magyarázhatók a hazai politikai struktúrák, mintha ideológiai pozíciók, vagyishogy aszerint kívánnánk értelmezni a feleket, hogy milyen értékeket vallanak a magukénak. Szövetségi rendszerükből adódóan mindkét politikai-gazdasági tömb tőkepárti, prokapitalista szerveződés volt, hatalomra kerülve mindkettő tőkebarát és munkaellenes politikát folytatott. A köztük lévő ideológiai különbségek inkább ennek *következményeként* értékelhetők. Nem ideológiai önmeghatározásukból következett működésük valós logikája, hanem működésük valós logikáját igyekeztek elfedni ideológiai önmeghatározásukkal (vö. Therborn 1980). Ideológiai címkéik és neveik részben elkendőzik valós érdekviszonyaikat, részben pedig megszépítik azokat. A strukturális beágyazottságukból fakadó stratégiai különbség

közöttük elsősorban abból következett, hogy *mely* tőkés frakciók politikai és társadalmi apparátusaként működtek.

A rendszerváltás után tömbösödő politikai szerkezet hagyományosan „jobboldalnak" nevezett politikai-gazdasági tömbje könnyebben azonosítható a nemzeti tőkések stratégiai szövetségeseként, mint értékelkötelezettsége alapján (amely szerint „polgári", „nemzeti", „keresztény", „konzervatív", illetve „magyar" volna). Jóllehet világos, hogy e pártok, pártközeli cégek és társadalmi szervezetek hálózatából álló, „jobboldalnak" nevezett tömbnek is voltak stratégiai szövetségesei a transznacionálisan szerveződő centrumtőke köréből, az igazi szövetségesek a vonatkozó időszakban hazai nagyvállalkozók, nemzeti nagytőkések cégei voltak és maradtak. Hasonlóan ehhez: noha a „baloldalnak" nevezett tömbnek is voltak hazai nagytőkés szövetségesei, ennek ellenére érdemi támasza a transznacionálisan szerveződő centrumtőke volt. E „baloldalnak" nevezett politikai-gazdasági tömb pozíciója is könnyebben értelmezhető szövetségi rendszere, mintsem értékelkötelezettsége alapján (amely szerint „baloldali", „liberális", „szabad", „európai", „demokrata", „kozmopolita", illetve „EU-párti" lenne). A „jobboldalnak" nevezett tömb politikájára vonatkozóan pontosabb az „antidemokratikus populizmus" (vagyis a minduntalan a nemzetre hivatkozó, de demokráciaellenes politika), a „baloldalnak" nevezett tömbre pedig a „demokratikus antipopulizmus" kategóriája (azaz a folyamatosan a demokráciára hivatkozó népellenes politika). A külső erőfölény tehát belső szervező erővé vált: létrehozott egy elsődlegesen a centrumszékhelyű külföldi működőtőkével szövetséget kötő politikai-gazdasági tömböt, mellyel szemben egy elsődlegesen a félperifériás, helyi tőkével szövetségre lépő politikai-gazdasági tömb szegült szembe.{61}

Miközben az 1990-es, de különösen a 2000-es évtizedben jól érzékelhetővé vált a pártpolitikai szerkezet tömbösödése, e szembenállás társadalomszerkezetileg lényegében független maradt a vagyoni (gazdasági), a kapcsolathálózati (társadalmi) és a kulturális erőforrások eloszlásának struktúrájától, vagyis a magyar társadalom osztályszerkezetétől (Angelusz–Tardos 2005, 2006, 2010). A 2000-es évek közepére világossá vált, hogy a magyar társadalomban megerősödött a vagyoni, a kapcsolathálózati és a kulturális erőforrások összefonódása (konszolidációjuk), vagyis akinek az egyik erőforrásból több (vagy

ellenkezőleg, kevesebb) állt a rendelkezésére, annak nagy eséllyel és tendenciaszerűen a másik két erőforrásból is több (vagy ellenkezőleg, kevesebb) jutott (Angelusz–Tardos 2003, 2006). Összegezve: a magyar társadalom osztálykontúrjai egyre markánsabbá váltak, a társadalomszerkezet összerendeződött (konzisztensebbé vált), az osztálystruktúra kikristályosodott, az erőforrás-eloszlás konszolidálódott (Kolosi–Dencső 2006a, 2006b; Kolosi–Keller 2010; Angelusz–Tardos 2003, 2006).

A rendszerváltás után a magyar államot a befolyásuk alá vonó társadalmi, gazdasági és politikai csoportok tehát az állam tulajdonosi szerepének leépítésével (a privatizációval), valamint az állami beavatkozás mérséklésével és a szabályozás visszametszésével (a deregulációval), például a magántulajdon intézményes tilalmának feloldásával aktívan hozzájárultak a tőke felgyorsuló felhalmozásához; az egymással is vetélkedő transznacionális, illetve hazai tőkeérdekeltségek tulajdonának növekedéséhez és tőkés osztállyá formálódásukhoz. Kérdés lehet: vajon mi történt a munka oldalán? Milyen állami és szakszervezeti védelmet kaptak a dolgozók, a foglalkoztatottak, alkalmazottak, munkások?

A rendszerváltás során a szakszervezeti- és munkásmozgalom intézményesen feldarabolódott és decentralizálódott, érdekérvényesítő képessége – ennek következtében – jelentősen meggyengült. A rendszerváltás uralkodó versenyideológiáját a szakszervezetekre is kiterjesztették. A döntéshozók megszüntették a munkások érdekképviseletének kizárólagos jogát, hogy a helyére egymástól elkülönült szervezetek versengő pluralizmusát állítsák. Ez lényegében zátonyra futtatta a hatékony dolgozói érdekérvényesítés lehetőségét, hiszen a munkavállalók csak akkor tudtak volna engedményeket kicsikarni, ha egységesen léphetnek fel. A szétaprózott, egymással is ambivalens viszonyban álló, versengő szakszervezetek formájában azonban ennek esélye sokkal kisebb lett. Különösen akkor, ha – mint fent láttuk – „a társadalom pártosításának" folyamatában mindez azzal járt együtt, hogy a pártok a velük szövetséges szakszervezetek erősítésével a pártpolitikai pluralizmust a szakszervezetek pluralizmusává tették.

A privatizáció, az állam által segített tőkefelhalmozás, különösen pedig a külföldi működő tőke idevonzásának kívánalma

ellehetetlenítette a hatékony munkavállalói érdekképviselet megszerveződését. E folyamat a szakszervezeti vagyon privatizációjával, radikálisan csökkenő taglétszámmal, valamint azzal, hogy a rendszerváltást követően lényegében ellehetetlenült a dolgozói tulajdon, a Munkavállalói Részvény Program lehetősége – aminek keretében a vállalatok részben a munkavállalók kollektív tulajdonába kerülhettek volna –, megakadályozta a munka és a társadalom hatékony önvédelmének megszerveződését. A társadalom munkavállaló része erős és hatékony szakszervezeti mozgalom híján, valamint a „baloldalinak" nevezett – a transznacionálisan szerveződő centrumtőkével szövetséget kötő – gazdasági-politikai tömb munkavállalói érdekek képviseletét feladó politikája miatt nem tudott osztállyá formálódni, így pedig nem is tudta megvédeni magát.{62}

A rendszerválságtól a Nemzeti Együttműködés Rendszeréig, 2008 után

Külső függőségek

A 2008-ban globálissá váló gazdasági válság egyaránt fontos mérföldkő a „hosszú lejtmenet" és az amerikai hegemónia válságának folyamatában (Brenner 2010, 2017; Arrighi [1994] 2010). A válság egyfelől megrengette a neoliberális globalizáció politikai és társadalmi rendszerét, amely a centrumtőke profitszerzési válságának kezelésére épült ki, másfelől újabb nagy lökést adott a globális erőviszonyok már több évtizede folyó átrendeződésének. A centrum – mindenekelőtt Észak-Amerika és Nyugat-Európa, főképpen pedig az Egyesült Államok, valamint az Európai Unió – 2008 után új szakaszba lépett. Gazdasági vezető szerepe gyengült, geopolitikai-gazdasági ereje csökkent. A második világháború után megerősödő, relatív geopolitikai-gazdasági pozícióját jelentősen javító Kelet-Ázsia (Japán és a Kis-Tigrisek) mellé mindjobban felzárkózott Dél-Ázsia két hatalmas állama, Kína és India is (Arrighi [1994] 2010; Böröcz [2009] 2017).

Az új évezredben a geopolitikai-gazdasági súlyát részben visszanyerő putyini Oroszország célja a szovjet időkben kivívott egykori pozíció visszaszerzése volt. Összességében tehát Kelet-, Dél- és Észak-Ázsia

olyan erősödő régiókká váltak, amelyhez képest a tőkés világrendszer nyugati centrumai relatív geopolitikai-gazdasági pozícióvesztése egyfajta libikókamozgásként értelmezhető: a „nyugati centrumok" relatív süllyedését Ázsia e régióinak relatív felemelkedése kísérte. Egy ilyen átalakuló geopolitikai-gazdasági viszonyrendszerben Kelet- és Közép-Európa kisállamai, köztük Magyarország „keleti tájékozódása" – a *gazdasági* együttműködés és a kereskedelem e „keleti" partnerekkel – észszerű stratégia. A hazai közvitákban e szempont azonban az elmúlt egy évtizedben jelentősen háttérbe szorult. Helyette sokkal inkább *politikai* természetű aggodalmakat találunk, amelyek a „nyugatos", „európai" és „demokratikus" értékektől történő eltávolodást bírálják (Krasztev–Van Til [szerk.] 2013, 2015).

Magyarországon a belpolitikai átalakulásnak nem lett volna nagy jelentősége, ha nem kísérte volna a magyar társadalom külső függőségi szerkezeteit átalakítani kívánó stratégia is. A „keleti nyitás", illetve a „keleti szél" politikája azonban a külső függőségek egyértelmű centrumtőke-túlsúlyának diverzifikálását, a nyugati centrumtőkétől való korábban kialakult függőségének ellensúlyozását célozta. Erre utal a 2010 utáni időszakban a magyar állam vezetőinek ambivalens viszonya az Európai Unióhoz is (Jelinek–Gerőcs 2018). Míg a centrumtőke – különösen a német járműipar – jól jövedelmező befektetéseket telepített át e térségbe, és azon belül Magyarországra is, a magyar állam pedig örömmel fogadja az Európai Unióból érkező transzferjövedelmeket, a magyar állam vezetése számos kérdésben erős kritikusa az Európai Unió *politikáinak*. A 2010 utáni magyar állam „keleti" külgazdasági kapcsolatokat kereső politikai és gazdasági mozgástérbővítő stratégiával kívánja ellensúlyozni korábban kialakult „nyugati" centrumtőke-függőségét, valamint euroatlanti integrációjából – EU- és NATO-tagságából – fakadó katonai-politikai beágyazottságát, illetve kitettségét.

2010 után a magyar állam vezetői új megállapodásokat kötöttek a centrumtőke magyarországi érdekeltségeivel. A válság után az ország újraiparosításának jegyében elsősorban ipari (főleg járműipari) gyártó- és összeszerelő üzemek Magyarországra telepítését ösztönözte állami támogatásokkal és adókedvezményekkel. E kedvezmények és állami támogatások meghaladták ezek 2010 előtti mértékét. Ezeket a támogatásokat zömmel a centrumtőke olyan transznacionálisan

szerveződő vállalatai kapták, amelyeknek nincs – és nem is építhető fel – hazai, nemzeti tőkés riválisa. A legjobb példa a főleg német székhelyű nagyvállalatokhoz tartozó hazai járműipar.{63} Magyarországnak nincsenek jelentős személygépjármű-gyártási hagyományai, így a Suzuki (Esztergomban), az Opel (Szentgotthárdon), de főképpen az Audi (Győrben), a Mercedes-Benzt gyártó Daimler AG (Kecskeméten) és a BMW (Debrecenben) érdemi hazai kihívó nélkül nyerhette el az állam bőkezű támogatásait. A centrumtőke elsősorban a kereskedelembe vihető ipari termékeket gyártó szektorokban, illetve a külső pénzügyi egyensúly szempontjából fontos devizatöbbletet termelő exportágazatokban kap jelentős támogatást a magyar államtól (Éber és mtsai 2019).

Más ágazatokban azonban – például az építőiparban, a sajtóban és médiában, a bankszektorban, az útépítések területén, a mezőgazdaságban és az energetikában – részint már jelen voltak, részint „felépíthetők" lettek olyan hazai tőkés csoportok, amelyeket megvédhetett és megerősíthetett a magyar állam a transznacionálisan szerveződő centrumtőke-érdekeltségektől. A hazai tőkésosztály így mindenekelőtt a kereskedelmi forgalomba nem vihető szektorokban, illetve a belső piactól és infrastruktúrától függő szolgáltató ágazatokban szerzett jelentős pozíciókat (Éber és mtsai 2019). Így a hazai nagytőke, a nemzeti burzsoázia a 2010-ben hatalomra kerülő kormánytól szintén nagyon jelentős kedvezményeket és támogatásokat kapott (Scheiring 2016a, 2019; Wiener 2014a, 2014b, 2015).

Centrumtőke és helyi tőke felhalmozásának együttes biztosítása mellett a magyar állam a „keleti szél" és a „keleti nyitás" politikája keretében Magyarországra invitált más tőkés frakciókat is, amelyeknek szintén felhalmozási lehetőségeket kínált. Az olyan, főként kínai és orosz forrásokból származó tőkebefektetések, mint amilyen a Paks2-t finanszírozó orosz hitel, valamint a kínai hitelből bővítendő Belgrád–Budapest vasútvonal, jól illusztrálják az állam mozgástér-bővítést célzó manőverezését (Éber és mtsai 2019).

Amíg tehát a magyar állam mindent megtesz, hogy valamennyi említett tőkefrakció profitszerzési lehetőségeit összeegyeztesse egy olajozott tőkefelhalmozási rezsimben, a másik oldalon szisztematikusan szűkíti a munka szervezett érdekvédelmének lehetőségeit, korlátozza és függésben tartja az amúgy is széttagolt szakszervezeti mozgalmat,

leértékeli, illetve olcsón tartja a munkaerő árát (Czirfusz és mtsai 2019). Számos egyéb intézkedés mellett a Munka Törvénykönyvének kétszeri – 2012-es, illetve 2018-as – átírásával az új tőkefelhalmozási rezsim tovább szűkítette a munkavállalók jogait, gyengítette a munka védelmét és növelte alávetettségét a tőkének (Gagyi–Gerőcs 2019). A tőkefelhalmozás terheit ezzel fokozott mértékben hárítja át a bérmunkára, a formális és termelő munkára, de – különösen – az informális és a reproduktív munkára. A tőke felhalmozásának, valamint a profit kinyerésének árát ilyen módon az élet társadalmi újratermelését végző háztartásokkal fizetteti meg. Az új tőkefelhalmozási rezsim a tőke felhalmozásának terheit a magyar társadalom osztályszerkezetében felülről lefelé hárítja át, ezzel pedig fokozott mértékben terheli meg az alsóbb osztályokat, azok háztartásait, azon belül pedig különösen a nőket.

Belső osztályszerkezet

A 2008-as válság globálisan, és a magyar társadalmon belül is növelte az egyenlőtlenségeket.{64} A magyar társadalom szerkezete felfelé és lefelé széthúzódott (polarizálódott), és mindinkább osztályszerkezet formáját ölti.

A legmasszívabb társadalmi problémákat a „begyűrűző" válság Magyarországon is a lakhatás területén okozta. Az állami lakásgazdálkodást, valamint a hazai lakáspiac állami szabályozását 1990 óta szintén neoliberális politikák határozták meg: az állam igyekezett a teljes lakáspiacot magántulajdonba adni, privatizálni (Jelinek 2017; Pósfai 2018; KSH 2018a: 5, 8). Ennek eredményeképpen a magyar lakáspiacon a lakások aránytalanul nagy része (2016-ra a lakott lakások 98%-a, a nem lakottak 94%-a) magántulajdonba került, miközben a lakók 90,7%-a tulajdonosként lakott lakásában (KSH 2018a: 5, 8, 20). Az önkormányzati tulajdonban lévő, szociális célokra is használható bérlakások aránya eközben rendkívül alacsony szintre süllyedt: az önkormányzati tulajdonban lévő lakások aránya 1990-ben még 19% volt, ez 2001-re 4% alá esett, 2016-ban pedig már csak 1,3% volt (KSH 2018a: 8). Az önkormányzati tulajdonú szociális bérlakásszektor rendkívüli összezsugorodása, valamint a részint szabályozatlan, részint rosszul szabályozott lakáspiac miatt a lakbérek jelentősen emelkedtek.

Az állami lakáspolitika, valamint e körülmények együttesen *a lakástulajdon-szerzés felé terelték az állampolgárokat*, akik ezt – a viszonylag alacsony bérek miatt – elsősorban *nagyarányú hitelfelvétellel* igyekeztek megoldani. A jellemzően svájci frankban felvett devizahitelek törlesztőrészleteit az Egyesült Államokból induló ingatlanpiaci válság hirtelen rendkívüli mértékben megemelte; a devizahitelek bedőlése pedig számos esetben a lakhatás elveszítését okozta vagy helyezte kilátásba. A 2008-as válság tehát Magyarországon is elsősorban egy különösen érzékeny szociális területen, a lakhatás területén okozta a legnagyobb problémákat.{65}

A földtulajdoni és a földhasználati viszonyok tekintetében – a korábbi tendencia folytatásaképpen – kettős sűrűsödés (duális koncentráció) volt megfigyelhető (Kovách 2016: 80–83). Mind a gazdasági szervezetek, mind az egyéni-családi gazdaságok tulajdonában, illetve használatában lévő földek esetében egyértelmű koncentrálódási tendencia bontakozott ki (Kovách 2016: 62–87). Az agrártársadalom, akárcsak a vidéki társadalom mind polarizáltabbá vált (Kovách 2012, 2016; Kovách [szerk.] 2017). Ennek eredményeként 2014-ben a földhasználat koncentrációja Magyarországon nagyobb mértékű volt, mint amekkorát 1935-ben, a két világháború közti, feudális eredetű nagybirtokrendszer idején regisztráltak (Kovách 2016: 83–86). A duális koncentráció tendenciáját csökkentő hatás ugyanakkor 2014 után sem volt kimutatható (Kovách 2016: 62–83). Sőt a korábban állami tulajdonban lévő, de tartós földhasználati szerződéssel haszonbérbe kiadott földeket az állam 2015-ben elkezdte kiárusítani, ami valószínűleg egyaránt növelte a nagyobb birtokokat és a földhasználat koncentrációját is (Kovách 2016: 62–87).

2008, de különösen 2010 után a társadalom- és szociálpolitikai intézkedések összehangoltabbá, konzisztensebbé váltak, és radikalizálták az 1990 és 2008 között még ellentmondásos célokat (Ferge 2017). A bér- és jövedelempolitika, az adó- és foglalkoztatáspolitika, a család- és lakáspolitika az emberi erőforrások megújítását és bővített újratermelését szolgáló területek (oktatás, egészségügy, szociális ágazat) finanszírozása 2008, de különösen 2010 után egységes és koherens osztálypolitikává állt össze. Ennek kedvezményezettjei a stabil munkaviszonnyal rendelkezők, a magasabb jövedelműek, az e feltételek mellett több gyermeket vállalók, az ingatlan- és lakástulajdonosok, valamint a vállalkozók. Az állam így következetesen azok anyagi és

szellemi gyarapodását támogatja, akiket jellemzően felső osztálynak, felsőközép osztálynak, valamint középosztálynak szokás nevezni.{66}

A magyar állam társadalompolitikája attól függően segíti és támogatja az egyéneket, családokat és háztartásokat, hogy hol foglalnak helyet a magyar társadalom osztályszerkezetében. Minél feljebb, azaz minél kedvezőbb helyzetben van a szóban forgó egyén, család vagy háztartás a magyar társadalom osztályszerkezetében, annál nagyobb anyagi és szimbolikus támogatást kap a magyar államtól. A magyar állam – tág értelemben vett – társadalompolitikája így következetesen érvényesíti a „Máté-hatásnak" nevezett jelenséget, amelyet a társadalomtudományi irodalom Máté evangéliumából kölcsönzött: „Mert akinek van, annak adatik, és bővelkedik, akinek pedig nincs, attól az is elvétetik, amije van" (Máté 13: 12).

*

A kapitalista világrendszerben félperifériás helyzetet elfoglaló magyar társadalom osztályszerkezetének *történeti* alakulását vizsgálva láthattuk, hogy az egyes osztályhelyzetek alakulása egyszerre függ a tőke globális rendszerének mozgásaitól, valamint attól, hogy miként formálja e hatásokat a magyar állam. A magyar társadalom osztályszerkezetének polarizációja, felfelé és lefelé irányuló széthúzódása egyszerre következik a kapitalista világrendszer polarizáló hatásaiból (a centrum–periféria-, valamint a tőke–munka-ellentétből), valamint abból, hogy a magyar állam az elmúlt négy évtizedben e polarizációt jellemzően már nem csökkentette, hanem még fokozta is. A magyar társadalom osztályszerkezete tehát azért húzódik szét vertikálisan, mert a kapitalista világrendszerben a tőkefelhalmozás költségei áthárulnak a munka újratermelésének, vagyis a társadalom – rövid és hosszú távú – reprodukciójának szférájára, vagyis fokozattan az osztályszerkezetben alsóbb osztályok háztartásaira. A terhek ilyen áthárítása a tőkés centrumban, bővülő-felívelő korszakokban is megfigyelhető, fokozott mértékű azonban a (fél) periférián és különösen a válságidőszakokban. Ezért kulcsfontosságú kérdés, hogy milyen módon szabályozza az állam a tőkefelhalmozás költségeinek áthárítását a – tág értelemben vett – munkára és a dolgozókra.

E történeti vizsgálat után a következő, III. fejezetben a magyar társadalom osztályszerkezetét globális összefüggésében ragadom meg, hogy a történeti elemzés után analitikusan is megvizsgálhassam e *lokális* társadalom osztályszerkezetének *globális* beágyazottságát.

III. CSEPP A TENGERBEN: A MAI MAGYAR TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETE A KAPITALISTA VILÁGRENDSZERBEN

A magyar társadalom csepp a kapitalista világrendszer tengerében. E csepp egyaránt magába foglalja a tőkés világrendszer ellentmondásait: centrum–periféria-szerkezetét és tőke–munka-struktúráját. E félperifériás társadalom osztályszerkezetében voltaképpen a kapitalista világrendszer osztályszerkezete mutatkozik meg sajátos formában. Ennek oka, hogy a magyar társadalmat is behálózzák a tőkés világrendszert alkotó, részint világszinten (globálisan), részint helyi szinten (lokálisan) szerveződő termelési viszonyok és folyamatok. Az alábbiakban ezért következetesen megkülönböztetem a kapitalista világrendszert és ennek transznacionálisan szerveződő globális osztályszerkezetét (egyes számban), valamint ennek strukturált alkotóelemeiként az egyes helyi társadalm*ak*at, és ezek lokális osztályszerkezet*ei*t (többes számban). A félperifériás magyar társadalom az egyik e helyi társadalmak közül. E fejezet fő kérdése, hogy miként illeszkedik e félperifériás társadalom lokális osztályszerkezete a tőke rendszerének globális osztályszerkezetébe.{67}

A VILÁG ÉS MI

Sem a kortárs társadalomtudományban, sem ennek hazai művelői között nem magától értetődő, hogy a helyi jelenségek – vagy konkrétan a magyar társadalom – vizsgálata során jelen lenne a kutató részéről egy „állandó és tudatos törekvés arra, hogy egységes értelmezési keretben kezelje a helyi és a szélesebb, adott esetben akár a globalitásig is kiterjedő skálán megnyilvánuló jelenségek összefüggéseit" (Böröcz 2006: 101). Az alábbiakban előbb amellett érvelek, hogy mindenekelőtt tudomásul kell vennünk globális beágyazottságunk mélységét és függőségeinket: ennek tényét három empirikus példán keresztül

mutatom be. Ezt követően bemutatom azt az egyszerre társadalomtudományi, közéleti és mindennapi értelmezésmódot, amely szisztematikusan félreérti globális beágyazottságunk tényét. A modernizációelmélet megismerési hibáit szintén három példán keresztül mutatom be.

Függőségünk és globális beágyazottságunk „mélysége”

Vajon miért kellene a magyar társadalom osztályszerkezetét vagy annak más jelenségeit globális összefüggésbe helyezni annak megértéséhez és megfelelő magyarázatához? Vajon mi indokolja, hogy e helyi társadalom osztályszerkezetét összefüggésbe hozzam térben-földrajzilag és időben-történetileg tágabb szerveződésekkel? A következő három példán keresztül azt mutatom be, hogy a magyar társadalom osztályszerkezete, ha azt a tőke–munka-viszonyok összességeként, az élet újratermelésének viszonyrendszereként fogjuk fel, természete szerint csak globális összefüggéseiben érthető meg helyesen. Amellett érvelek, hogy tárgyunk szemléletének globális módja nem önkényes értékválasztás vagy egy speciális módszer melletti elköteleződés eredménye; nem is puszta hóbort, sajátos szenvedély, leküzdésre váró rögeszme vagy különc ízlés következménye, hanem a vizsgált tárgy megértésének szükséges feltétele. Példám csak első látásra tűnhetnek olyan „gazdasági” részletkérdéseknek, amelyekkel a „társadalmi” folyamatokkal foglalkozóknak nem kell foglalkozniuk. Itt sem pusztán – szűk értelemben vett – gazdaságról, hanem termelésről, termelési viszonyokról van szó. Vagyis arról, hogy hol hasznosul a Magyarországon dolgozó emberek munkája, milyen formában értékesül, kiknek hajt hasznot az általuk megtermelt érték.

Első példa: A globalizációs ráta

A magyar társadalom és osztályszerkezete mélyen beágyazott a tőkés világrendszer struktúráiba. Az állítás bizonyítására első példaként két ábrát kölcsönzök Böröcz József egy tanulmányából (Böröcz 2018: 20–22). Az *1. ábra* a tőkés világrendszer globalizációs rátájának alakulását mutatja be 1960 és 2012 között. E globalizációs ráta a (nemzet)állami

határokat átszelő kereskedelem részesedését mutatja be a tőkés világrendszerben az emberiség egésze által előállított, teljes bruttó összterméken belül (Böröcz 2018: 21).

1. ábra: *Globalizációs ráta, világ (export+import/GDP), 1960–2012 között*

Forrás: Nemzetközi Fejlesztési és Újjáépítési Bank (IBRD) 2017, World Development Indicators Online Dataset, „Trade (% of GDP)"; Böröcz 2018: 20.

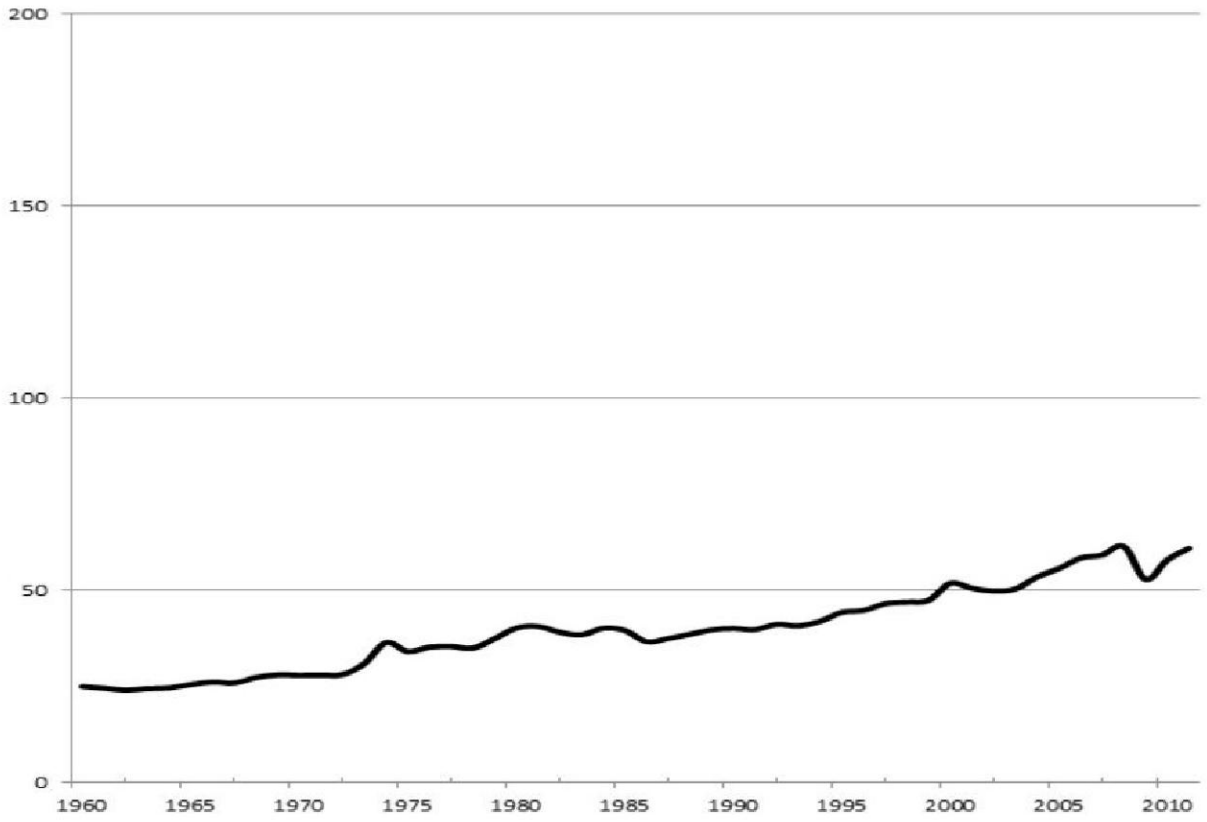
200
150
100
50
0
1960
1965
1970
1975
1980
1985
1990
1995
2000
2005
2010

Az *1. ábra* tanúsága szerint a globalizációs ráta a kapitalista világrendszer egésze esetében az ezredfordulón átlépte az 50%-ot. Ez azt jelenti, hogy az elmúlt két évtizedben az emberiség egésze által előállított teljes össztermék több mint felét a (nemzet)állami határokat *átszelő* kereskedelem tette ki. A világ egészének globalizációs rátája évtizedek lassú és fokozatos növekedése eredményeként az ezredfordulón elérte a nemzetközi kereskedelmi összeszövődés azon fokát, amit – a Világbank (IBRD) adatai szerint is igazolható módon – a kereskedelem globalizációjának magas szintjeként azonosíthatunk. Mint Böröcz József írja:

„A 21. századba tehát úgy lépett be az emberiség, hogy a gazdasági értéktermelés, amely lehetővé teszi az emberiség fennmaradását, nem »egyebek mellett«, nem »mellékesen« globális, hanem *elsősorban, fő jellegzetessége szerint* az." (Böröcz 2018: 21 – kiemelés az eredetiben.)

A 2. ábra a világ egésze mellett immár Magyarország globalizációs rátáját is feltünteti (szaggatott vonallal) szintén az 1960 és 2012 közötti időszakban.

2. ábra: *Globalizációs ráta: a világ és Magyarország (export + import / GDP), 1960–2012 között*

Forrás: Nemzetközi Fejlesztési és Újjáépítési Bank (IBRD) 2017, World Development Indicators Online Dataset, „Trade (% of GDP)", Bőröcz 2018: 22.

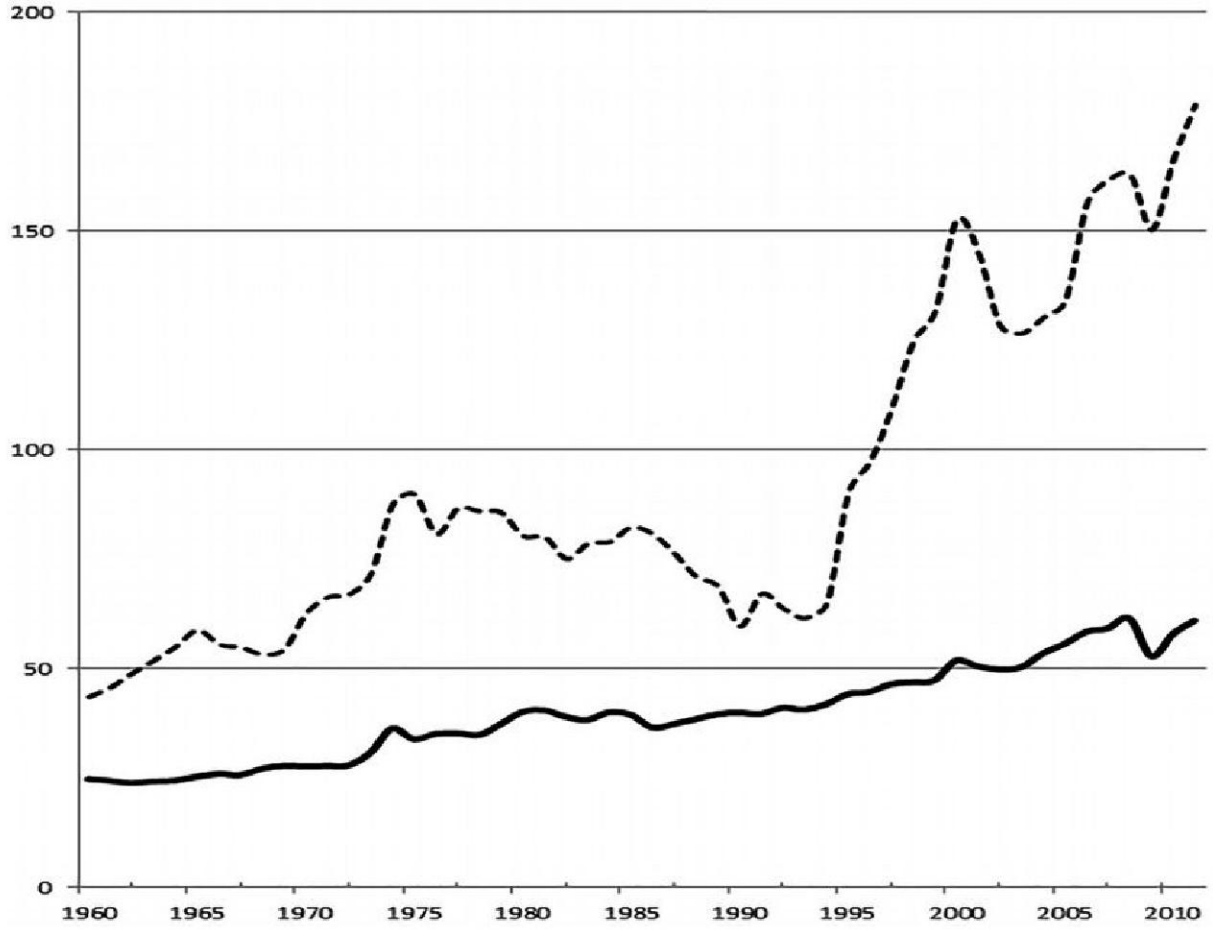
200
150
100
50
0
1960
1965
1970
1975
1980
1985
1990
1995
2000
2005
2010

E 2. ábrán az látható, hogy az 50%-os szintet Magyarország már 1963-ban elérte és túllépte, majd az azt követő hat évtizedben soha nem is esett e szint alá. Sőt 1997-ben ennek dupláját (a 100%-ot), 2000-ben pedig ennek háromszorosát, a 150%-os határt is átlépte. Jóllehet 2000 és 2005 között ismét visszaesett, Magyarország globalizációs rátája 2006 óta folyamatosan a 150%-os határ felett van. *Kereskedelmén keresztül Magyarország tehát meglehetősen mélyen integrálódik a globálisan szerveződő tőkés rendszer struktúráiba: globalizációs rátája az ezredforduló óta a világátlag háromszorosa körül mozog* (Böröcz [2012] 2014, 2018).

A 2. ábrán ugyanakkor az is látható, hogy Magyarország globalizációs rátája 1994-től kezd meredeken emelkedni. A privatizáció és a külföldi működőtőke-beáramlás igazán a második szabadon választott kormányzati ciklusban, 1994 és 1998 között növekedett meg, vagyis a Horn Gyula vezette szocialista-szabaddemokrata kormánykoalíció ideje alatt. 2000 és 2002 között a globalizációs ráta visszaesett, majd 2002–2003-tól, a Medgyessy Péter, majd Gyurcsány Ferenc által vezetett szocialista-szabaddemokrata kormányzás idején újra emelkedni kezdett, egészen a 2008-as válság okozta visszaesésig, hogy aztán 2009–2010-től újra emelkedni kezdjen.

Vajon mi az oka e globális függőségnek és mély beágyazottságnak? A válasz egyrészt a külföldi működő tőke Magyarországon beruházott állományának súlyában, másrészt a külföldi irányítású vállalatok magyar gazdaságon belüli súlyában keresendő.

Második példa: A Magyarországon beruházott külföldi működőtőke-állomány súlya

A globalizációs ráta tehát a (nemzet)állami határokat átlépő kereskedelem részesedését mutatja be a teljes bruttó összterméken (GDP-n) belül. Vajon miért ilyen magas a magyar állam határait átszelő kereskedelem aránya? A választ a külföldi működőtőke magyarországi befektetésének viszonylag nagy súlya adja meg. A jellemzően transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézetekbe szervezett külföldi működő tőke viszonylag nagy részt tudhat a magáénak a magyar gazdaságból, az itt előállított termékek döntő többségét azonban nem a Magyarországon élők vásárolják meg és

fogyasztják el, így az itt termelt áru nagy része az államhatárokon túl kerül piacra. A külföldi működő tőke Magyar országon jellemzően termelőmunkát végeztet az itt dolgozókkal, akik főként gyártási és összeszerelési feladatokat látnak el. Kérdés, hogy mekkora részt tesz ki a hazai bruttó össztermékhez mérten a Magyarországon befektetett külföldi működőtőke-állomány. Ezt mutatja be a *3. ábra* 2013 és 2017 között Magyarország és néhány kelet-közép-európai ország összehasonlításában.

E *3. ábrán* az látható, hogy azon kelet-közép-európai országok közül, amelyekről az Eurostatnak adatai vannak, valamennyi (az adatbázisban szereplő) évben Magyarországon volt a legmagasabb GDP-arányos külföldi működőtőke-állomány értéke. Látható továbbá az is, hogy Magyarországon ez az érték jellemzően a kétszerese a második és a harmadik helyen álló Bulgária, valamint Észtország értékének, és körülbelül a hatszorosa – ebben az összevetésben – a legkisebb értékkel bíró és a tizedik helyen álló Szlovákia értékének. Magyarországon tehát a külföldi működőtőke-befektetések állományértéke kiemelkedően magas a térség többi országához képest. Ez megintcsak azt mutatja, hogy Magyarország meglehetősen mélyen beágyazódik a tőkés világrendszerbe, és igen nagymértékben függ a külföldi működő tőkétől.

3. ábra: *A külföldi működőtőke-állomány aránya a bruttó hazai összetermék (GDP) arányában néhány közép- és kelet-európai országban 2013 és 2017 között*
Forrás: Eurostat 2019a.

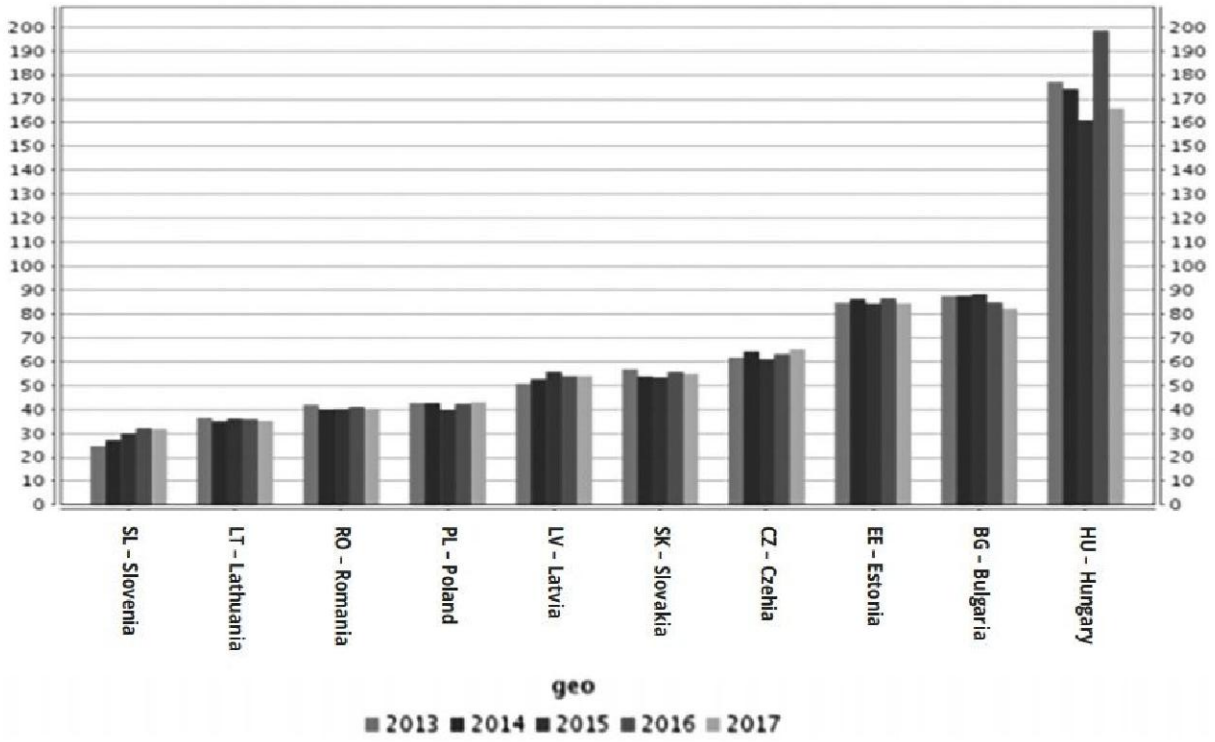
200
190
180
170
160
150
140
130
120
110
100
90
80
70
60
50
40
30
20
10
0
SL - Slovenia
LT - Lathuania
RO - Romania
PL - Poland
LV - Latvia
SK - Slovakia
CZ - Czehia
EE - Estonia
BG - Bulgaria
HU - Hungary
geo
2013
2014
2015
2016
2017

Harmadik példa: A külföldi irányítású vállalatok súlya Magyarországon

A globalizációs ráta egyaránt magába foglalja a hazai irányítású vállalatok által exportált termékek, valamint a külföldi irányítású vállalatok által Magyarországon megtermelt, majd exportált termékek részesedését. Ha a következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy hogyan aránylik egymáshoz a külföldi és hazai irányítású vállalatok részesedése az összterméken belül, akkor megkapjuk a magyar gazdaság és a magyar társadalom globális integrációjának újabb mérőszámát.

2008 óta Magyarországon a külföldi irányítású nem pénzügyi vállalatok részesedése a bruttó hozzáadott értékből a 47–53%-os tartományban mozog (KSH 2016a: 2, 2017f: 3–4, 2018d: 17; Bucsky 2019). Ez azt jelenti, hogy Magyarország GDP-jének hozzávetőlegesen a felét külföldi irányítású nem pénzügyi vállalatok állítják elő. A rendelkezésre álló legfrissebb adatok 2016-ból származnak. Ezek szerint Magyarország esetében a külföldi irányítású vállalkozások részesedése a bruttó hozzáadott értékből 51,4% (KSH 2018d: 17, 15. ábra, 2019: 3; Eurostat 2019). A *4. ábra* a fontosabb vállalati mutatók szerint foglalja össze e külföldi irányítású vállalatok részesedését Magyarországon.

4. ábra: *A külföldi irányítású nem pénzügyi vállalatok részesedése a vállalati szektorban a 2018. évi előzetes adatok alapján*
Forrás: KSH 2019: 5, 3. ábra.

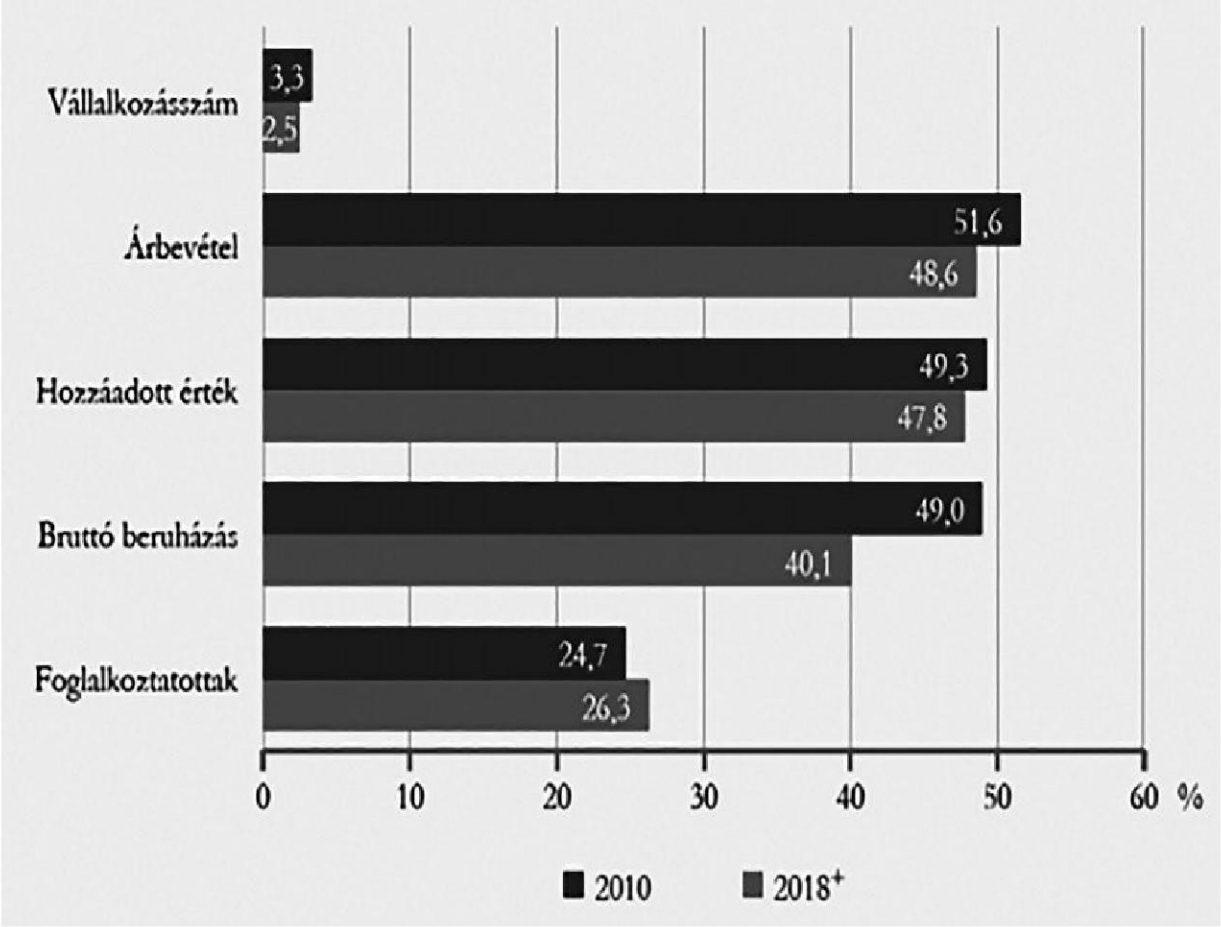
Vállalkozásszám
3,3
2,5
Árbevétel
51,6
48,6
Hozzáadott érték
49,3
47,8
Bruttó beruházás
49,0
40,1
Foglalkoztatottak
24,7
26,3
0
10
20
30
40
50
60
%
2010
2018+

A *4. ábrán* tehát az látszik, hogy noha a külföldi irányítású vállalatok viszonylag kevés munkavállalót foglalkoztatnak (az összes foglalkoztatottnak 2018-ban valamivel több mint a negyedét), ők adják a teljes árbevétel és a hozzáadott érték csaknem felét. Látható továbbá, hogy e külföldi irányítású vállalatok száma rendkívül alacsony, 2018-ban az összes magyarországi vállalkozás 3%-át sem érte el. Ez alapján összességében azt mondhatjuk, hogy e viszonylag kisszámú külföldi irányítású vállalatnak rendkívül nagy súlya van a magyar gazdaságban. Annak érdekében, hogy megítélhessük, ez mennyiben sajátos, érdemes összehasonlítanunk e Magyarországra vonatkozó adatot más Európai Uniós tagállamok hasonló mutatójával.

A következő, *5. ábra* erről közöl információt. Eszerint a külföldi irányítású vállalatok magyarországi részesedése az Európai Unión belül is kiugróan magas. Az 5. ábrán az EU tagállamai láthatók a 2015-ös adatok szerint sorba rendezve.

5. ábra: *A külföldi irányítású nem pénzügyi vállalatok részesedése a bruttó hozzáadott értékből az Európai Unióban, 2015*

Forrás: KSH 2018d: 17, 15. ábra.

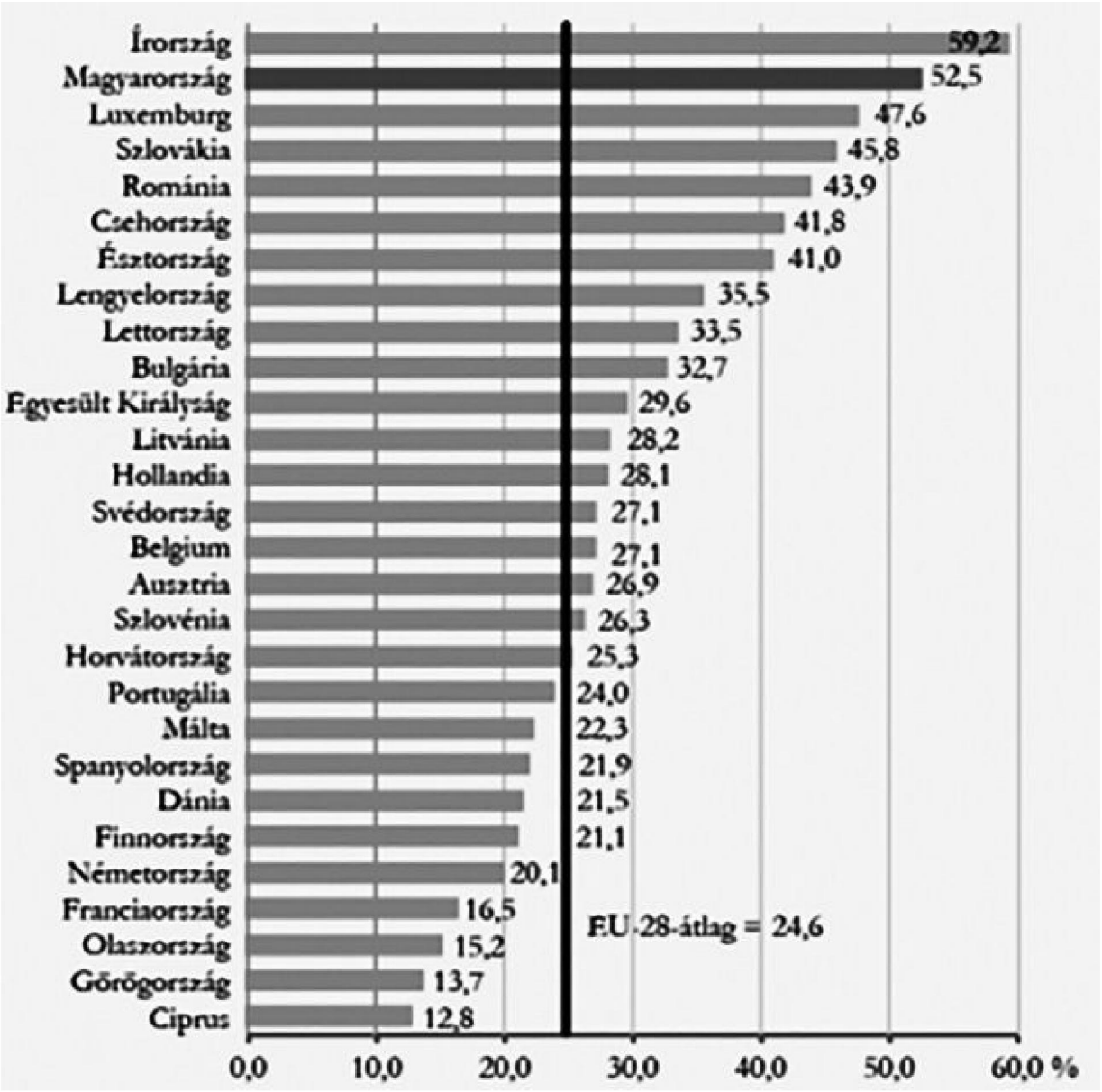
Írország 59,2
Magyarország 52,5
Luxemburg 47,6
Szlovákia 45,8
Románia 43,9
Csehország 41,8
Észtország 41,0
Lengyelország 35,5
Lettország 33,5
Bulgária 32,7
Egyesült Királyság 29,6
Litvánia 28,2
Hollandia 28,1
Svédország 27,1
Belgium 27,1
Ausztria 26,9
Szlovénia 26,3
Horvátország 25,3
Portugália 24,0
Málta 22,3
Spanyolország 21,9
Dánia 21,5
Finnország 21,1
Németország 20,1
Franciaország 16,5
Olaszország 15,2
Görögország 13,7
Ciprus 12,8
EU-28-átlag = 24,6
0,0
10,0
20,0
30,0
40,0
50,0
60,0 %

2015-ös adatok szerint az EU átlaga 24,6%, Magyarország pedig ennek duplájával, 52,5%-kal második a sorban. A 2016-os adatok szerint Magyarország – Írországot is megelőzve – az első helyre emelkedett 51,4%-kal, az EU átlaga 2016-os adatok szerint 25% (Eurostat 2019b). Ennél frissebb adat egyelőre nem érhető el. Ezek az adatok újfent arra mutatnak rá, hogy a magyar gazdaság és társadalom a Magyarországon termeltető külföldi irányítású vállalatok kimagaslóan nagy súlyán keresztül is mélyen integrálódik a tőkés világrendszerbe.

*

Mindebből következően e tanulmányban is abból indulok ki, hogy a magyar társadalom osztályszerkezete igen mélyen beágyazott a tőkés világrendszer struktúráiba. Amilyen könnyű mindezt belátni, olyan ritka azonban, hogy a magyar társadalom osztályszerkezetének kutatói levonnák az e belátásból fakadó következményeket, és következetesen alkalmaznák is e módszertani elveket (vö. Böröcz 2006, [2012] 2016). Ennek egyik fő oka, hogy az egyes országokra – jelen esetben: Magyarországra – vonatkozó statisztikai adatokat jellemzően a modernizációelméletbe illesztve értelmezik. A másik fő ok, hogy az adatforrásként szolgáló (nemzet)államokat – kimondva vagy kimondatlanul – világunk természetes egységeiként kezelik. A modernizációelméletek jellegzetes megismerési hibáinak és félreértésekhez vezető előfeltevéseinek megvilágítása azonban lehetőséget ad a számunkra, hogy elkerüljük e hibákat.

A modernizációelméletek három megismerési hibája

A modernizációelméletek a társadalmi változás olyan társadalomtudományi értelmezései, amelyek megfigyelési egységeik – (nemzet)államok, (nemzet)gazdaságok, (nemzeti) társadalmak – történetét fokozatos *modernizálódásként, fejlődésként* vagy *haladásként* értelmezik (Wallerstein [1976] 1979; Böröcz 1997). A következőkben a modernizációelméletek körébe sorolom a – szűk értelemben vett – modernizációpárti elképzeléseken túl a fejlődés és a fejlesztés *(development)* olyan normatív elképzeléseit is, mint a fejlesztés(politikai)

szemlélet *(developmentalism)*, valamint a haladás *(progress)* azon szintén normatív elképzeléseit is, amelyeket a legmegfelelőbben talán haladásközpontú politikaként *(progressivism)* fordíthatunk magyarra.

E modernizációelméletek eredendő megismerési hibája, hogy megfigyelési egységüket, az illető (nemzet)államot – kimondva vagy kimondatlanul – az adott (nemzet)gazdaság és (nemzeti) társadalom természetes egységeként, „tartályaként" fogják fel és nem fordítanak kellő figyelmet ennek állítólagos „falát" keresztül-kasul átszövő árutermelési és -csereviszonyokra, a függőségekre, kötődésekre és külkapcsolatokra, az emberek és dolgok áramlására, a tőke, a munkaerő és a javak mozgására, magyarán: *a tőkés világrendszer transznacionális szerveződésére.*

Első hiba: a tartálytársadalom

Amikor egy társadalomszerkezet- vagy rétegződéskutatás a megszokott eljárásrendet követi, akkor kezdő lépésként e nemzeti „tartályban" felfogott társadalmat először is azonosítja egy populációval. Vagy az adott állam területén élő népességgel, vagy pedig az ott állampolgársággal rendelkező egyének összességével. Ezt követően e populáció főbb paramétereire vonatkozóan – lehetőség szerint – reprezentatív mintát véve megvizsgálja, hogy milyen módon oszlanak el e mintában az egyes egyének és azok relevánsnak vélt tulajdonságai. Az ilyen vizsgálatok jellemzően azzal a kimondatlan előfeltevéssel élnek, hogy a népesség megoszlásai, vagyis az így felfogott társadalomszerkezet *belülről*, mintegy önmagából is megérthető, és kibontható eloszlásainak és szerveződésének e *belső* logikájából.

Ezt követően gyakran anélkül vizsgálják meg a mintába került vizsgálati egységek (egyének vagy háztartások) különböző jellemzőit (jövedelmét, iskolai végzettségét, vagyonát stb.), valamint ezek eloszlását, hogy érdemben figyelembe vennék, hogy hogyan viszonyulnak e jellemzők és eloszlásaik e *belső* társadalmon kívüli világ szerkezetéhez. Az ilyen vizsgálatok tehát kimondatlanul is azt feltételezik, hogy Magyarország vagy a magyar társadalom határai egy olyan „tartályt" alkotnak, amely érdemben elválasztja a *belső* társadalmat a *külső* világtól, a belső szerkezeteket a külső kötődések és

függőségek rendszerétől. E megközelítésmód óhatatlanul azzal a feltevéssel él, hogy e „tartály" falai egyszerre fognak fel és tartanak egyben valamit, ami *belül* van (a magyar társadalmat és belső szerkezetét), miközben elhatárolják tőle és leválasztják róla mindazt, ami e falakon *kívül* létezik (a környező világot és külső szerkezetét). „Tartálytársadalom" és „külvilág" e művi elválasztását, sőt széthasítását a módszertani nacionalizmus értelmezési kerete hozza létre. A módszertani nacionalizmus (kutatói) szemlélete kimondatlanul ugyan, de mégis azt feltételezi, hogy a nemzetek, illetve a (nemzet)államok világunk természetes egységei (Beck [1997] 2005: 30–35; Wimmer–Glick Schiller 2002).

E tanulmány elveti e tartálytársadalom-szemléletet, egyetért a módszertani nacionalizmus bírálatával és elutasítja azt a feltevést, amely szerint a nemzetállami tartályokban felfogott társadalmak világunk természetes megfigyelési egységei. Ehelyett e tanulmány módszertanilag a kapitalista világrendszer történelmi totalitásából indul ki, az egyes helyi társadalmakat – mint amilyen a magyar társadalom is – pedig ennek strukturált alkotóelemeiként fogja fel. Feltételezi, hogy a tőke történetileg kialakult és világszintűvé bővült modern rendszerének *globális* osztályszerkezete megszabja az egyes társadalmak *lokális* osztályszerkezeteit. Méghozzá attól függően, hogy e helyi osztályszerkezetek milyen strukturált pozícióegyüttest jelenítenek meg a tőkés világrendszer globális munkamegosztásán belül.{68}

Második hiba: a különidejűség

A modernizációelméletek egy vagy több történeti pályát azonosítanak, amelyen megfigyelési egységeik előre*haladnak* vagy kivételes helyzetben *visszacsúsznak* (Wallerstein [1976] 1979; Böröcz 1997). E fejlődési pályán – kimondva vagy kimondatlanul – állomásokat és szakaszokat különböztetnek meg, és így elkülönítenek fejlett(ebb) és fejletlen(ebb), modernizált(abb) modernizálatlan(abb), előre haladott(abb) és elmaradott(abb) formajegyeket. A modernizációelméletek nemcsak a társadalmi változás elméletei, nem pusztán a történelem egyik fajta szemléletmódját kínálják, hanem kifejtett vagy burkolt formában a fejlődés, a haladás, modernizál(ód)ás *receptkönyvét* is ajánlják. Egyszerre

kínálnak választ a kérdésre, hogy – álláspontjuk szerint – mit kell tenni, és kapcsolódnak össze a fejlődést vagy modernizációt igazoló ideológiákkal is, vagyis kínálnak magyarázatokat, hogy miért helyesek e lépések.{69}

A modernizációelmélet a perifériás és a félperifériás területek sajátosságainak eltérését a centrumra jellemző térségek formajegyeitől *időbeli különbségként* értelmezik. E sajátosságra már Marx is felfigyelt: „Az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnek csak saját jövője képét mutatja" – írta *A tőke* első kötetének előszavában (Marx [1867] 1955: 11). E megismerési hiba miatt a modernizáció-elmélet a (fél)perifériás térségek és a centrumtérségek közötti fejlettségbéli különbségeket jellemzően „megkésettségnek" vagy „elmaradottságnak" tulajdonítja, mintha különidejűségről, aszinkronitásról vagy diakron struktúrákról lenne szó (Gerschenkron [1962] 1984).

E modernizációelméletek az „utolérés", a „bepótlás", a „felzárkózás" lehetőségét is úgy kutatják, mintha egy *időbeli* lemaradás (vagy elmaradás) bepótlásának, valamilyen késedelem behozatalának esélyét vizsgálnák. E tanulmányban – egyetértve a világrendszer-elemzéssel – elutasítom a modernizációelméletet és a különidejűség e koncepcióit. Abból indulok ki, hogy a tőkés világrendszer egyenlőtlen fejlődése *egyidejűleg* hoz létre eltérő fejlettségű társadalmi-gazdasági formákat. Eszerint egyes térségek *fejlettsége* nem értelmezhető más térségek fejletlensége vagy elmaradottsága nélkül, hiszen e kettő – a centrum–periféria viszonyhoz hasonlóan – egyazon érem két oldala.

Harmadik hiba: a kettős társadalom

A modernizációelmélet harmadik megismerési hibája, hogy hajlamos „megkettőzni" az egyidejűleg kialakult társadalmi-gazdasági formákat (Frank [1964] 1969). Szemléletes például szolgálhatnak erre a magyar társadalom szerkezetének kutatástörténetéből a „kettős társadalomról", illetve a „kettős struktúráról" kidolgozott elméletek (Éber 2011a, 2011b, 2013a: 244–258). A kettősség ezekben az esetekben visszatérően egy „fejlettebb" és egy „fejletlenebb", egy „haladottabb" és egy „elmaradottabb", egy „nyugatiasabb" és egy „keletiesebb", egy „polgárosultabb" és egy „rendiesebb", egy „modernebb" és egy

„megkésettebb", egy „piacilag" és egy „bürokratikusan" (vagy „redisztributíve" vagy „államilag") integrált szerkezet egymásmellettiségeként jelenik meg. A magyar szociológia képviselői modernizációelméleti előfeltevésekkel élve, a centrumra és a perifériára jellemző termelési tevékenységek *egyidejű jelenlétét és keveredését* visszatérően „kettős társadalomként", illetve „kettős szerkezetként" értelmezték (Kuczi 1998: 50). E tanulmányban a világrendszer-elemzéssel egyetértve elutasítom a társadalomszerkezet „megkettőzésének" e modernizációelméletre jellemző megismerési stratégiáját. A tőkés világrendszer egyenlőtlen fejlődése *egyidejűleg, térben egymáshoz közel* hoz létre eltérő társadalmi-gazdasági szerkezeteket.

Jó példa erre, hogy valójában Erdei Ferenc a két háború közti időszakra vonatkozó elemzésében nem írt sem kettős társadalomról, sem kettős szerkezetről (Erdei 1976a, 1976b). A kettős társadalom elképzelése az Erdei halála után, az 1970-es években előkerült, korábban publikálatlan kézirat *félreértelmezésén* alapul (Huszár 1976). Erdei Ferenc ténylegesen egymásra torlódó struktúrákról, „felemás", „szövevényes társadalomszerkezetről", illetve „többszörösen összetett szerkezetről" írt (Erdei 1976a: 23–25). A történelmi-nemzeti, valamint a modern polgári társadalom mellett egy történelmi népi társadalomról (vagy paraszttársadalomról) is írt (Erdei [1943] 1980; 2010). Erdei fogalmazása is félrevezető, amennyiben *három különböző társadalomról* írt, miközben valójában egyetlen társadalom hármas szerkezetét írta le:

„De az is alapvetően fontos körülmény társadalomszerkezetünkben, hogy mindkét struktúra csak magas szerkezet, tehát nem általános munkaszervezete közösségünknek, tehát nem a legalsóbb fokig kiépült társadalomszervezet. E sajátságos alakulás idézte elő azt is, hogy e két társadalomrendszer alatt, mint egy alsó és régi állapotában megmaradt társadalom helyezkedik el a parasztság világa, a nép társadalma. Ebből a szerkezeti elhelyezkedésből nyilvánvalóan kitetszik az is, hogy társadalmunkban egy sajátságos szakadás állott be. Mert míg a felső szinten egyfelől a *történelmi-nemzeti társadalom* alakult és módosult folytonosan, és a másik oldalon a *polgári társadalom* épült ki, addig a *parasztság* alulmaradván, továbbra is régi kötöttségében és paraszti társadalomszervezetében maradt meg." (Erdei [1943] 1980: 365–366 – kiemelés az eredetiben.)

Mind a különidejűségként, mind pedig a kettősségként leírt megismerési hiba oka a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése, valamint ennek belső ellentmondásai: a centrum–periféria-struktúra, valamint a tőke–munka-ellentét. Az ok tehát a tőkés fejlődés azon sajátossága, hogy egyidejűleg hoz létre „fejlettként" és „fejletlenként" értékelhető

társadalmi-gazdasági formákat, amelyek egymás mellett, *látszólag* azonban egymástól teljesen függetlenül alakulnak ki. Ami azonban kettősnek, különállónak, különidejűnek vagy egymástól függetlennek tűnik, ténylegesen azonos tőről fakad, mélyen összefügg, és egymással szoros összefüggésben alakul ki (Arrighi [1990] 2014; Frank [1964] 1969, 1966).

*

A modernizációelméleti értelmezések összességében tehát szisztematikusan figyelmen kívül hagyják a magyar társadalom globális beágyazottságát. A modernizációelméleti értelmezéseket egyfajta képtelenség jellemzi: e felfogás nem képes arra, hogy a magyar társadalmat a világ részeként fogja fel (Böröcz [2012] 2016). E megközelítésmód a helyi viszonyokat jellemzően tökéletlen Nyugatként, hibás Európaként, *időben* megkésett, *történetileg* elmaradott térségként láttatja. A különidejűség feltételezése miatt e térségben egyszerre lát egy rész fejlett Nyugatot és egy rész elmaradott Keletet, ezzel pedig megkettőzi a társadalmat, illetve annak szerkezetét. E tanulmányban elutasítom a modernizáció effajta elméletét, felhívom a figyelmet a tartálytársadalom, a különidejűség és a kettős szerkezet megismerési hibáira, és ezzel elkerülöm a bennük rejlő kognitív csapdákat is.

A GLOBÁLIS OSZTÁLYSZERKEZET FŐBB HELYZETEI ÉS VISZONYAI

A modernizációelmélet megismerési hibáit és félreértésekhez vezető előfeltevéseit elkerülendő, a következőkben a helyi és a globális viszonyok összefüggéseinek megértésére és magyarázatára kidolgozott világrendszer-elemzés megismerési eszközeivel kapcsolom össze az osztályszerkezet elemzését. E perspektívából előbb a négy legalapvetőbb globális osztályhelyzetet vázolom fel, majd az ezekből levezetett négy legalapvetőbb globális termelőviszonyt mutatom be, majd két további osztályviszony felvázolásával, illetve a négy globális osztályhelyzet lehetséges pozíciójavító stratégiáinak feltárásával folytatom. Ez lesz az

az értelmezési keret, amelyen belül értelmezni tudom majd a globális összefüggésrendszerbe ágyazódó magyar társadalom osztályszerkezetét.

A négy legalapvetőbb globális osztályhelyzet

E helyütt tehát a globális osztályszerkezet legalapvetőbb osztályviszonyait és osztályhelyzeteit azonosítom. Kiindulópontom, hogy a tőkés világrendszer alapvető tengelye a centrum–periféria-viszony, az osztályszerkezeté pedig a tőke–munka-viszony. E két tengely négy pólusa a legegyszerűbb kombinációban kirajzolja a tőkés világrendszer négy legalapvetőbb osztályhelyzetét. Ezek a centrumtőke, a centrummunka, a perifériás tőke és a perifériás munka (lásd *3. táblázat*).

3. táblázat: A négy legalapvetőbb globális osztályhelyzet a tőkés világrendszer tengelyének és az osztályszerkezet tengelyének keresztkapcsolatából

	Centrum	**Periféria**
Tőke	centrumtőke	perifériás tőke
Munka	centrummunka	perifériás munka

A centrumtőke a centrumra jellemző termelési folyamatokat és termékeket tulajdonló tőkevagyont jelenti, melynek székhelye *térbelileg* a centrumban van, nyeresége oda áramlik és ott halmozódik fel, még akkor is, ha e centrumtőke adott esetben a perifériás munkával *térbelileg* a periférián termeltet. A perifériás tőke a perifériára jellemző termelési folyamatokat és termékeket tulajdonló tőkevagyont jelenti, amelynek székhelye *térbelileg* a periférián van, nyeresége a perifériára áramlik és ott halmozódik fel, még akkor is, ha e perifériás tőke adott esetben centrummunkával a centrumban termeltet. A centrummunka a centrumra jellemző termelési folyamatokat elvégzőket és a centrumra jellemző termékek előállítóit jelenti. A perifériás munka a perifériára jellemző termelési folyamatokat elvégzőket és a perifériára jellemző termékek előállítóit jelenti.

A négy legalapvetőbb globális termelőviszony

A tőkés világrendszer alapvetően két ellentmondás, a tőke–munka-tengely és a centrum–periféria-tengely keresztkapcsolatából keletkező erőtér, amelyben legalapvetőbb szinten négy globális osztályhelyzet különíthető el. Ezek kombinációja alapvetően négy globális termelőviszonyt, azaz osztályviszonyt rajzol ki. Ezeket ábrázolja a *4. táblázat.*

4. táblázat: A négy legalapvetőbb globális termelőviszony a négy legalapvetőbb globális osztályhelyzet keresztviszonyából

	Centrumtőke	Perifériás tőke
Centrummunka	[A] centrumtőke–centrummunka	[B] perifériás tőke–centrummunka
Perifériás munka	[C] centrumtőke–perifériás munka	[D] perifériás tőke–perifériás munka

Az [A] termelőviszony a centrumtársadalmak legalapvetőbb helyi munkamegosztását jelöli, egy olyan helyzetet, ami elvben akár nélkülözhetné is a termelőviszonyok globális szerveződését, tőke és munka globális áthelyeződését (migrációját). Hasonló ehhez a [D] termelőviszony is: a perifériás társadalmak legalapvetőbb helyi munkamegosztását írja le. E tiszta helyzeteket a [C] és a [B] termelőviszony egészíti ki. A [C] esetében vagy a centrumtőke jelenik meg a perifériás társadalmakban a perifériás munka foglalkoztatójaként (ez esetben a centrumtőke helyez termelőkapacitásokat a perifériás helyi társadalomba), vagy a centrumtársadalmakban termeltet perifériás munkával. Ez esetben a centrumtőke invitálására vagy legalábbis engedélyével munkaerőpiaci migrációt követően a perifériás munka jelenik meg a centrumtársadalmakban. A [B] termelőviszony meglehetően atipikus eset, ekkor a perifériás tőke foglalkoztat centrummunkát. Ez is történhet mind a centrumtársadalmakban – ez esetben a perifériás tőke helyez termelőkapacitást a centrumtársadalmakba –, de a perifériás társadalmakban is, ez esetben a centrummunka vándorol a perifériás társadalmakba. A tőke–munka-viszony uralmi és egyben kizsákmányoló viszony is, így a munka mind a

négy termelőviszony esetében alá*vetett* a tőkének, az uralkodó tőkésosztályok gazdasági és – nagy eséllyel – politikai uralmat gyakorolnak az alávetett munkásosztályok felett.

Két további globális osztályviszony

E négy legalapvetőbb termelőviszonyon kívül figyelembe kell venni két további osztályviszonyt is, amelyek ugyanakkor nem termelőviszonyok. Centrumtőke és perifériás tőke viszonya szintén érdekellentétet hordoz, hiszen a perifériás tőke nagy eséllyel a centrumtőkének alá*rendelt* helyzetben van. A perifériás társadalmak nemzeti felszabadító küzdelmei során a perifériás tőke jellemzően a helyi perifériás államot hívja segítségül a centrumtőke pozícióinak meggyengítésére vagy egyenesen kiszorítására, míg a centrumtőke a centrumtársadalmak államhatalmának szabályozásában és nyomásgyakorlásában bízhat, ha meg kívánja védeni vagy erősíteni pozícióit. Ugyanígy, érdekellentétet hordoz centrummunka és perifériás munka viszonya is. A perifériás munka nagy eséllyel olcsóbb a tőke számára, így a centrummunka a centrumállamot hívhatja segítségül a centrumtársadalmak munkaerőpiacainak „védelmét" és a perifériás munka bevándorlásának szabályozását várva tőle.

Stratégiák az egyes osztályhelyzetek pozícióinak javítására

E négy legalapvetőbb globális osztályhelyzet – centrumtőke, centrummunka, perifériás tőke és perifériás munka – pozícióinak javítására irányuló stratégiák feltérképezése máris dinamikusabbá és életszerűbbé teszi az első látásra talán statikusnak ható elemzést. A tőkés világrendszer ténylegesen ugyanis minden, csak nem statikus. Változékony és konfliktusos erőviszonyait, mint Wallerstein írta:

„...azok az egymással harcban álló erők alakítják, amelyek e világrendszert éppen a benne ható feszültségek révén tartják egységben, és azáltal szakítják szét, hogy minden egyes csoport örökké a világrendszer saját előnyére történő átalakításának módjait kutatja." (Wallerstein [1974] 1983: 674.)

A következőkben azokat a legalapvetőbb stratégiákat vizsgálom, amelyekkel az egyes osztályhelyzetekben lévők pozícióik javítására

törekedhetnek. E stratégiák nem zárják ki egymást, az egyes globális osztályhelyzeteket betöltő cselekvők vegyíthetik, kombinálhatják is ezeket. Az érdekviszonyok és cselekvésstratégiák erőtereként felfogott globális osztályszerkezetet, vagyis a tőkés világrendszer egészét ténylegesen e közös osztályhelyzeteken osztozók küzdelmei tartják mozgásban. Az egyes pozíciók betöltői – mint Marx írta – így valóban „maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják." (Marx [1852] 1962: 105.)

Perifériás munka

Ami a perifériás munka pozíciójavítási stratégiáit illeti, e munkások alapvetően hat stratégiával javíthatnak pozíciójukon: (1) önszerveződéssel, (2) munkás szolidaritással, (3) „nemzeti" összefogással, (4) önképzéssel, (5) munkaerőpiaci migrációval, valamint (6) kisebb vagy nagyobb arányú tőkeképzéssel, illetve tőkefelhalmozással.

(1) *Önszerveződéssel („nemzeti" munkásmozgalommal)* javíthatják alkupozíciói kat és érdekérvényesítési lehetőségeiket perifériás munkásokként általában a tőkésekkel, de adott esetben a centrummunkásokkal szemben is.

(2) A *munkásságon belül épített szélesebb szolidaritással („nemzetközi" munkásmozgalommal)* a periféria munkásai a centrummunkásokkal is érdekszövetséget kötve fűzhetik szorosra a kölcsönös védelem és támogatás kötelékeit – alapvetően a tőkésekkel és a kapitalista állammal szemben.

(3) A *„nemzeti" összefogás* esetén a periféria tőkéseivel köthetnek szövetséget a centrummunkásokkal, de mindenekelőtt a centrumtőkésekkel szemben, jellemzően a perifériás állam megszerzéséért vagy megtartásáért.

(4) *Önképzéssel (készségek elsajátításával, szakismeretek és szakképzettség megszerzésével)* elérhetik, hogy magasabb munkabérért (vagy fizetésért) adhassák el munkaerejüket.

(5) A *munkaerőpiaci migrációval* elhagyhatják perifériás térségüket, egy centrumországba vándorolva jobb munka- és életfeltételekre tehetnek

szert, esetleg átkerülhetnek a centrummunkás pozíciójába is.

(6) *Kisebb vagy nagyobb arányú tőkeképzéssel, illetve tőkefelhalmozással* tőkéssé válhatnak; ezek közül perifériás tőkéssé válni kisebb erőfeszítést és mobilitási utat feltételez, szemben azzal, ha centrumtőkéssé avanzsálnak.

Centrummunka

A centrummunkások előtt hasonló utak állnak arra, hogy javítsák osztálypozíció jukat: (1) önszerveződéssel, (2) munkásszolidaritással, (3) „nemzeti" összefogással, (4) önképzéssel, valamint (5) kisebb vagy nagyobb arányú tőkeképzéssel, illetve tőkefelhalmozással javíthatnak pozícióikon.

(1) *Önszerveződéssel („nemzeti" munkásmozgalommal)* védhetik magukat a tőkésekkel, de még inkább a – nagy valószínűséggel – olcsóbb perifériás munkások munkabér-leszorító hatásával szemben.

(2) *Munkásszolidaritással („nemzetközi" munkásmozgalommal)* javíthatják munkásszerveződésük érdekérvényesítő erejét és alkuképességét a tőkésekkel szemben, miközben nem hagyják magukat megosztani egy esetleges munka–munka-konfliktus által sem (például lefelé irányuló munkabér-versenyben).

(3) A *„nemzeti" összefogás* esetében a centrumtőkével kötnek osztályszövetséget magasabb bérekért, jogkiterjesztésért, szociális szolgáltatásokért, jóléti államért cserébe. E szövetség ugyanakkor nemzeti szocialista és fasiszta irányt is vehet, ha például a bevándorló perifériás munkásokat etnikai, vallási, nemzeti vagy rasszkülönbségre hivatkozva, megkülönböztetik és kizárják, vagyis ha a perifériás munkások elleni fellépés is az osztályszövetség központi eleme.

(4) *Önképzéssel,* azaz munkájuk értékteremtő képességének fokozásával is javíthatnak pozícióikon.

(5) A *tőkeképzés és a tőkefelhalmozás* a tőkéssé válás lehetőségét rejti magában, vagyis a tőke–munka viszonyában átlépést a tőke oldalára: centrumtőkéssé vagy perifériás tőkéssé válást.

Centrumtőke

E négy legalapvetőbb globális osztályhelyzet közül legnagyobb hatalommal és mozgástérrel a centrum tőkései rendelkeznek. A centrumtőke erősítheti pozícióit (1) tőkefelhalmozással, (2) kutatással, technológiafejlesztéssel, innovációval, és így a globálisan szerveződő értékláncok felsőbb pozícióinak megszerzésével vagy megőrzésével, (3) „nemzeti" összefogással, (4) a munka árának letörésével, valamint (5) a centrumállam megszerzésével vagy megtartásával.

(1) *Tőkéjük felhalmozására* legjobb esélyei a centrum tőkéseinek vannak.

(2) *Kutatásra, (technológia)fejlesztésre és innovációra* elsősorban a globális termelési láncok felső pozícióit őrző centrumtőke rendelkezik elegendő forrással. Ugyanakkor éppen e pozíciókhoz kötődik az árak meghatározásának nagyobb mozgástere, valamint a teljes termelési folyamat (vagy értéklánc) legjövedelmezőbb részfolyamataiból származó nagyobb hozzáadott érték elsajátításának lehetősége.

(3) A centrummunkával egy *„nemzeti összefogás"* keretében, kiegyezve a centrumállam jóléti szolgáltatásokat is kínálhat – ezzel beruházva a munkaerő termelékenységébe növelheti a centrummunka értékteremtő képességét –, de a periféria munkásságával szemben kirekesztő módon fasiszta vagy nemzeti szocialista centrumállamot is kialakíthat.

(4) A centrumtőke – különösen válságperiódusban – érdekelt lehet mind a munka, mind a természet leértékelésében, olcsóvá vagy egyenesen ingyenessé tételében, vagyis a munkások (centrummunkások és perifériás munkások) érdekérvényesítő képességének és alkuerejének meggyengítésében, a munka árának letörésében.

(5) A centrumtőke ráadásul jó esélyekkel „indul" a centrumállamok megszerzéséért és megtartásáért (elfoglalásáért vagy legalábbis befolyásolásáért) folytatott küzdelemben is. A centrum államapparátusának (szabályozásának, diplomáciai és katonai nyomásgyakorlásának, egyszóval geopolitikai befolyásszerzésének) hathatós segítsége nélkül ugyanis a centrumtőke globális felhalmozása sokkal nehézkesebb lenne. Az imperializmus, vagyis a centrumtőke és a centrumállamok apparátusainak együttműködése a centrumtőke felhalmozására és a centrumállamok geopolitikai-gazdasági hatalmának kiterjesztésére így szintén jellemző pozíciójavító stratégia.

Perifériás tőke

A periféria tőkései szintén erősíthetik pozícióikat (1) tőkefelhalmozással, (2) centrumtőkéssé válással (3) kutatással, technológiafejlesztéssel és -újítással, illetve feljebb lépéssel a globálisan szerveződő értékláncokon, (4) „nemzeti" összefogással, (5) a perifériás munka árának letörésével, valamint (6) a perifériás állam megszerzésével vagy megtartásával.

(1) A perifériás tőkések a legalapvetőbb módon *tőkéjük felhalmozásával* javíthatnak pozícióikon, ezzel ellensúlyozva a centrumtőkének alárendelt helyzetüket.

(2) Ha e tőkefelhalmozás kellően sikeres és nagy volumenű, akkor a centrumtőkéssé válás sem elképzelhetetlen.

(3) Különösen akkor, ha *fejlesztik technológiáikat*, illetve átszervezik a termelés rendszerét, és ezzel feljebb lépnek a globálisan szerveződő értékláncokon.

(4) A *„nemzeti" összefogás* perifériás tőkések és perifériás munkások osztályszövetségét jelenti, egyfajta „nemzeti felszabadító" küzdelmet a centrumtőke és a centrumállamok gyarmati vagy posztkoloniális (neo)imperializmusával szemben.

(5) A perifériás tőkések ugyanakkor a centrumtőkével is szövetséget köthetnek a perifériás munka fokozott kizsákmányolására.

(6) Valamennyi, egymással is vegyíthető stratégia esetén kulcskérdés a *perifériás államhatalom megszerzése és megtartása.*

A perifériás tőkének szüksége van tehát mind a perifériás tőkefelhalmozáshoz, mind a „nemzeti" összefogáshoz, mind a munkaerő árának és alkuképességének letöréséhez, mind pedig a kizsákmányolás fokozásához a periféria államhatalmának megszerzésére, elfoglalására vagy legalábbis befolyásolására. Lévén a centrumtőkének alárendelt, a perifériás tőke gyors felhalmozásához jószerivel elengedhetetlen a perifériás állam protekcionizmusa, hathatós védelme és támogatása. A perifériás tőke erejének, versenyképességének, ármeghatározó képességének hiányait csak a perifériás állam támogatása pótolhatja azzal, hogy olyan tőkefelhalmozási rezsimet épít ki, amely lehetővé teszi a perifériás tőke számára is a tőkefelhalmozást, miközben pacifikálja a perifériás munkásságot, amennyiben elfogadtatja vele fokozott mértékű

kizsákmányolását és alávetettségét a perifériás tőke és állam osztályuralmának.

Noha e helyütt még csak a perifériás tőke lehetséges pozíciójavító stratégiáit vizsgálom, mindez már Magyarország 2008, illetve 2010 utáni átalakulásának vizsgálatához is fontos szempontokat kínál. Már ennyi alapján is szembeötlő ugyanis, hogy a fellázadó „nemzeti tőke" (Scheiring 2019: 203–227) milyen módon vegyíti e stratégiákat a 2008, illetve 2010 után kiépülő új tőkefelhalmozási rezsimmel és félperifériás hegemóniával. A hazai, „nemzeti" tőke felhalmozása érdekében e rezsim egyszerre tesz hitet a „nemzeti összefogás" mellett, amely egy „nemzeti szabadságharc" kulisszái között látszólag szemben áll a centrumtőke és a centrumállamok újgyarmatosító birodalmi befolyásával („Brüsszellel", „Sorossal", az Európai Unió „bürokratáival"), miközben ténylegesen letöri a helyi munkaerő árát, szűkíti érdekérvényesítési lehetőségeit és a centrumtőkével megosztozva fokozott mértékben zsákmányolja ki a hazai munkásságot. Teszi ezt úgy, hogy közben a helyi munkásságot aláveti osztályuralmának, félperifériás hegemóniáját pedig a „Nemzeti Együttműködés Rendszereként" mutatja be, mintha az új tőkefelhalmozási rezsim a „nemzet", a „magyar emberek" és a „magyar családok" legfőbb védelmezője lenne.

A MAGYAR TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETE GLOBÁLIS ÖSSZEFÜGGÉSBEN

Az eddigiekben felvázoltam azt az értelmezési keretet, amelyen belül a magyar társadalom osztályszerkezete immár globális összefüggésekbe ágyazható és értelmezhető. Az alábbiakban előbb tisztázok néhány fogalmi problémát, majd a hat legalapvetőbb globális osztályhelyzetet és az ezekből levezetett kilenc legalapvetőbb globális termelőviszonyt mutatom be. Ezt követően hat további osztályviszonyt – tőke–tőke-viszonyt, illetve munka–munka-relációt – tárok fel, végül megmutatom, hogy milyen pozíciójavító stratégiák nyílnak az így meghatározott osztályhelyzetekből.

Fogalmi problémák

A magyar társadalom osztályszerkezetének globális beágyazottságához érdemes e fenti elemzés kategóriáit szűkebb és pontosabb értelemben meghatározni. Célravezetőbb a centrum–periféria-viszony pólusait alkotó kategóriákat a következőkben térbeli helyzetük, illetve székhelyük alapján megkülönböztetni. A centrumtőke esetében például gondot jelent, hogy ez egyaránt jelenthet nyugat-európai, illetve észak-amerikai centrumtőkét, vagyis annak „nyugati-észak-nyugati" frakcióit (például német és egyesült államokbeli centrumtőke-frakciókat), és jelenthet kelet- és délkelet-ázsiai centrumtőkét, vagyis a „keleti-délkeleti" frakciókat (például japán, tajvani és dél-koreai centrumtőke-frakciókat). További gondot okoz, hogy meg kell különböztetnünk olyan (például orosz vagy kínai) tőkefrakciókat is, amelyek forrása vagy székhelye Magyarországtól szintén keletre eső térségekben található, ám nem tekinthetők minden további nélkül centrumtőkének. Ugyanígy: a hazai tőke sem helyezhető el minden további nélkül a centrum–periféria viszonyban, hiszen az egyszerre jelzi mind a termelési folyamat, mind a termék *jövedelmezőségét* (ez jellemzően perifériás tőke), valamint annak *térbeli* helyét (ami szerint félperifériás helyzetű). E fogalmi problémák új fogalmak bevezetését teszik szükségessé.

A hat legalapvetőbb globális osztályhelyzet

A következőkben a forrást és a székhelyet jelölő *térbeli* összetevőt emelem ki, ezt pedig – a belső és a külső mintájára – belföldinek, hazainak vagy helyinek, illetve külföldinek nevezem. A külföldi kategórián belül megkülönböztetek „nyugati és északnyugati", valamint „keleti és déli" székhelyű tőkét, illetve munkát. E különbségtétel alapja, hogy a vonatkozó termelési tényező (tőke vagy munka) Magyarországhoz képest nyugati-északnyugati vagy keleti, esetleg déli forrással, illetve székhellyel rendelkezik-e. A centrum, a félperiféria és a periféria fogalmait ezt követően csak azokban az esetekben használom, amikor a vonatkozó termelési (rész)folyamat *jövedelmezősége* és a *térbeli* oldala (forrása vagy székhelye) egybeesik. Noha az alábbiakban nem írom ki részletesen minden egyes alkalommal, a következőkben a „nyugati" egyben nyugatit és észak(nyugat)it, a „keleti" pedig keletit és délit is jelent. E fogalmi térképet összegzi az *5. táblázat.*

5. táblázat: A hat legalapvetőbb globális osztályhelyzet a tőkés világrendszer térbelileg tagoltabb tengelyének és az osztályszerkezet tengelyének keresztviszonyából – a magyar társadalom osztályszerkezetére vonatkoztatva

	Külső-külföldi		**Belső-belföldi**
	nyugati	**keleti**	**hazai**
Tőke	nyugati tőke	keleti tőke	hazai tőke
Munka	nyugati munka	keleti munka	hazai munka

A „nyugati" tőke olyan tőkevagyont jelent, amelynek székhelye *térbelileg* a Magyarországtól nyugatra vagy északnyugatra található, nyeresége oda áramlik és ott halmozódik fel, még akkor is, ha e nyugati tőke adott esetben keleti vagy hazai munkával termeltet. A „keleti" tőke ehhez hasonlóan olyan tőkevagyont jelent, amelynek székhelye *térbelileg* Magyarországtól keletre vagy délre található, nyeresége oda áramlik és ott halmozódik fel, még akkor is, ha e keleti tőke adott esetben nyugati vagy hazai munkával termeltet. A „hazai" tőke szintén olyan tőkevagyont jelent, amelynek székhelye *térbelileg* Magyarországon található, nyeresége oda áramlik és ott halmozódik fel, még akkor is, ha e hazai tőke adott esetben nyugati vagy keleti munkával termeltet. A nyugati, a keleti, illetve a hazai munka olyan dolgozókat és munkásokat jelent, akik Magyarországtól nyugatra (és északra) vagy keletre (és délre) fekvő térségekben, illetve éppen Magyarországon élnek és dolgoznak.

Ami e kategóriák centrum–periféria-tengelyhez fűződő viszonyát illeti, fontosnak tartom megjegyezni, hogy a nyugati tőke, illetve munka része a centrumtőkének, illetve centrummunkának, de nem meríti ki azokat. Ennek oka, hogy a keleti tőke, illetve munka egy részét a centrumhoz, míg a másik részét a perifériához kellene sorolnunk. Hasonló a helyzet a hazai tőkével, illetve munkával is: kisebb része a centrumhoz, nagyobb része a perifériához tartozik.

A kilenc legalapvetőbb globális termelőviszony

A hat legalapvetőbb globális osztályhelyzet keresztviszonyából kilenc alapvető globális termelőviszony rajzolódik ki. Ezeket mutatja be a *6. táblázat.*

6. táblázat: A kilenc legalapvetőbb globális termelőviszony a hat legalapvetőbb globális osztályhelyzet keresztviszonyából

	Nyugati tőke	**Hazai tőke**	**Keleti tőke**
Nyugati munka	[E] nyugati tőke–nyugati munka	[H] hazai tőke–nyugati munka	[K] keleti tőke–nyugati munka
Hazai munka	[F] nyugati tőke–hazai munka	[I] hazai tőke–hazai munka	[L] keleti tőke–hazai munka
Keleti munka	[G] nyugati tőke–keleti munka	[J] hazai tőke–keleti munka	[M] keleti tőke–keleti munka

Az [F], az [I] és az [L] mező az 1989-es rendszerváltás történeti folyamatának eredményeként létrejött termelőviszonyokat jelzi. A magyar társadalom visszatagozódása a tőkés világrendszer félperifériájára, a külpiaci nyitás és a dereguláció, a privatizáció és a külföldi működőtőke-beáramlás, vagyis a transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézményekbe szervezett nyugati székhelyű centrumtőke pozíciószerzése olyan termelőviszonyt alakított ki a volt államszocialista félperiférián, ami az azt megelőző négy évtizedben jóformán ismeretlen volt. Az [F] mezővel jelzett termelőviszony jeleníti meg azt a lehetőséget, hogy félperiférias pozíciószerzése nyomán a nyugati centrumtőke – a nyugati centrummunkánál jóval olcsóbb – hazai munkával termeltessen. Ez esetben a nyugati centrumtőkének az a hazai munka termel értéktöbbletet, amelyik egyben alávetett is e nyugati centrumtőkének. E termelőviszony a nyugati centrumtőke jövedelmezőségének válságát olcsóbb munkával ellentételezi, vagyis azáltal biztosítja nyereségét, illetve javítja profitszerzési és profitkivonási lehetőségeit, hogy termelési kapacitásait és gyártósorait a félperifériára telepíti át 1989, illetve 2008 után.

Ezt egészíti ki – elsősorban 2008 és 2010 után – az [I] mezővel jelzett termelőviszony. Ez esetben a hazai tőke hazai munkát foglalkoztat. Másképpen: ez a „nemzeti tőke” vagy „nemzeti burzsoázia” uralma alatt

kialakult termelőviszony, amelyben – hasonlóan az [F] és az [L] mezőhöz – a hazai munka szintén alávetett helyzetben van, jóllehet ezúttal nem a nyugati, hanem a hazai tőke uralma alatt áll. A 2008-as válság, valamint a 2010 után kiépült új tőkefelhalmozási rezsim azonban nem csak a hazai tőke fokozott felhalmozását tette lehetővé. E mellett a „keleti szél", illetve a „keleti nyitás" politikájának keretében sokkal nagyobb teret engedett a keleti tőkének is, hogy a hazai munkát foglalkoztatva bővítve termelje újra tőkevagyonát [L mező]. Látható, hogy a hazai munkásság mindhárom esetben alávetett osztályt alkot. Jóllehet osztályhelyzete *ennyiben* közös vagy legalábbis igen hasonló, a hazai munkásság élet- és munkafeltételei rendkívül tagoltak, így nem képez egyetlen egységes és valóságos osztályt.{70}

A [H] mezővel jelzett termelőviszony esetében a hazai tőke nyugati munkát alkalmaz, vagyis a Magyarországtól nyugatra vagy északra fekvő térségekben termeltet. Ez az eshetőség még 2008 és 2010 után sem jellemző, jelentősége elenyésző. Ennél valamivel jellemzőbb a [J] mezővel jelzett termelőviszony, amikor a hazai tőke keleti munkát alkalmaz, vagyis Magyarországtól keletre vagy délre fekvő térségekben termeltet. A „keleti szél" és a „keleti nyitás" politikája ugyanis nem pusztán a keleti tőke Magyarországra hívását és hazai befektetéseinek ösztönzését jelentette, hanem annak elérését is, hogy a hazai tőke Magyarországtól keletre és délre elhelyezkedő térségek felé terjeszkedhessen.

Az [E] és az [M] mező olyan tiszta termelőviszonyokat jelez, melyek látszólag nem érintik a magyar társadalom osztályszerkezetét. Az [E] esetében a nyugati tőke nyugati munkával termeltet, míg az [M] mező esetében a keleti tőke foglalkoztat keleti munkát. Ténylegesen azonban vándorlási célpontként elvben mindkettő választható a hazai munkások számára. Akárcsak a [G] és a [K] mező által jelzett termelőviszonyba lépés, amely látszólag szintén nem érinti a magyar társadalom osztályszerkezetét, noha szintén reálisan választható opció a hazai dolgozók számára. Mindez sokkal világosabbá válik, ha számba vesszük, hogy milyen lehetséges stratégiákkal javíthat pozícióján a hazai munka. Előtte azonban meg kell vizsgálnunk, hogy e kilenc termelőviszony mellett még milyen további osztályviszonyok – tőke–tőke-, illetve munka–munka-viszonyok – adódnak.

Hat további globális osztályviszony

A tőke különböző frakcióinak egymáshoz fűződő viszonyai ugyanúgy osztályviszonyokat takarnak, ahogy a globális munkásság egyes szegmensei között is konfliktusos viszonyok feszülnek. Vizsgálatukkal a termelőviszonyokon túli osztályviszonyokat tárok fel.

Az 1989-es rendszerváltás a külföldi tőke uralmát hozta el a volt államszocialista kelet-közép-európai félperiférián. A privatizáció és a nagyarányú külföldi működőtőke-befektetés eredményeképpen a centrumtőke, azon belül is különösen a transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézményekbe szervezett nagytőke kialakuló uralma miatt a gyenge hazai tőke alárendelt helyzetbe került (Drahokoupil 2008c; Scheiring 2019). E centrumtőkén belül különösen a nyugati frakciók szereztek nagy befolyást a kelet-közép-európai félperiférián és Magyarországon. A 2008-as válság viszont valamelyest átalakította a centrumtőke befolyását.

A „nemzeti tőke" lázadása 2008 után, különösen pedig 2010 után bontakozott ki (Scheiring 2019: 203–227). A 2010 után kiépülő új tőkefelhalmozási rezsim, valamint helyi, félperiférias hegemóniája újjászervezte a korábbi tőke–tőkeviszonyokat is. A „nyugati" centrumtőke egyes frakcióit (például a bankszektorban, a médiában, az építőiparban, a kiskereskedelemben, a távközlésben) visszaszorította, másoknak nagyobb befolyást engedett és „stratégiai partnerségi megállapodások" keretében versenyelőnyöket (adókedvezményeket, vissza nem térítendő támogatásokat, kedvező szabályozást) is biztosított a számukra – például az olyan globálisan integrált termelési láncok esetében, mint amilyenek a járműiparban alakultak ki (Gerőcs 2015; Gerőcs–Pinkasz 2019a, 2019b, 2019c; Sebők 2019).

A 2008-as válság után a nyugati centrumtőke befolyásának mérséklésére a helyi állam a keleti tőkének – például az orosz és a kínai tőkebefektetéseknek – is nagyobb szerepet kínált 2010 után. A korábban stabil pozíciókat szerző japán vagy dél-koreai ipari centrumtőke mellett fokozott mértékben megjelent Magyarországon a részben orosz állam által tulajdonolt és támogatott orosz tőke (lásd például a Roszatom és Paks2 szerepét a hazai energiapolitikában), valamint a kínai állam által tulajdonolt és támogatott kínai tőke is (például a Belgrád–Budapest gyorsvasút megépítése). 2010 után tehát a kiépülő új tőkefelhalmozási

rezsim, valamint helyi, félperiféria hegemóniája igazgatja a Magyarországon termelő tőkefrakciók közötti viszonyokat, miközben biztosítja mindhárom fő tőkefrakció felhalmozásának olajozottságát (Éber és mtsai 2019).

E tőkefelhalmozás terhei jórészt a természetre és a munkára, különösen pedig a helyi munkára hárulnak. A hazai és a külföldi, a keleti és a nyugati tőke felhalmozásának költségeit a hazai munkásság kénytelen viselni. E többrétű tőkefelhalmozás költségeit a tőkefelhalmozási rezsim a helyi munkát újratermelő társadalmi egységekre, a háztartásokra – azon belül pedig fokozott mértékben az informális és reproduktív munkát végző nőkre – rója (Csányi–Gagyi–Kerékgyártó 2018; Csányi 2019). A hazai munka e (túl)terhelésre részben elvándorlással reagál, aminek nyomán 2010 után fokozódó mértékű munkaerőhiány alakult ki. Az elvándorlással párhuzamosan ugyanakkor különösen figyelemre méltó fejlemény a Magyarországtól keletre, illetve délre fekvő térségekből származó dolgozók megjelenése Magyarországon. A keleti munka Magyarországra vándorlása és helyi munkavállalása egyszerre csillapította a hazai munkaerőhiányt, nyomta lejjebb a munkaerő árát, és vált eszközzé a munkabérek emelését és a munkafeltételek javítását követelő hazai dolgozók elleni tőkés fellépések során.{71}

A 2010 után kiépülő új rezsim tehát a Munka Törvénykönyvének 2012-es, valamint 2018-as lazítása mellett a hazai munka és a Magyarországra érkező keleti munka megversenyeztetésével is olcsóbbá teszi a munkát. Ezzel pedig csak tovább gyengíti a munkások alkuerejét és önvédelmük lehetőségeit (Gagyi–Gerőcs 2019; Czirfusz és mtsai 2019; Meszmann 2017, [szerk.] 2019; Gerőcs–Meszmann–Pinkasz 2020).

A hazai munka és a hazai tőke stratégiái pozícióik javítására

A hazai munka stratégiái pozíciójának javítására

Milyen lehetőségei vannak a hazai munkások alávetett osztályainak, ha e viszonyrendszerben javítani kívánnak pozícióikon? A hazai munkásoknak, különösen, ha fiatalabbak, alapvetően hat lehetőségük van erre. (1) Átlépnek egy másik termelőviszonyba, azaz munkaerejüket

egy másik tőkefrakciónak adják el. (2) Javíthatják pozícióikat hazai munkásokként, ha megszervezik magukat, hogy érdekeiket közösen érvényesítve magasabb bérért, jobb munkafeltételek mellett, méltányosabb munkarendben dolgozva adhassák el munkaerejüket. De (3) önképzéssel és tanulással is javíthatják pozícióikat, hogy szakértelmüket magasabb bérért, jobb munkafeltételek mellett, méltányosabb munkarendben dolgozva adhassák el. (4) Tőkeképzéssel és tőkefelhalmozással elvben „felküzdhetik" magukat a hazai tőkések közé. (5) Még nagyobb erőfeszítéssel elvben felküzdhetik magukat a keleti vagy a nyugati tőkések közé (ez egyszerre igényel nagyfokú felemelkedést, azaz jelentős vertikális társadalmi mobilitást és migrációt, vagyis elvándorlást). (6) Csatlakoznak a nyugati vagy a keleti munkásokhoz, vagyis magasabb munkabérért cserébe Magyarországon kívül adják el munkaerejüket.

A *6. táblázat* négy sarokcellája, az [E], a [K], a [G] és az [M] mezővel jelzett termelőviszony ez utóbbi eshetőséget jelenti. Ez esetben a hazai munkás elvándorol és/vagy nyugati munkás válik belőle, ami különösen 2008 és 2010 után vált jellemző stratégiává (ezt jelzi az [E] és a [K] mező), vagy keleti munkás lesz belőle (ezt jelzi a [G] és az [M] mező). Az elvándorló hazai munkások megnövekedett munkabérüket azután vagy elfogyasztják, vagy felhalmozzák, és esetleg tőkésítik vagy hazautalják. Akármelyik stratégiát választják is, e helyzet jellemzően komoly dilemma elé állítja a nyugatra vagy keletre vándorló (esetleg oda ingázó) dolgozókat. Ami biztos: a hazautalások aránya a félperifériás és perifériás országok nemzeti összteremékének igen jelentős részét teszi ki (Böröcz 2014, [2014] 2015; Melegh 2015b).

A hazai tőke stratégiái pozíciójának javítására

A hazai tőke jellemzően perifériás termelőviszonyokban képes munkát foglalkoztatni, így alárendelt a jellemzően centrumpozíciójú nyugati tőkének. A hazai tőke alapvetően hat lehetséges stratégia közül választhat. Pozícióját javíthatja (1) tőkefelhalmozással, (2) kutatással, fejlesztéssel és innovációval, vagyis a hozzáadott érték növelésével és feljebb lépéssel az értékláncon, végső soron centrumtőkévé válással; (3) „nemzeti" összefogással, amikor a hazai munkával vállalva szolidaritást,

kísérletet tesz a külföldi tőke pozícióinak visszaszorítására; (4) tőkés összefogással, amikor a külföldi tőkefrakciókkal megállapodva, valamint a munka árát és érdekérvényesítő képességét letörve együtt fokozzák a profit kinyerésének rátáját; (5) olcsóbb és fegyelmezett, keleti munkát von be az általa szervezett termelőviszonyba. A hazai tőke mindenekelőtt azonban azzal tudja pozícióját javítani, ha (6) a helyi államapparátus megszerzésével vagy megtartásával és hathatós segítségével nagyobb piacot hasít(tat) ki magának. 2008 és 2010 után e hazai tőke szembetűnő megerősödése éppen ez utóbbinak köszönhető.

A hazai tőkének valamennyi pozíciójavítási stratégiájához szüksége van a helyi állam védelmére és támogatására. A jellemzően perifériás hazai tőke csak akkor tud érdemben javítani a jellemzően centrumhelyzetű nyugati tőkétől az 1989-es rendszerváltás nyomán kialakult alárendelt helyzetén, ha a helyi állam elfoglalásával – megszerzésével, megtartásával vagy legalábbis befolyásolásával – kedvező tőkefelhalmozási feltételeket csikar ki magának. A helyi állam úgy tud nagyobb teret engedni a hazai tőke felhalmozásának, ha a nyugati centrumtőke pozícióit részben meggyengítve – egyes ágazatokból kiszorítva, kapacitásaikat megvásárolva – „nemzeti szabadságharcot", „nemzeti felszabadító küzdelmet" hirdet, és ezzel helyet csinál a szabályozási változtatásokkal és feltőkésítéssel is megtámogatott hazai tőkének. Politikailag e szabadságharcos logika elfedi, hogy a helyi állam a nyugati centrumtőke más frakcióit nem kiszorítja, hanem megerősíti pozícióikat. „Stratégiai partnerségi megállapodások" keretében versenyelőnyöket biztosít a meginvitált nyugati és keleti tőke számára, leértékeli a számukra értéket előállító helyi munka árát, illetve korlátozza e helyi munka érdekérvényesítő erejét és alkuképességét (Gerőcs–Jelinek 2018; Gagyi–Gerőcs 2019; Scheiring 2019; Sebők 2019).

ÁLLAM ÉS OSZTÁLYSZERKEZET

Vajon hogyan hat egymásra állam és osztályszerkezet? Nyilvánvaló módon ez esetben is kétirányú kölcsönhatásról van szó. A következőkben először azt vizsgálom meg, hogy milyen módon alakítja az állam az osztályok szerveződését. Ezt követően a fordított hatást

veszem szemügyre: hogyan formálja az osztályszerkezet az államot? Mindeközben azt a kérdést is felteszem, hogy milyen módon illeszkednek a magyar társadalom félperiféria osztályszerkezetébe a tőke–munka-viszonyban – részben az állami szabályozás által létrehozott – köztes és közvetítő osztályhelyzetek.

Az állam osztályszerkezet-formáló hatása

Minden osztályszerkezet formálásában kulcsszerepet játszanak a közhatalom olyan szervei, mint amilyenek a különböző regionális integrációk főhatalmai (Magyarország esetében például az Európai Unióé), az állam, valamint a megyei és a települési önkormányzatok. A közhatalom e többszintű szerveződését és szerveit a következőkben egyként államnak nevezem.{72} Az állam Max Weber és Pierre Bourdieu nyomán olyan szervezetek összessége, amely „eredményesen alkalmazza a legitim fizikai és szimbolikus kényszer monopóliumát egy bizonyos területen és az e területhez tartozó népességre" (Bourdieu [1994] 2002: 91, vö. Weber [1956] 1970: 380). A fizikai (és szimbolikus) kényszer eredményes alkalmazásának kizárólagos jogával rendelkező államszervezetről Bourdieu így írt:

„...amit konkrétan talál az ember, ha az államot keresi, nem egyéb, mint a bürokratikus és (nemritkán bizottságok formáját öltő) adminisztratív mezők összessége, amelyekben a kormányzati és nem kormányzati ágensek csoportjai személyesen vagy megbízásból folytatnak harcot egymással; a harc a hatalom sajátos formájáért folyik, nevezetesen azért, hogy kinek áll jogában *szabályozni* – mégpedig törvényekkel, jogszabályokkal, adminisztratív intézkedésekkel (támogatásokkal, engedélyekkel stb.) – a gyakorlatok sajátos szféráját [...], a hatalom[ért] arra, hogy egy adott nemzet területén, vagyis az adott ország határain belül a mindenkire érvényes kényszerítő normák együttesét mint egyetemes és egyetemesen alkalmazható normákat lehessen létrehozni és alkalmazni." (Bourdieu [1992] 2000: 428 – kiemelés az eredetiben.)

Az állam tehát számos ponton formálja az osztályszerkezetet. Weber szerint az „»osztályhelyzet« [...] végső fokon »piaci helyzet«" (Weber [1920] 1967: 243). Jóformán nincs azonban olyan „tiszta" piaci helyzet, amely *állami közvetítés nélkül* formálná az osztályhelyzetet (Vastagh 2016, 2017). Az állam egyaránt alakítja az osztályviszonyokat termelőeszköz-tulajdonosként, szabályozóként, foglalkoztatóként, valamint újraelosztó intézményein és mechanizmusain keresztül. Az állam formálja a tőkefelhalmozás esélyeit, de alakítja a társadalmi mobilitás – a felemelkedés, a lecsúszás és a pozícióban maradás – lehetőségeit is.

Számos formában – a foglalkoztatás, az adózás, a család, a jövedelem, a bérezés, a lakhatás, az oktatás, az egészség politikáin keresztül – szabályozza állampolgárai életesélyeit, jövedelem- és vagyonszerzési esélyeit, tőkefelhalmozásuk és tulajdonszerzésük lehetőségeit (Therborn 1978).

A világrendszer-elemzés terminusaiban: az államok képesek befolyásolni a lokális termelési folyamatokban létrejövő termékek értékesülési esélyeit. Képesek azonban befolyásolni a transznacionálisan szerveződő globális termelési folyamatokban létrejövő termékek értékesülési esélyeit *a termelés azon részfolyamatai esetében is, amelyek az adott állam területén folynak.* Az államok tehát elősegíthetik, hogy egyes osztályok és osztályfrakciók kedvezőbb termelési és értékesítési feltételek mellett szervezzenek meg termelési folyamatokat, míg mások csak kedvezőtlenebb körülmények között. Lehetővé tehetik általuk előnyben részesített osztályok számára, hogy osztálypozíciójukat javítva erősödjenek, míg másokat – osztálypozíciójuk rontásával, fenyegetésével vagy veszélyeztetésével – meggyengíteni is képes (Wallerstein [2004] 2010: 91–123). A kapitalizmusban tehát minden állam felhalmozó állam (Scheiring 2019). Eltérő stratégiákkal ugyan, de valamennyi tőkefelhalmozó rezsimeket hoz létre, épít ki és működtet.

A magyar állam az osztályszerkezet formálójaként – történeti összefüggésben

Az 1989 utáni átalakulás döntő mozzanata az állami tulajdon leépítése, nagyrészt magánosítása, privatizációja, kisebbrészt pedig más államok tulajdonába kerülése volt, ami összességében a magántulajdon, a magántőke-felhalmozás és a profit-magánelsajátítás intézményeinek visszaállítását jelentette. Az egykori államszocialista állam kapitalistává alakult, szabályozásával és beavatkozásaival mindenekelőtt a térségbe áramló külföldi működő tőke jövedelmezőségének biztosítását, a javarészt transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézményekbe szervezett nyugati székhelyű centrumtőke felhalmozását szolgálta (Drahokoupil 2008a, 2008b, 2008c).

A rendszerváltás idején a javarészt perifériás hazai tőke kifejezetten gyenge volt, így kényszerűen el kellett fogadnia, hogy alárendelt

helyzetbe kerül a – nagyobbrészt nyugati, kisebbrészt keleti – centrumtőkével szemben. A hazai munkásság a centrumtőkének alávetett pozícióba került. Az 1990–2000-es években a magyar állam így elsődlegesen a centrumtőke felhalmozását szolgálta. Szabályozói feladatai mellett mindazonáltal tulajdonosi és foglalkoztatói funkciókat is ellátott. Az állam még annak ellenére is komoly foglalkoztató maradt, hogy a rendszerváltás után radikálisan csökkentette termelővagyonát és tulajdonát.

A centrumtőke 2008-as világszintű válsága után, 2010-től a magyar állam új vezetői átszervezték a tulajdonviszonyokat és egy új tőkefelhalmozási rezsimet építettek ki. A tulajdonszerkezet újrarendezését részben az állami tulajdon növelésével (visszavásárlással, nem pedig államosítással), részben pedig privatizációval vitték véghez (Sebők 2019; Mihályi 2015, 2018). A tulajdonviszonyok átrendezése a termelőviszonyokat, vagyis az osztályviszonyokat is átalakította. A helyi állam egyszerre rendezte újra külföldi és hazai tőke magyarországi viszonyait. A nyugati centrumtőke legerősebb képviselőivel, például a javarészt németországi székhelyű transznacionális járműipari nagytőkével stratégiai partnerségi megállapodásokat kötött, versenyelőnyt, olcsóbb munkaerőt, adókedvezményeket biztosított a számukra ipari befektetésekért, főként összeszerelő feladatok és gyártósorok Magyarországra telepítéséért, vagyis újraiparosító beruházásokért cserébe (Gerőcs 2015; Veres 2018; Gerőcs–Pinkasz 2019 a, 2019b, 2019c; Sebők 2019). A nyugati centrumtőke ipari frakciói így megerősödtek a kereskedelembe vihető ipari termékeket gyártó szektorokban, más néven a külső pénzügyi egyensúly szempontjából fontos devizatöbbletet termelő exportágazatokban (Éber és mtsai 2019). A magyar állam ilyen módon a nyugati centrumtőke ipari frakcióinak felhalmozását biztosítva jelentős szövetségeseket és fontos támogatókat is szerzett egyrészt a – főleg német – ipari centrumtőke képviselői közül, másrészt pedig mind a német politikában, mind pedig az Európai Unióban. Az EU-val szembeni szabadságharc díszletei mögött betagozódás, együttműködés és érdekközösség is látható (Böröcz 2017; Gerőcs–Jelinek 2018).

Más szektorokban az állam – olykor a nyugati centrumtőke más frakcióinak érdekeltségeit is sértve (Sebők 2019) – a hazai tőkének kedvezve szervezte át a tulajdonviszonyokat. E beavatkozások nyomán a

hazai tőkésosztály jelentős pozíciókat szerzett, mindenekelőtt a kereskedelmi forgalomba nem vihető, belső piactól és infrastruktúrától függő szolgáltató ágazatokban (Éber és mtsai 2019). Az állam ily módon a hazai tőke felhalmozásának zavartalanságát is garantálta. Minthogy pedig a hazai tőkésosztály, a „nemzeti burzsoázia" egy része kifejezetten a politikai vezetéssel ápolt szoros bizalmi viszonyának köszönheti tőketulajdonát, e politikai oligarchia végső soron a helyi félperiférias hegemónia kiépítésében és megszilárdításában is kulcsszerepet játszik – mindenekelőtt e hegemónia gazdasági pilléreként, finanszírozójaként (Éber és mtsai 2019; Sebők 2019).

A nyugati centrumtőke és a hazai tőke felhalmozásának együttes biztosítása mellett azonban jelen van a keleti tőke is, amelyet szintén felhalmozási lehetőségeket kínálva invitál a helyi állam Magyarországra. E tőkebefektetések egyrészt a 2008 után beszűkülő centrumforrások kiegészítését, másrészt az állam külső függőségeinek szétbontását, adósságainak diverzifikációját szolgálják, miközben – harmadrészt – az is komoly előnyük, hogy a nyugati centrumtőke-befektetésekhez képest szabadabban kezelhetők, felhasználásuk kevésbé szabályozott, így nagyobb mozgásteret kínálnak az állam (vezetői) számára. Az olyan, főként kínai és orosz forrásokból származó, „keleti" tőkebefektetések, mint amilyen a Paks2-t finanszírozó orosz hitel, valamint a kínai hitelből bővítendő Belgrád–Budapest vasútvonal, melynek közvetlen beruházói várhatóan magyar vállalkozások lesznek, jól illusztrálják az állam mozgástér-bővítést célzó manőverezését (Éber és mtsai 2019).

Amíg tehát az állam tőkés felhalmozó államként mindent megtesz, hogy valamennyi említett tőkefrakció felhalmozását egy olajozott rezsimben egyeztesse össze, a másik oldalon szisztematikusan szűkíti a hazai munka szervezett érdekvédelmének lehetőségeit, korlátozza és függésben tartja az amúgy is széttagolt szakszervezeti mozgalmat, leértékeli, illetve alacsonyan tartja a munkaerő árát. Számos egyéb intézkedése mellett elég itt csak a Munka Törvénykönyvének kétszeri – 2012-es, illetve 2018-as – átírását említeni, melyekkel szűkítette a munkavállalók jogait, gyengítette a munka védelmét és növelte alávetettségét a tőkének (Gagyi–Gerőcs 2019). A tőkefelhalmozás terheit ezzel az állam, valamint az új tőkefelhalmozási rezsim fokozott mértékben hárítja át a formális termelőmunkára, de – különösen – az informális reproduktív munkára is. A tőke felhalmozásának, valamint a

profit kinyerésének árát ilyen módon az élet társadalmi újratermelését végző háztartásokkal fizetteti meg.

Ezenfelül, az állam szisztematikusan alulfinanszírozza a munka értékteremtő képességét újratermelő és megújító intézményrendszert, szűkíti az emberi erőforrásokba, a humán tőkébe irányuló beruházásokat, csökkenti a befektetéseket az állampolgárok tudásába, készségeibe és egészségébe, forrásokat von el az oktatási, a közegészségügyi, valamint a szociális szolgáltatásoktól, mérsékli a jóléti intézményhálózat finanszírozását. A közoktatás átszervezésével és központosításával, a szakképzés közvetlen alárendelésével a különböző – jellemzően ipari – tőkefrakciók érdekeinek, a felsőoktatás és az akadémiai-tudományos kutatás direkt alávetésével a tőkefelhalmozás kívánalmainak, a tág értelemben vett társadalompolitika, valamint a szűkebb értelemben értett szociálpolitika átszabásával, a család-, lakás-, adó-, bér- és jövedelempolitika átalakításával az állam mind-mind következetes osztálypolitikát folytat. Az osztálypolitika kedvezményezettjei a stabil munkaviszonnyal rendelkezők, a magasabb jövedelműek, az e feltételek mellett több gyermeket vállalók, az ingatlan- és lakástulajdonosok, valamint a vállalkozók.{73}

Összességében ez a politika azoknak kedvez, akiket a 2010 óta regnáló kormányzat átfogóan a „nemzeti középosztályba" sorol, és akiket a társadalomtudományi elemzések jellemzően felsőosztálynak, felsőközéposztálynak, illetve középosztálynak neveznek. Mégpedig alapvetően annál inkább kedvez nekik, minél feljebb, azaz minél kedvezőbb helyzetben van a szóban forgó egyén, család vagy háztartás a magyar társadalom osztályszerkezetében (Kasnyik 2017).

A „középosztály" ideálja és a köztes-közvetítő osztályok

Látható tehát, hogy osztálypolitikájával az állam erőteljesen formálja a magyar társadalom osztályszerkezetét, valamint, hogy az állam nem kizárólag a hazai és a külföldi tőkésosztályokat támogatja. Jóllehet a tőke–munka-viszonyt a középpontba helyezve mindeddig a tőkés- és a munkásosztályok helyzetét vizsgáltam, az állami osztálypolitika kapcsán elengedhetetlenné vált, hogy szembenézzünk a „középosztály",

mindenekelőtt pedig a „nemzeti középosztály” mibenlétének kérdésével.

A „középosztálynak” *(middle class)* nevezett jelenségkör mind közéletileg, mind szakmailag széles körben vitatott. Nemcsak politikai természetű nézeteltérések övezik e kérdést, de a társadalomtudományokban is rendre fellángol a vita arról, hogy milyen tartalommal és milyen jelentéssel használható e kifejezés – ha használható egyáltalán. Az alábbiakban mindenekelőtt azt mutatom be, hogy a 2010 óta regnáló kormányzat milyen értelemben hivatkozik „középosztályra” illetve „nemzeti középosztályra”. Ezt követően a „középosztály” fogalmával és tartalmával kapcsolatos problémákra térek ki, hogy állást foglalhassak a kérdésben: milyen módon illeszkednek a magyar társadalom félperiférikus osztályszerkezetébe a tőke és munka antagonisztikus viszonyában köztes, illetve közvetítő-szerepet ellátó osztályok?

A „nemzeti középosztály” kormányzati meghatározása

A kérdésre, hogy voltaképpen hogyan is határozható meg a „nemzeti középosztály”, Matolcsy György 2012-ben – még nemzetgazdasági miniszterként – a *Nemzeti Érdek* című folyóiratban közölt írásában a következő választ adta: „A középosztály az emberek azon csoportja, amely képes saját megélhetését önállóan biztosítani, de ehhez még rendszeres saját erőfeszítésre van szüksége”. A középosztály *felett* szerinte azok helyezkednek el, „akik már képesek lennének kizárólag befektetéseikből és vagyonuk passzív jövedelméből élni, ha így döntenek”. Álláspontja szerint a középosztály *alsó határa* az anyagi függetlenségnél húzódik, vagyis ott, ahol az adott egyén és család már képes akkora jövedelem szerzésére, hogy rendszeres állami segítség nélkül is fenntartsa életszínvonalát (Matolcsy 2012).

Ez a meghatározás meglehetősen tágan értelmezi a középosztályt, és meglehetősen lazán kezeli annak körvonalait is. Mégis szűkebb és konkrétabb definíciót ad egy másik dokumentumnál, amely a 2010 óta regnáló kormányzat álláspontját képviseli. Arra az újságírói kérésre, hogy a kormányzat mit ért a „középosztály”, illetve a „nemzeti

középosztály” alatt, a Kormányszóvivői Iroda – szintén 2012-ben – egy ötoldalas esszével válaszolt. Ennek meghatározása a következő:

„A kormányzati felfogás középpontjában széles, alulról nyitott, a fölzárkózás lehetőségét megteremteni képes középosztály definíciója áll. A nemzeti középosztály szociológiai értelemben tehát nem egy zárt társadalmi képződményt jelent, hanem nyitott és befogadó jelleggel bíró fogalom: ide sorolandó Magyarországon a hagyományos értelemben vett munkásoktól a vállalkozókon keresztül az értelmiségig mindenki, aki tud és akar dolgozni. A kormány álláspontja szerint, mivel ezek a társadalmi makrocsoportok viselik a legnagyobb terhet – dolgoznak, vállalkoznak, adót fizetnek, családot tartanak el, gyermeket nevelnek – őket kell a különböző kormányzati szakpolitikai döntéseken keresztül megerősíteni.” (Kormányszóvivői Iroda 2012: 1.)

Ez a meghatározás – „mindenki, aki tud és akar dolgozni” – Matolcsy György imént idézett definíciójánál is tágabb. Mire jó egy ilyen tágan meghatározott középosztály? Arra, hogy általa kimutatható legyen: a magyar társadalom többsége a középosztályba tartozik, hiszen „ide sorolandó [...] a hagyományos értelemben vett munkásoktól a vállalkozókon keresztül az értelmiségig mindenki”. E meghatározás szerint vállalkozó és munkás egyaránt a nemzeti középosztályba tartozik, következésképpen nincs közöttük érdemi helyzetkülönbség, sem pedig ebből következő érdekellentét.

Noha e meghatározás nem alkalmas az osztályszerkezet-elemzés céljaira – az elemzés *eszközeként* így sem a „középosztály”, sem pedig a „nemzeti középosztály” e meghatározását nem fogadom el –, az elemzés *tárgyaként* mégis érdemes rögzíteni e felfogást. Kiváló példája ugyanis a társadalomtudományosnak ható, ám eredendően mégis politikai célzatú fogalomalkotásnak. Olyan politikai feladatot ellátó, látszólag azonban szakmai-elemző terminus ugyanis, amely bár magába foglalja az osztály fogalmát, éppen az osztályszerkezet-elemzés lényegét, megkülönböztető sajátosságát nélkülözi.

Vita a „középosztályról”

A „középosztály” mibenléte olyan közéleti és szakmai viták összefüggésébe ágya-zódik, amelyeknek politikai tétjük is van (Gagyi 2018a, 2018b: 99–144). E viták talán legfontosabb tétje az, hogy polarizálódik-e az osztályszerkezet, azaz a tőke–munka-ellentét, a kizsákmányolás és az erőforrások átörökítése-áthagyományozása által széthúzódnak-e a tőke és a munka két pólusán található osztályok,

avagy éppen ellenkezőleg, egyfajta középosztályosodási folyamat játszódik le (vö. Berger 2008a, 2008b).

A „középosztály" nagyságának, szélességének, erejének megítélése mindenekelőtt azért kerül heves közéleti és szakmai nézeteltérések ütköző zónájába, mert evvel a vitában szemben álló felek jellemzően a kapitalizmusról, a tőke rendszerének teljesítményéről, a tőkeellenes mozgalmak jogosultságáról és igazáról, a kapitalizmus lehetséges alternatívájáról is állást foglalnak (vö. Éber 2016b). A munkásosztály felbomlásáról és középosztályosodásáról, vagy ellenkezőleg: a munkásosztály elnyomorodásáról és megszerveződéséről folytatott vita közvetetten a tőkés magántulajdonon alapuló kapitalizmus meghalad*hat*óságáról illetve meghalad*andó*ságáról folytatott vita is. A „középosztály" mibenléte körül forgó *szakmai* vita így akarva-akaratlanul a tőkerendszer és a magántulajdon alternatívái körül forgó *politikai* vitává válik.

E vitákban a „középosztály" valóságára, illetve a „középosztályosodás" folyamatára hivatkozó álláspontokból rendszerint számos ellenérv fogalmazódik meg a tőke–munka-viszonyt központba helyező osztályelemzésekkel szemben. A döntőnek szánt érv visszatérően az, hogy a középosztályosodási folyamatok, különösen pedig a – jellemzően szélesnek és erősnek mondott – középosztály(ok) puszta léte is értelmetlenné teszi a tőke–munka-viszony elemzését, egyúttal hatályon kívül helyezi az osztályszerkezet széthúzódásának, az osztályok polarizációjának helyzetleírását (diagnózisát), illetve előrejelzését (prognózisát).{74}

Markáns álláspontot foglalt el e vitában a marxi hagyományt képviselő Erik Olin Wright, aki a középosztálynak nevezett jelenségkört „a termelési viszonyokon belül elfoglalt ellentmondásos osztályhelyzetekként" értelmezte, és különböző alkotóelemeire bontotta.{75} Wright álláspontja szerint az osztályviszonyokat alkotó termelési viszonyok önmagukban is ellentmondásosak. Ezeken belül azonban számos további, kétszeresen is ellentmondásos helyzet van. (Ilyenek nála a félig önálló alkalmazottak, a kisfoglalkoztatók, a felügyelők és a menedzserek.) E pozíciók Wright álláspontja szerint az osztályviszonyok terében a proletariátus, a kispolgárság, valamint a burzsoázia között helyezkednek el. Wright célja e megoldással az volt,

hogy kvantitatív-empirikus elemzéseiben is elkülöníthesse e különböző osztályhelyzeteket.

E tanulmányban nincs ilyen célom, így e tekintetben nem követem terminológiáját. Megoldását mindazonáltal gondolatébresztő mintapéldának látom. Felhívja ugyanis a figyelmet arra, hogy ha osztályszerkezet-elemzésre vállalkozunk, akkor a „középosztálynak" nevezett jelenségkört szintén a tőke–munka-viszonyban, vagyis az osztályviszonyok összefüggésében kell elhelyeznünk. Nem a középosztályt magát, hanem azokat az osztályhelyzeteket, amelyeket átfogóan „középosztálynak" szokás nevezni. A különbség pedig e kettő között kulcsfontosságú.

A köztes-közvetítő osztályok

Wrightnak igaza van abban, hogy meg kell különböztetni olyan osztályhelyzeteket, amelyek a tőke–munka-viszonyban köztes helyzetben vannak és helyzetük ellentmondásos. Ezekre egyaránt jellemző, hogy munkájuk alávetett a tőke–munka-viszonynak, ám közben sem nem tőkések, sem nem munkások. Ilyenek például a magánvállalatok és a magántulajdonban lévő vállalkozások jelentősebb magántulajdonnal nem rendelkező vezetői-menedzserei, szakértői-szakértelmisége, illetve szellemi foglalkoztatottjai. Ezeket az osztályhelyzeteket e tanulmányban *köztes* osztályoknak nevezem.

Köztes helyzetük egyben ellentmondásos is, hiszen magántulajdonú cég nem-tulajdonos vezetője, menedzsere, szakértője vagy szakértelmisége bérmunkát végez, munkájával a tőketulajdonos számára állít elő értéket és értéktöbbletet. E bérmunkások jellemzően azonban mégis viszonylag kedvező jövedelemért (magas bérért) és viszonylag kedvező munkafeltételek között dolgozhatnak. Ráadásul viszonylag nagy önállósággal rendelkeznek munkájuk során, és jellemzően a tőketulajdonos is csak más menedzserek révén gyakorol uralmat munkájuk felett. E sajátos helyzetük miatt e tanulmányban *ellentmondásos helyzetben lévő köztes osztályoknak* tekintem őket.

Szembetűnő ugyanakkor, hogy a tőke–munka-viszony szabályozásán túl az állam tulajdonosként, foglalkoztatóként, újraelosztóként is jelen van. Az állam olyan osztályhelyzeteket is létrehoz, amelyek

szerepvállalása nélkül, a kapitalizmus polarizáló logikájának „tiszta" érvényesülése esetén, „szabadpiaci" alapon talán nem is léteznének. Az állam – mások mellett – egyaránt foglalkoztat orvosokat és ápolókat, a közoktatásban dolgozó tanítókat és tanárokat, a felsőoktatásban dolgozó oktatókat és kutatókat, óvó- és védőnőket, szociális munkásokat és gondozókat, közművelődési és közgyűjteményi dolgozókat, rendőröket és katonákat, a köz- és az államigazgatásban foglalkoztatott tisztviselőket, különféle közfeladatokat ellátókat. Az ilyen és ehhez hasonló osztályhelyzetekben lévők szintén nem tőkések, és nem is munkások, munkájuk ráadásul közvetlen módon nincs is alávetve a tőke–munka-viszonynak.

E közvetlenül a tőkeviszonynak alá nem vetett helyzetek ugyanakkor a kapitalizmusban nélkülözhetetlen feladatokat látnak el: a tőke–munka-viszonyban *közvetítő* szerepet játszanak. Közvetítenek, amennyiben hozzájárulnak az állampolgárok munkaerejének újratermeléséhez, megújításához, illetve fokozásához (gyógyítják, ápolják, tanítják, nevelik őket és gyermekeiket), fenntartják a közrendet, biztosítják a termelés zavartalanságát, valamint igazgatják és adminisztrálják az állami és közügyeket. A közvetítő osztályok körébe sorolom mások mellett a közszolgálati alkalmazottakat vagy más néven közszolgákat, ezenbelül a közszolgálati tisztviselőket – kormánytisztviselőket, köztisztviselőket –, a bíróságok és ügyészségek dolgozóit, a fegyveres testületek, a rendvédelmi szervek és a nemzetbiztonsági szolgálatok hivatásos állományát, valamint a közalkalmazottakat, továbbá az olyan az állammal szerződéses munkaviszonyban álló szellemi feladatokat ellátó közszolgálati alkalmazottakat, akik a tőke–munka-viszonyban *közvetítő* szerepet látnak el, de ők maguk nem tőkések és nem is bérmunkások.

A tőke–munka-viszony két pólusa (a tőketulajdonosok és a bérmunkások osztályai) között, illetve e viszonyban közvetítőként tehát számos további osztályhelyzetet találunk. E helyzeteket tehát köztes, illetve közvetítő osztályoknak nevezem (és minden esetben többes számban hivatkozom rájuk).

Az itt *köztes* osztályoknak nevezett kategóriákat Marx hajlamos volt a bérmunkások körébe sorolni, mert javarészt közvetlenül is alá vannak vetve a tőke–munka-viszonynak s így – a marxi terminológia értelmében – értéktöbbletet termelő (produktív) munkásoknak tekinthetők (Wiener 2017). Vastagh Zoltán *tudásértékesítőknek* nevezi a jellemzően felsőfokú

végzettséggel rendelkező, hazai vagy külföldi tulajdonú vállalatoknál összetett szellemi munkakörben dolgozó munkavállalókat. Ezenfelül különbséget tesz közöttük aszerint, hogy e tudásértékesítők hazai, vagy külföldi tulajdonú vállalatnál állnak-e alkalmazásban (Vastagh 2017: 178–201, 2019a: 183, 2019b: 58).

Az itt *közvetítő* osztályoknak nevezett kategóriákat Marx olyan *szolgáltató, illetve szolgálattevő osztályoknak* nevezte, amelyek javarészt nincsenek közvetlenül alávetve a tőke–munka-viszonynak, és így – a marxi terminológia értelmében – értéktöbbletet nem termelő (nem produktív) munkásoknak tekinthetők (Wiener 2017). Vastagh Zoltán *tudásszolgálatosoknak* nevezi azon jellemzően felsőfokú végzettséggel rendelkező, összetett szellemi munkakörben dolgozó munkavállalókat, akik állami foglalkoztatásban állnak (Vastagh 2017: 178–201, 2019a: 183, 2019b: 58).

Mint látható, mind a marxi, mind pedig a Vastagh Zoltán által alkalmazott osztályozás rokon az általam meghatározott kategóriákkal, a következőkben mégis a köztes-közvetítő osztályok fogalmát és meghatározását használom. Ez utóbbival egyúttal állást is foglalok a „középosztály" mibenléte és megnevezése körüli vitákban. A következőkben röviden összefoglalom a „középosztály" kategóriájával kapcsolatos kritikámat.

A „középosztály" fogalmának kritikája

„A középosztály valójában egy osztályelmélet nélküli osztálykategória" – írta nemrégiben megjelent könyvében Scheiring Gábor (2019: 93). Ezzel pedig tételmondatszerűen össze is foglalta, miért nem lehet helye e fogalomnak egy következetes osztályszerkezet-elemzésben. Don Kalb (2012, 2014) munkáira hivatkozó érvelését a következőkben egyetértőleg idézem:

> „A középosztályt egyének alkotják, akiket lakóhelyük, képzettségük és fogyasztási szokásaik kötnek össze. Középosztályról beszélni tehát azt jelenti, hogy lemondunk az osztályok létéről, amelyek a munkamegosztásban elfoglalt egyenlőtlen pozíciók alapján antagonisztikus viszonyokat takarnak. Ez az osztálymentes társadalomszemlélet nemcsak ártatlan leíró eljárás, hanem egy performatív aktus" (Scheiring 2019: 93).

Folytatva Scheiring Gábor okfejtését: a középosztályról szóló beszéd az alulról nyitott, befogadó középosztály elképzelésével, valamint a

„mindenki, aki dolgozni tud és akar" tág meghatározásával egyszerre hoz létre egy *hamis közösséget* egyébként ellentétes osztályhelyzetű csoportok között, és eközben *idealizálja* is azt a „középosztályiként" megnevezett élethelyzetet, amely ténylegesen távolról sem lehet mindenkié. Ez pedig valóban nem ártatlan leíró eljárás, hanem performatív aktus, amely a társadalom ezirányú szemléletét kívánja formálni.

A középosztályról szóló beszéd elfedi tőke és munka antagonizmusát, és így az uralkodó és az alávetett osztályok közti ellentétet is. Amit pedig a helyére állít, nem más, mint egy *illuzórikus közös helyzet*, valamint egy *ideális életmód*. A társadalom döntő többsége számára így kijelöl egy – illuzórikus – célt, egyúttal pedig megfogalmaz egy olyan ígéretet is, amely reményt kelt a középosztályinál kedvezőtlenebb életfeltételek között élő osztályokban, és mozgósítja őket e csalóka közös élethelyzet és idealizált életmód elérésére (Gagyi 2018a, 2018b: 99–144).

A középosztály illuzórikusan nyitott közös helyzete és idealizált életmódja valóban komoly befektetésekre és erőfeszítésekre ösztönöz. A középosztályiként elismert életforma elérésére, a középosztályoknak kijáró megbecsültség megszerzésére, a középosztályi életmódhoz kapcsolódó presztízsjavak, státuszszimbólumok és fogyasztási stílusok elsajátítására irányuló törekvés *versengésre* sarkall, és olyan motivációkat ültet el, amely a felfelé törekvést, az előrejutást a versengők közti szolidaritás elé helyezi. A „hivalkodó fogyasztás" és a „megszégyenítő összehasonlítás" egyaránt ebből fakad (Veblen [1899] 1975).

A középosztályinál kedvezőtlenebb életfeltételek között élő osztályok e feltételrendszert elfogadva és belsővé téve mindenekelőtt arra törekednek, hogy elérjék vagy stabilizálják „középosztálybeli" pozícióikat, nem pedig arra, hogy felismerjék: osztálytársadalomban élnek, amely munkájuk leértékeléséből és elsajátításából teremt mások számára gazdagságot, és amelynek újratermeléséhez illuzórikus és idealizált célokért folytatott versengésükkel ők maguk is hozzájárulnak. A „középosztályról" szóló beszéd – az osztályok közti szembenállás eltüntetésével – egybeesik a felső-uralkodó tőkésosztályok társadalomképével és érdekeivel. A „középosztály" képzete olyan szellemi eszközzé válik, amelynek segítségével e korszakban is „az uralkodó osztály gondolatai" lesznek „az uralkodó gondolatok".{76}

A „középosztály”, különösen pedig a „széles és erős középosztály” ideálja így elsősorban a közös élethelyzet és az ideális életmód illúziójaként, az anyagi javak megszerzéséért és a nagyobb mértékű fogyasztásért folytatott státuszversengés alulról nyitott, befogadó tereként, a polgári politika eszményeként, a demokrácia letéteményeseként, a szélsőséges politikai irányzatok megfékezésének garanciájaként értelmezhető (Lipset 1959, [1960] 1995). Csak ebben az összefüggésben nyer ugyanis jelentést és válik értelmezhetővé. Hasonlóan a „szabadpiac”, a „plurális demokrácia”, a „nemzeti szuverenitás”, az „autonóm (civil) társadalom”, a „demokratikus jogállam”, valamint az „egyetemes emberi jogok” koncepcióihoz, a középosztályt és a középosztályosodást is olyan ideáloknak tekintem, amelyek elérésére társadalmi erők megszerveződhetnek és szövetséget köthetnek egymással, de amelyek *elsődlegesen nem a valóság leírására szolgálnak, hanem egy idealizált jövőbéli állapot megteremtésének vagy egy idealizált múltbéli állapotot visszaállítani kívánó szándék nyelvi eszközei.*

Karl Mannheim tudásszociológiájának kifejezésével élve: utópiák (a léttel egybe nem eső, annak átalakítására mozgósító eszmék), illetve ideológiák (a léttel egybe nem eső, egy korábbi állapot megőrzésére vagy visszaállítására buzdító eszmék) (Mannheim [1929] 1996). A középosztályosodás e folyamatát, valamint a középosztály e fogalmát Huszár Ákos és Berger Viktor tehát joggal tekintik „normatív modellnek” (Huszár–Berger 2020).

A „középosztály” ideálja

Miért normatív e modell? Miért csak eszmény, nem pedig valóság? Miért csupán egy ideál? A középosztályhoz rend szerint jómódot, biztos egzisztenciát, stabil életkereteket, anyagi jólétet, képzettséget és műveltséget, önálló életvitelt, függetlenséget, sőt „polgári” erényeket – közéleti-politikai aktivitást, civil kurázsit, széles látókört és józan mértéktartást – társítunk. Ez a középosztályeszmény azonban távolról sem azonos azokkal az életkörülményekkel és azzal az élethelyzettel, amelyet a félperifériás társadalmak tőke–munka-viszonyában köztes, illetve közvetítő helyzetben lévő osztályai elfoglalnak. A „középosztály”

polgári ideáljának vajmi kevés köze van a valósághoz (Morcsányi–Tóth [szerk.] 2016).

A köztes-közvetítő osztályok a kelet-közép-európai félperiférián és Magyarországon jellemzően nem tudnak olyan életkörülményeket teremteni maguknak, amilyet e polgári középosztályi eszmény nyugat-európai, illetve észak-amerikai normatív modellje előír. Az ő szemükkel nézve a centrumtársadalmak középosztályai valóban irigylésre méltó polgári jómódban élnek, egzisztenciájukra pedig jellemzően valóban illik e középosztályi életforma eszménye. A centrumközép-osztályok életformáját idealizálók frusztrációja elsősorban abból fakad, hogy a periférián és a félperiférián e köztes-közvetítő osztályok inkább csak ritka és kivételes esetekben tesznek lehetővé olyan életkörülményeket az odatartozók számára, mint a centrumban. *Ennek oka, hogy a kapitalista világrendszer csak a centrumban tudott széles és erős, jómódban és polgári egzisztenciával rendelkező középosztályokat létrehozni.*

Csak a centrumban – és jellemzően a tőkefelhalmozás ciklusainak bővülő-felívelő szakaszaiban – tudott a tőkefelhalmozás olyan szinteket elérni, az államok pedig csak a centrumban tudták olyan életkörülmények közé emelni közszolgálatot végző állampolgáraikat, hogy ennek eredményeként nagyszámú, képzett és önálló egzisztencia széles, erős és jómódban élő középosztállyá formálódhasson. A félperiféria és a periféria helyi társadalmai sem a tőkefelhalmozás centrumhoz fogható mértékét, sem pedig a centrumállamokhoz hasonló bőkezű állami újraelosztást nem garantálhattak ugyanazon feladatköröket ellátó állampolgáraiknak. *Ennek fő oka az, hogy a centrum középosztályai nem pusztán az egyes centrumtársadalmak középosztályai, hanem a tőkés világrendszer globális osztályszerkezetének középosztályai. A kapitalista világrendszer középosztályi pozíciói a centrumtársadalmakban összpontosulnak* (Gagyi 2018a, 2018b; Éber 2018a).

A (fél)perifériás köztes-közvetítő osztályok tehát szűkebbek és vékonyabbak, jómódjuk mérsékeltebb, egzisztenciájuk sérülékenyebb. Ezek ugyanis csak saját félperifériás és perifériás társadalmaik *belső viszonyaihoz* képest vannak hozzávetőlegesen középhelyzetben, életkörülményeik azonban nem mérhetők a centrum középosztályaiéhoz. Ahhoz azonban e félperifériás és perifériás köztes-közvetítő osztályok is kellően tájékozottak, hogy ismerjék a centrumközéposztály életkörülményeit, és mintának tekintsék azokat.

Saját vagyonukat, jövedelmüket, életfeltételeiket és életesélyeiket így jellemzően már centrummércével mérik és találják viszonylag kicsinek, szűkösnek és gyengének. A félperiféríás és periféríás köztes-közvetítő osztályok így elsajátítják a centrumközéposztály tapasztalataiból lepárolt középosztályi eszményt, és saját helyzetüket is ehhez mérik, illetve saját felemelkedési ambícióikat is e célhoz igazítják.

A köztes-közvetítő osztályok mozgalmai és politizálódása

A köztes-közvetítő osztályok egyfelől tehát ugyanolyan vagyonra, jövedelemre, életesélyekre és életfeltételekre vágynak, amilyeneket tanulmányútjaik, utazásaik, közvetlen és közvetett tapasztalataik alapján a centrum középosztályainak tulajdonítanak. Másfelől azonban visszatérően megtapasztalják, hogy félperiféríás és periféríás világrendszerpozícióban lehetőségeik jóval szűkösebbek. Hol keressék ezek után a felzárkózás útját? Hogyan érjék el, hogy minduntalan akadályokba ütköző utolérési törekvésük teret nyerhessen? A megoldást a helyi állam megszerzése és a felzárkózás *közös* projektté formálása jelenti.{77}

A félperiférián és a periférián kisebb a tőkefelhalmozás mértéke, ebből következően csak sokkal szűkebb és vékonyabb „államtól független" „középosztályi" léthelyzet jön létre a „szabadpiacon". A periféríás és félperiféríás köztes-közvetítő osztályok így a helyi állam segítségével kívánnak felzárkózni. Saját törekvéseik akadályozottsága miatt a felzárkózás akarását nem pusztán *saját* felzárkózásuk (önző) követeléseként, hanem jellemzően *az egész nemzet, társadalom, ország vagy nép felzárkózási programjaként fogalmazzák meg.* Saját ambícióikat *közös érdekként* tüntetik fel, ezért pedig a társadalom olyan csoportjainak erőfeszítéseit is mozgósítják, akiknek ténylegesen nincsen esélyük elérni a centrum középosztályi eszményét. Vagyis a köztes-közvetítő osztályok pozíciójavítási törekvése válik a félperiféríás és periféríás államok utolérési törekvésének egyik hajtómotorjává. *Saját* felemelkedés törekvésüket *a* felemelkedés univerzális politikai projektjeként fejezik ki: osztályprojektjüket *a nemzet* érdekeinek, *a haza* felemelésének, *a társadalom* felzárkóztatásának formájában juttatják kifejezésre.

E törekvés „az elmaradottság politikáiként” mozgósítja a köztes-közvetítő osztályokat, nyomást gyakorol a politikára és a helyi államra, felzárkózási stratégiát kínál neki és egyben követel is tőle (Janos [2000] 2003: 20–28). Az utolérés akarása egyúttal táptalajt nyújt a felzárkózás ígéretének és illúziójának is (Arrighi [1990] 2014). A tőkefelhalmozás ciklusainak bővülő és felívelő szakaszaiban az utolérés akarása jellemzően szövetségbe rendezi a köztes-közvetítő osztályokat a felső-uralkodó tőkésosztályokkal. A kimerülés és a hanyatlás időszakaiban azonban a válság nyomán e szövetségek is felbomlanak és újrarendeződnek. A felzárkózási kísérlet kudarca miatt a köztes-közvetítő osztályok új szövetségeseket keresnek. E periódusokban jellemzően az alsó-alávetett munkásosztályok felé fordulnak. A korábbi felzárkózási kísérlet kudarcát *közös sérelemként* fogalmazzák meg, a helyi állam befolyásolását vagy megszerzését megcélozva törekvéseiket „a válság politikáiként” fejezik ki (Gagyi 2018b; Pulay–Gagyi 2017).

A köztes-közvetítő osztályok a rendszerváltás után

E tanulmány II. fejezetében a kései államszocializmus kritikáját a reform mellett elkötelezett „értelmiségi átmeneti osztálynak” tulajdonítottam Konrád György és Szelényi Iván ([1978] 1989; [1992] 1995), illetve Melegh Attila (2016, 2018) nyomán. Az érvelés e pontján már összeköthető az államszocializmust bíráló, annak reformjáért, majd kapitalizmusra váltásáért fellépő értelmiségi átmeneti osztály a tőke–munka-viszonyban köztes, illetve közvetítő helyzetűek osztályaival.

E két fogalom lényegében ugyanazokat a mozgásban lévő, formálódó osztályokat nevezi meg, de jellemzően más történeti időszakra vonatkozóan. Az értelmiségi osztály felemelkedésének tézise főképpen az 1953-tól az 1970-es évek eleje-közepéig tartó időszakra vonatkozott Konrád Györgynél és Szelényi Ivánnál; az értelmiségi átmeneti osztály pedig hozzávetőlegesen az 1970-es évek közepétől az 1990-es évek közepe-végéig Melegh Attilánál. Az értelmiségi osztály történeti pályája ciklikus hullámzások után az osztályhatalomhoz vezető úttól az osztályhatalom*ból ki*vezető útig vezetett.{78} Ez az oka annak, hogy

értelmiségi osztály helyett az alábbiakban inkább köztes-közvetítő osztályokról írok.

Az 1989-es rendszerváltás a kelet-közép-európai félperiférián egyszerre fokozta a centrumhoz való felzárkózás, a „fejlett Nyugat" (konkrétabban Ausztria) utolérésének vágyát – hogy legyen „jólét és szabadság", „piacgazdaság és demokrácia" –, és ébresztette fel az Európába történő visszatérés reményét (Éber és mtsai 2014; Éber 2016a). A centrumközéposztályhoz felemelkedni kívánó helyi, félperiféria köztes-közvetítő osztályok felzárkózási várakozásaikat az 1989-es rendszerváltás okozta átalakulás frissen megnyíló helyi, illetve nemzetközi pozícióiban keresték. A poszt(állam)szocialista félperiféria válságban lévő államainak privatizált, deregulált és liberalizált, megszorításokkal stabilizált intézményeiben, a külföldi működő tőkét befektető transznacionális nagyvállalatok menedzseri és szakértői szerepeiben, a sajtó és a média világának pozícióiban, az állam, valamint a tudomány, a kultúra és a művészetek intézményrendszereiben, (szak)értelmiségiekként és vezetőkként a „nemzetközi" vagy a „nemzeti" tőkének hasznos szolgáltatásokat nyújtó személyzetként igyekeztek megőrizni, illetve javítani helyzetüket (Eyal–Szelényi–Townsley 1998; Szalai 2001; Scheiring 2016a). Tették ezt a politikai ciklusokkal és kormányváltásokkal járó apparátuscserék különösen viszontagságos körülményei között.

E köztes-közvetítő osztályoknak a 2004-es EU-csatlakozástól, valamint 2006-tól kezdődően megrázkódtatások sorozatával kellett szembenézniük. 2006-tól a felzárkózási reményeiket tápláló és képviselő, részben pedig politikai képviseletüket is ellátó MSZP–SZDSZ kormánykoalíció súlyos politikai válságba került. (Ennek látványos megnyilvánulás az őszödi beszéd és az azt követő tiltakozássorozat volt.) E válságos politikai helyzetet a 2008-tól „begyűrűző" nemzetközi pénzügyi és gazdasági válság csak tovább súlyosbította. 2009-ben a tétova kormányfőcserét az európai parlamenti választás jobboldali áttörése szorította a háttérbe. A formálódó „nemzeti burzsoáziát" képviselő, nemzetinek, keresztténynek, konzervatívnak és polgárinak mutatkozó politikai erők 2010-ben megsemmisítő vereséget mértek az addig regnáló, baloldalinak nevezett, de liberálisként kormányzó politikai erőkre. Megkezdődött a „Nemzeti Együttműködés

Rendszerének" kiépítése, kialakult a „centrális politikai erőtér" (Scheiring 2016a, 2016b, 2019; Wilkin 2016, 2018; Antal 2019a, 2019b).

A köztes-közvetítő osztályok azon *rezsimpárti* frakciói, amelyek a 2010-es politikai váltással új pozíciókat szereztek vagy javíthatták korábbi osztálypozícióikat, elfogadták a félperiférias új hegemónia kiépülését, illetve részt is vettek-vesznek annak alakításában. A köztes-közvetítő osztályok azon *rezsimellenes* frakciói, amelyek a 2010-es politikai váltással fontos pozíciókat veszítettek, ellenben tiltakozni kezdtek pozícióvesztésük, szabadságuk és önállóságuk korlátozása ellen. Sérelmeiket jellemzően a szabadság, a demokrácia, a jogállam, a racionalitás, de mindenekelőtt az európai értékek és az európaiság megsértéseként fogalmazták meg. Hiába tiltakoztak azonban értékeik, intézményeik és pozícióik megtámadása ellen, mindeddig nem tudtak kellően nagy és szervezett erőt mozgósítani a helyi, félperiférias hegemónia megtörésére.{79} Erre pedig egészen addig esélyük sincs, amíg osztályszövetséget nem kötnek az alsó-alávetett munkásosztályokkal (Éber 2018a).

Az osztályszerkezet államformáló hatása

Önmagában az állam nem cselekvő, csak az államot elfoglaló vagy befolyásoló osztályok és osztályfrakciók által válik azzá. Az állam a közhatalom intézményeinek erőtereként eszközkészlet, apparátusok összessége, amellyel az államot elfoglaló osztályok nagyobb hatalomra tehetnek szert, illetve amellyel az államot befolyásolni képes osztályfrakciók bővíthetik befolyásukat. Az osztályok és osztályfrakciók küzdelmei tehát nem kerülik el az államot, hanem e harc éppen az államapparátusok megszerzéséért, megtartásáért vagy legalábbis befolyásolásáért folyik. Az állam így nem érintetlen az osztályviszonyoktól és nem is az osztályszerkezeten kívül helyezkedik el. Összességében az állam olyan apparátusok összefoglaló neve, amelyek megszerzéséért, megtartásáért és befolyásolásáért osztályok és osztályfrakciók küzdelmet folytatnak egymással, hogy általuk kiterjeszthessék befolyásukat és nagyobb hatalomra tehessenek szert.{80}

Harc a magyar állam megszerzéséért – történeti összefüggésben

A magyar államot a második világháborút követő államszocialista átalakulással a sztálini mintára megszervezett pártállami bürokrácia szerezte meg és igazgatta az államosított tőketulajdont (Bence–Kis [Rakovski] 1983). Az 1960-as évek elejétől az 1970-es évek elejéig a bürokratikus rend és a szakértelmiség úton volt afelé, hogy az államot irányító teleologikus redisztributorok osztálypozíciója körül új értelmiségi osztállyá szervezze önmagát, ez a kísérlet később azonban meghiúsulni látszott.{81} A rendszerváltás nagyrészt azonban mégis a reformértelmiség átmeneti osztályának sikerét hozta el.{82} Ebben kulcsszerepet játszott a „későkádári technokrácia" (Szalai Erzsébet fogalma), az államszocializmus neoliberális reformjára törekvő közgazdász-értelmiségi osztályfrakció, a Pénzügykutatási Intézet kutató-, valamint a *Fordulat és reform* szerzőgárdájának több tagja, az „organikus közgazdászok" (Sebők Miklós kifejezése).{83}

A rendszerváltást követően az állam gazdaság- és társadalompolitikáját e külföldi működőtőke-beáramlást, privatizációt és deregulációt támogató, a centrumtőke pozíciószerzését segítő, a helyi munka értékét leszorító, érdekérvényesítő képességét meggyengítő értelmiség átmeneti osztály határozta meg.{84} Ennek technokrata, szakértő, szakértelmiségi, illetve menedzseri frakciói köztes-közvetítő osztályokként komprádorszerepet töltöttek be a centrumszékhelyű külföldi működő tőke hazai beágyazódásakor, majd kulcsszerepet vállaltak az állam irányításában is (Sebők 2016, 2019). A külső erőfölény, a neoliberalizmus globális hegemóniája belső szervezőerővé vált: létrehozott egy elsődlegesen a centrumszékhelyű külföldi működő tőkével szövetséget kötő politikai-gazdasági tömböt, mellyel szemben egy elsődlegesen a helyi tőkével szövetségre lépő politikai-gazdasági tömb szegült szembe.{85}

Mindkét tömb tőkebarát és munkaellenes politikát folytatott, e tekintetben tehát mindkettő jobboldali volt. Félrevezető lenne azonban ideológiai önmeghatározásaikkal azonosítani őket, hiszen e tőkés politikai-gazdasági szövetségek ideológiai címkéi több szempontból is esetlegesek és pontatlanok. E tömbök működését ugyanis nem ideológiai önmeghatározásuk, hanem érdekviszonyaik diktálta reálpolitikájuk formálta. Nem működésüket igazították ideológiai önmeghatározásukhoz, hanem fordítva: ideológiai önmeghatározásaikat értelmezték működésük valós logikája szerint. Ideológiai címkéik és

neveik részben elkendőzik valós érdekviszonyaikat, részben pedig megszépítik azokat (Therborn 1980).

Az elsődlegesen a centrumszékhelyű külföldi működő tőkével, transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézetekbe szervezett nagytőkével szövetséget kötő politikai-gazdasági tömb tőkebarát és munkaellenes (tehát jobboldali) politikája mellett ideológiai megjelölései szerint „baloldali", „liberális", „szabad", „európai" és mindenekelőtt „demokrata" volt. Az elsődlegesen a hazai tőkével szövetségre lépő politikai-gazdasági tömb szintén tőkebarát és munkaellenes (tehát jobboldali) politikát folytatott, ideológiai címkéi szerint pedig „jobboldali", „konzervatív", „polgári", „nemzeti", „keresztény" és mindenekelőtt „magyar" volt (vö. Csillag–Szelényi 2015). Előbbire vonatkozóan mégis pontosabb a „demokratikus antipopulizmus" kifejezés, míg utóbbit az „antidemokratikus populizmus" írja le jobban.{86} Az előbbit inkább a minduntalan a demokráciára hivatkozó népellenesség, míg az utóbbit inkább a minduntalan a nemzetre hivatkozó demokráciaellenesség jellemzi.

Az 1990-es és 2000-es éveket e két politikai-gazdasági tömb, azaz tőkefrakciók és köztes-közvetítő osztályok szövetségi blokkjainak küzdelme, versengő együttműködése határozta meg. A küzdelem a magyar állam kulcspozícióinak megszerzéséért, elfoglalásáért vagy legalábbis befolyásolásáért folyt. E küzdelem a 2008-as válságot követően a 2009-es Európai Parlamenti választáson, majd a 2010-es országgyűlési és helyhatósági választásokon dőlt el. A győztes tömb megszerezte és elfoglalta az államhatalom vezető pozícióit, kialakított egy új tőkefelhalmozási rezsimet, kiépített egy helyi, félperifériás hegemóniát, újjászervezte a korábbi politikai-gazdasági szövetségeket, a helyi hegemóniával ki nem egyező vagy az ellen lázadó, *rezsimellenes* erőket pedig kiszorította korábban megszerzett pozícióikból.{87}

Riválisai hídfőállításainak bevételével, valamint *rezsimpárti* szövetségeseinek átadásával, és az állam kulcspozícióinak elfoglalásával a győztes politikai-gazdasági tömb uralkodó osztállyá szervezte önmagát. A kiszorított politikai-gazdasági tömb mindeddig elhárította magától, hogy szövetségi rendjébe bevonja a társadalom többségét: a külföldi és a hazai tőkének alávetett helyi munkát, vagyis a munkások osztályait. Amíg ez így marad, a félperifériás hegemónia egészen biztosan megdönthetetlen marad (Éber 2018a).

A FÉLPERIFÉRIÁS MAGYAR TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETE GLOBÁLIS PERSPEKTÍVÁBÓL

E fejezet végén Giovanni Arrighi elemzésének példáját követve foglalom össze főbb állításaimat. Arrighi *The Developmentalist Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery* címmel 1990-ben megjelent tanulmányában – a félperiféria fogalmának pontosabb meghatározása mellett – a fejlődés és a felzárkózás akarásának összefüggésébe helyezve elemezte a félperiférás térségek átalakuló viszonyait (Arrighi 1990). Noha tanulmányában nem elemezte szisztematikusan a félperiférás társadalmak osztályszerkezetét, néhány utalása jól megvilágítja az eddig tárgyalt összefüggéseket is (Éber 2016a). Egy helyütt ezt írja:

„Az a tény, hogy a félperiférás államok csoportja sohasem képes elérni a centrumállamok nemzeti vagyonának szintjeit, nem jelenti azt, hogy a félperiféria egyes osztályai és csoportjai ne élvezhetnék a vagyon olyan szintjeit, mint a centrum azonos osztályai és csoportjai. Ellenkezőleg, a dél-európai és a latin-amerikai félperiféria felső- és középosztályainak egyes frakciói hagyományosan a vagyon olyan szintjeit élvezhették, mint a centrumállamok hasonló helyzetű frakciói. E frakciók számszerűleg kisebbek ugyan a teljes népességhez képest, mint a centrumban, de csaknem olyan vagyonosak. Az érem másik oldala, hogy a félperiféria alsóbb osztályainak tömeges szegénysége legalább olyan mértékű, ha nem nagyobb, mint a periférián." (Arrighi [1990] 2014: 175.)[88]

Arrighi e példája segít új megvilágításba helyezni a magyar társadalom globális struktúrákban ágyazódó osztályszerkezetét is. Mivel a tőkés világrendszeren belül félperiférás helyzetben lévő magyar társadalomban viszonylag kevés olyan osztályhelyzet található, amely kiemelkedő jövedelmet (és felhalmozott jövedelemként kiemelkedő vagyont) képes biztosítani, a magyar társadalom félperiférás osztályszerkezete (a centrumtársadalmakéhoz mérten) csak viszonylag szűk, erőtlen és tőkeszegény felső osztály létrejöttét, illetve csak relatív vékony és gyenge köztes-közvetítő osztály kiformálódását teszi lehetővé. E felső osztályok centrummércével mért gyengesége, szűkössége és tőkeszegénysége ellenére a helyi viszonyokhoz mérten uralkodó pozícióban vannak. Ezek a magyar társadalom *legerősebb, legbefolyásosabb* osztályai. A helyi osztályszerkezetben *a felső osztályok egyben uralkodó osztályok is: a tőke – munka feletti uralmat gyakorló – uralkodó osztálya.*

És hasonlóan: jóllehet a félperiférás magyar társadalom alsó osztályai arányaikat tekintve jóval szűkebbek, mint a legtöbb perifériás

társadalomé, egyúttal szélesebbek, mint a legtöbb centrumtársadalom alsó osztályai. Ezek a magyar társadalom *leggyengébb, legsérülékenyebb helyzetben lévő* osztályai. A helyi osztályszerkezetben *az alsó osztályok egyben alávetett osztályok is: a munkások – a tőke uralmának – alávetett osztályai.* A magyar társadalom alsó-alávetett munkásosztályainak alsó frakciói hozzávetőlegesen olyan körülmények között élnek, és olyanok az életesélyeik, mint a perifériás társadalmak alsó-alávetett munkásosztályaié, miközben a magyar társadalom felső-uralkodó tőkésosztályainak csúcsa hozzávetőlegesen olyan életkörülményeket és életesélyeket tudhat a magáénak, mint a centrumtársadalmak felső-uralkodó tőkésosztályai.

Ennek oka, hogy a *helyi* társadalmak felső-uralkodó tőkésosztályai lényegében a *globális* osztályszerkezet felső-uralkodó tőkésosztályaiba tartoznak, míg a *helyi* társadalmak alsó-alávetett munkásosztályai hozzávetőlegesen a *globális* osztályszerkezet alsó-alávetett munkásosztályaiba sorolhatók. Ebben az értelemben a tőkés világrendszer struktúráiba ágyazódó magyar társadalom osztályszerkezete – mint csepp a tengerben – egyszerre hordja magában a globális osztályszerkezet felső-uralkodó tőkésosztályaiba tartozó osztályhelyzeteket és a globális osztályszerkezet alsó-alávetett munkásosztályaihoz tartozó osztályhelyzeteket is.{89}

Mindebből következően a magyar társadalom félperifériás osztályszerkezetében a tőke–munka-viszony az uralkodó–alávetett-viszony, valamint a fent–lent-viszony tendenciáját tekintve nem válik el egymástól, hanem tendenciaszerűen összefonódik egymással. A tőkés világrendszerbe ágyazott magyar társadalom félperifériás osztályszerkezete ebből következően három alapvető osztályhelyzettel jellemezhető:

I. *A felső-uralkodó tőkésosztályok* a magyar társadalom csúcsán helyezkednek el, a centrumtársadalmak felső-uralkodó tőkésosztályaihoz képest gyengébbek, szűkebbek és tőkeszegényebbek, a centrumtőkének alá*rendelt* osztályok.

II. A tőke–munka-viszonyban *köztes, illetve közvetítő helyzetben lévő osztályok* hozzávetőlegesen a magyar társadalom középső régióiban és afelett helyezkednek el, a centrumtársadalmak köztes-közvetítő osztályaihoz képest arányaikban szűkebbek és gyengébbek, de a

perifériák társadalmainak hasonló osztályaihoz mérten arányaikban szélesebbek és népesebbek.

III. *Az alsó-alávetett munkásosztályok* a magyar társadalom alsó részében helyezkednek el, a centrumtársadalmak alsó-alávetett munkásosztályaihoz képest arányaikban szélesebbek és népesebbek, de a perifériák társadalmainak alsó-alávetett munkásosztályaihoz mérten arányaikban szűkebbek és kisebb népességet ölelnek fel.

IV. A CSEPP:
A MAI MAGYAR TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETE

E tanulmányban célom a tőkés világrendszerbe ágyazódó magyar társadalom osztályszerkezetének feltérképezése. A II. fejezet a magyar társadalom osztályszerkezetének széthúzódását, az osztálypolarizációt annak globális-történeti összefüggéseibe visszahelyezve mutatta be. A III. fejezet globális beágyazottságában elemezte a félperiférias helyi társadalom osztályszerkezetét. E IV. fejezetben a mai magyar társadalom osztályszerkezetének belső viszonyaira összpontosítok. Az alábbiakban segítségül hívom az empirikus rétegződés- és mobilitáskutatások eredményeit is, hogy alaposabban is megvizsgálhassam a globális osztályszerkezet magyar társadalmon *belüli* struktúráit.

MEGNYÚLÓ CSEPP, SZÉTHÚZÓDÓ OSZTÁLYSZERKEZET, POLARIZÁLÓDÓ OSZTÁLYOK

E fejezet legfontosabb állítása, hogy *a kapitalista világrendszer neoliberális fordulattal kezdődő korszakának kezdete óta polarizálódott a kapitalista világrendszerbe ágyazott magyar társadalom osztályszerkezete. Hozzávetőlegesen az 1970-es évek vége, az 1980-as évek eleje óta – vagyis az elmúlt négy évtizedben – tehát a magyar társadalom osztályszerkezetének cseppszerű alakja megnyúlt, felfelé és lefelé széthúzódott.*

Az osztályszerkezet széthúzódása, az osztályok polarizációja, a csepp megnyúlása valamivel pontosabban négy folyamatot jelöl. Egyrészt a felső-uralkodó tőkésosztályok, valamint a köztes-közvetítő osztályok kedvezőbb helyzetű felső frakciói esetében az erőforrások sűrűsödését, összpontosulását és központosulását (koncentrációját és centralizációját), az alsó-alávetett munkásosztályok esetében pedig az erőforrások viszonylagos ritkulását. Másrészt a társadalmi távolságok megnövekedését, a kedvező és a kedvezőtlen élethelyzetek eltávolodását egymástól, a közös társadalmi világon belül a különféle életvilágok közti távolságok növekedését. Harmadszor az egyenlőtlenségek növekedését, a javak, erőforrások, képességek és életesélyek egyenlőtlen eloszlásának terjedelmi bővülését. Negyedszer pedig azt jelenti, hogy a népesség eloszlása a felső és az alsó kategóriákban bővül, míg a középső kategóriákban csökken (KSH 2015: 12, 2018b: 5).

A magyar társadalom széthúzódó osztályszerkezete egy megnyúlt, felfelé és lefelé széthúzódó csepp formájához hasonlítható, mert a társadalmilag nagyra értékelt, de szűkösen rendelkezésre álló javak, erőforrások, képességek eloszlása a globális struktúrákba ágyazott magyar társadalom osztályszerkezetében az elmúlt négy évtizedben egyre egyenlőtlenebbé vált. A csepp felső része tűszerűen megvékonyodott és megnyúlt, csúcsa pedig a tőkefelhalmozás igen magas fokát érte el. E közben a csepp ez alatt található szélesebb, alsó része az elmúlt négy évtizedben szintén széthúzódott,

bár távolról sem olyan mértékben, mint a csúcsa. A magyar társadalom körülbelül kétharmada e csepp szélesebb, alsó részében helyezkedik el.

A felső-uralkodó tőkésosztályok hozzávetőlegesen e csepp – hatalmas jövedelmi és vagyoni szórással jellemezhető – hosszú és vékony felső részében találhatók. Az alsó-alávetett munkásosztályok ezzel szemben a csepp szintén tagolt, de jövedelmileg és vagyonilag mégis kisebb szórást mutató széles alsó részében foglalnak helyet. A köztes-közvetítő osztályok e kettő *között* helyezkednek el. A köztes-közvetítő osztályok viszonylag biztos és stabil anyagi helyzettel rendelkező *kedvezőbb* helyzetű felsőbb frakciói a magyar társadalom alsó kétharmada *felett* találhatók. Nem a jövedelem-, illetve a vagyoneloszlás közepén helyezkednek el tehát, hanem hozzávetőlegesen az osztályszerkezet *felső egyharmadában* (Tóth 2015a, 2016a, 2016b, 2016c). Jellemzően vezetők, menedzserek, jobban fizetett szakértők és szakértelmiségiek, kormány- és köztisztviselők: jómódú mérnökök, ügyészek, bírók, ügyvédek, orvosok, művészek, közjegyzők, a felsőoktatásban dolgozó vezető tanárok, magas rangú katona- és rendőrtisztek és hasonló csoportok (Tóth 2018).

A köztes, illetve közvetítő osztályok *kedvezőtlenebb* helyzetű alsóbb frakciói hozzávetőlegesen a jövedelem-, illetve vagyoneloszlás közepén, illetve az alatt találhatók. Anyagi helyzetük sem biztosnak, sem stabilnak nem nevezhető; az alsó-alávetett munkásosztályok kedvezőbb helyzetű felsőbb frakcióinak anyagi helyzetétől jóformán meg sem különböztethető. Jellemzően beosztott értelmiségiek, nem vezető állású köztisztviselők és közalkalmazottak: a közoktatásban dolgozó tanárok, óvodapedagógusok, tanítók, múzeumi és közgyűjteményi dolgozók, szociális munkások, beosztott rendőrök, tűzoltók, katonák, védőnők és hasonló csoportok (Tóth 2018). A köztes-közvetítő osztályok tehát szintén polarizálódnak. Ennek oka, hogy az osztályszerkezet széthúzódása, a csepp megnyúlása a köztes-közvetítő osztályok kedvezőbb és kedvezőtlenebb helyzetű, felső és alsó frakcióinak eltávolodásában is megnyilvánul. A mindennapi és a szakmai diskurzusban mindez „a középosztály szétszakadásaként", „olvadásaként", illetve a „felső-" és az „alsóközéposztály" közötti távolság megnövekedéseként jelenik meg (Rigó 2017; OECD 2019).

A széthúzódó osztályszerkezet kulturális, társadalmi és politikai tekintetben egyaránt rendkívül tagolt, kifejezetten sokszínű és sokrétű képet mutat. Különösen igaz ez a csepp szélesebb alsó részére, amely belülről számos szempont szerint tagolódik, és számtalan további szempontból tovább tagolható. Egy tekintetben azonban mégis viszonylag egységesnek mutatkozik: a magyar társadalom körülbelül kétharmada e csepp szélesebb alsó részében helyezkedik el. Ez még akkor is így van, ha kulturális, társadalmi és politikai tagoltságának ezernyi finom különbsége, a létrehozott és fenntartott szimbolikus és anyagi határvonalak erről sok tekintetben elterelik az itt elhelyezkedők figyelmét. E problémáról szól a következő, V. fejezet.

A magyar társadalom osztályszerkezete tehát egy olyan cseppformát alkot, amely az 1970-es évek vége, az 1980-as évek eleje óta eltelt körülbelül négy évtizedben megnyúlt. A polarizálódó osztályok a javak és erőforrások eloszlásainak statisztikáiban mindenesetre nem válnak el ilyen élesen egymástól. A statisztikákban e cseppforma sokkal inkább – sűrűsödésekkel és ritkásodásokkal jellemezhető – folytonos eloszlást mutat, mintsem két vagy három élesen elkülönülő osztályhelyzetet. Ennek ellenére e két-három alapvető osztályhelyzet statisztikailag is elkülöníthető egymástól.

Három empirikus metszet a megnyúló csepp formájáról

Lássunk mindenekelőtt három egyszerű empirikus metszetet, amely segít érzékeltetni a társadalmilag nagyra értékelt, de szűkösen rendelkezésre álló javak, erőforrások, képességek és esélyek eloszlását a globális struktúrákba ágyazott magyar társadalom osztályszerkezetében. Az *első* a gazdasági erőforrások eloszlása, amelyről a következőkben – szükségképpen leegyszerűsítő módon – a jövedelem, valamint a vagyon eloszlása alapján alkotok képet. A *második* a kulturális erőforrások eloszlása, amelyre – szintén szükségképpen leegyszerűsítő módon – az iskolai végzettség szerinti tagolódásból következtetek. A *harmadik* a társadalmi erőforrások eloszlásának vizsgálata, amelyeket a kapcsolatok és hálózataik szerveződéseiből, a kapcsolathálózati erőforrások eloszlásából próbálok megbecsülni.

Az alábbiakban tehát hangsúlyozottan különféle erőforrásokról, nem pedig tőkékről írok. Ennek oka, hogy elfogadom azon bírálatokat, amelyek Pierre Bourdieu tőkeelméletével szemben fogalmazódtak meg (vö. Róna-Tas 1998; Róna-Tas–Böröcz 1997; Angelusz 2010). Ezek szerint a Bourdieu által megkülönböztetett tőkefajták vagy tőkeformák – például a gazdasági, a kulturális, a társadalmi tőke, valamint e hármon túlmutatóan a politikai, a vallási, a nyelvi (és így tovább) tőkék – valójában túlságosan lazán és metaforikusan kezelik a tőke fogalmát (vö. Bourdieu [1981] 1987, [1983] 1997). A következőkben abból indulok ki, hogy az erőforrás fogalma tágabb, mint a tőkéé, azaz minden tőke erőforrás, de nem minden erőforrás tőke. A tőke fogalmát ezért a Marx által meghatározott tőke számára tartom fent, az alábbiakban pedig a gazdasági, kulturális, illetve társadalmi javakat következetesen erőforrásoknak nevezem.

Gazdasági erőforrások

A *gazdasági erőforrások* valóságos eloszlásaira a következőkben tehát a jövedelem- és a vagyoneloszlás méréseiből következtetek.

Ami a *jövedelemeloszlást* illeti, jól érzékelteti a csepp felső, tűszerűen elvékonyodó alakját, hogy a magyar társadalom jövedelmi szempontból legkedvezőbb helyzetben lévő tizedében (a felső 10%-on belül) a jövedelmek szórása ma nagyobb, mint a kisebb jövedelmekkel rendelkező kilenctized (az alsó 90%) *egészén* belül (Tóth 2018). Ha e jövedelemeloszlást méretarányosan ábrázolnám, akkor a magyar társadalom legnagyobb jövedelemmel rendelkező tizedét egy hosszú, felfelé vékonyodó, tűhegyben végződő hajszálcsőben jeleníteném meg, amely önmagában is jóval hosszabb, mint a cseppforma azon szélesebb alsó része, amely a magyar társadalom kisebb jövedelmekkel rendelkező kilenctizedét tartalmazza.

Fontos tudatosítanunk: e „felső tíz százalék nem egységes csoport, a felső egymillión belüli különbségek sokkal nagyobbak, mint amekkora különbségeket mondjuk a középső nyolc tizeden belül mérhetünk". Sőt, „a felső tíz százalék alsó küszöbén elhelyezkedő ember közelebb van a legalsó népességtized tetejéhez (de igazából az aljához is), mint mondjuk a magyar felső tízezerhez" (Tóth 2018). A felső tízezerhez, ami a felső 10%-nak még mindig csak az 1%-a. Vagyis a felső 10% alsó küszöbén

elhelyezkedő (kb. egymilliomodik legnagyobb jövedelemmel rendelkező) pozícióbetöltő[90] – a jövedelmi távolságot tekintve – „közelebb" van a legszegényebb pozícióbetöltőhöz, mint a legnagyobb jövedelemmel rendelkező tízezerhez (a felső 0,1%-hoz) vagy egyenesen a leggazdagabbhoz (Tóth 2018).

Érdemes ezeket az adatokat tüzetesebben is megvizsgálni. Vegyük példaként a Magyarországon kapható keresetek átlagát, az átlagkeresetet: „2017. áprilisban a bruttó átlagkereset 303 000 forint volt, 14,6%-kal magasabb, mint egy évvel korábban" – adta hírül a Központi Statisztikai Hivatal Gyorsjelentése (KSH 2017d). E kétségkívül kedvező adat egyértelműen és jelentősen emelkedő kereseteket sejtet. Érdemes azonban e kedvezőnek ható adat tágabb összefüggéseit is megvizsgálni. Jól ismert jelenség, hogy az átlag semmilyen információt nem ad a szórásról. Ez esetben a bruttó keresetek átlaga az efféle egyenlőtlen eloszlások esetében semmit nem mond arról, hogy az egyes bruttó keresetek milyen terjedelemben szóródnak, mekkorák az egyes értékek.

Amit e viszonylag magas átlag mögötti eloszlásról tudhatunk, aszerint pontosan ennyit viszonylag kevesen keresnek, ennél sokkal többet nagyon kevesen, ennél kevesebbet viszont nagyon sokan. A kevés számú, de kiugróan magas kereset tehát annak ellenére is felfelé húzza az átlagot, hogy „az érintett munkavállalók [...] kétharmadának bruttó bére az átlagkereset alatt van" (Büttl 2017a).[91] Hasonló a helyzet az átlagbérrel: „Az átlagbér valójában a 8. jövedelmi decilis körül van, ami azt jelenti, hogy a munkavállalók mintegy 70-80 százaléka kevesebbet keres az átlagbérnél" (Kis 2017).[92] Egy későbbi vizsgálat ennél pontosabb adatokat tett közzé: „...2016-os tényadatok alapján Magyarországon 100 dolgozóból 69 jövedelme nem éri el az átlagot. A versenyszférában dolgozók esetében ez 73 dolgozóra igaz" (Kiss 2018, vö. KSH 2018c). *A keresők hozzávetőlegesen kétharmada tehát kevesebbet keres az átlagnál, a munkavállalók hozzávetőlegesen héttizede pedig kevesebb bért kap az átlagbérnél.*

A jövedelmi egyenlőtlenség tendenciaszerű növekedése négyévtizedes trend Magyarországon.[93] Bár 2003 és 2007 között – néhány mérési eljárás szerint – némileg csökkent a jövedelmi egyenlőtlenség, az alapvető trend annak növekedése.[94] Így van ez a 2008-as válság, valamint a 2010-es belpolitikai fordulatot követően is: az ezt követő években a legnagyobb jövedelemgyarapodást minden jel szerint az amúgy is a legnagyobb jövedelemmel rendelkező tized, valamint az azt követő, második jövedelmi decilis (felülről a második jövedelmi 10%) érte el (Veres 2017; Kasnyik 2017; Kiss 2018). Velük szemben a társadalom legalacsonyabb jövedelmű fele-kétharmada (az alsó 50–66%) nem, vagy csak egészen keveset tudott javítani relatív jövedelmi helyzetén.[95]

Ennek egyik oka, hogy a korábban többkulcsos, progresszív személyi jövedelemadót 2010 után a kormányzat egykulcsossá alakította. Egy ennek hatásait elemző tanulmány kimutatta, hogy az átalakítás nyertese a magyar társadalom felső egyötöde (a legfelső két jövedelmi tized), de különösen a legfelső jövedelmi tized lett. Az elemzést elvégző Tóth G. Csaba és Virovácz Péter összegzésként így fogalmaztak:

„A legmagasabb jövedelmi tized hozzájárulása az összes adóbevételhez 61 százalékról 42 százalékra mérséklődött. Az adóreform eredményeképpen megvalósult 444 milliárd forintos adócsökkentés 74 százaléka a két legmagasabb jövedelmi tizedbe tartozó gyermektelen adózók nettó jövedelmét növelte" (Tóth–Virovácz 2013: 397).

Tóth István György mértékadó becslése szerint a legnagyobb jövedelemmel rendelkező tized „az összes magyar háztartási jövedelem csaknem harminc százalékával rendelkezhet" (Tóth–Szelényi 2018: 31; Tóth 2018).{96} A munkabérek esetében az egyenlőtlenséget érzékeltetendő azt mondhatjuk, hogy a legnagyobb munkabérekkel rendelkező tized összesen annyit keres, mint a legkisebb munkabérekkel rendelkező (alsó) 52%-a együttvéve (a versenyszférában, mint az alsó 58% együttvéve). A felső 5% pedig összesen annyit kap kézhez, amennyit az alsó 40% együttvéve (Kiss 2018).

Folytassuk a *gazdasági erőforrások* eloszlásának közelítését a *vagyonok megoszlásáról* bemutatható adatokkal. A vagyont felhalmozott jövedelemként felfogva könnyen belátható, hogy „a vagyoni helyzetből fakadó egyenlőtlenségek lényegesen nagyobbak, mint a jövedelmi egyenlőtlenségek" (Kolosi–Fábián 2016: 111). A vagyon eloszlásának egyenlőtlenségét vizsgálva a következő megállapítást tehetjük: „A lakosság közel 50%-a tartozik a vagyontalanok", vagyis a 7 millió forintnál kevesebb vagyonnal rendelkezők közé (ebbe beleértendő a lakott ingatlan is), és „mindössze 5%-uk a jelentős (70 millió forint feletti) vagyonnal rendelkező háztartások közé" (Kolosi–Fábián 2016: 111).

A Magyar Nemzeti Bank 2017-ben közreadott számításaiból tudható, hogy a legnagyobb vagyonnal rendelkező tized kiugróan nagy vagyonnal rendelkezik a vagyoni hierarchia másik kilenctizedéhez képest (MNB 2017: 48–49, 55, 59). A közvetlen tőkebefektetésnek számító, a tőzsdére be nem vezetett vállalkozások részesedésének túlnyomó többsége a legvagyonosabb tized vagyona: az ő kezükben van a nem tőzsdei vállalkozások teljes vagyonának 93,2%-a, nettó teljes vagyonának 92,7%-a, teljes jövedelmének 88,4%-a (MNB 2017: 66, 3.3.4. táblázat). De a legvagyonosabb tized rendelkezik a pénzügyi vagyon 65,9%-ával, valamint az értékpapír-befektetések 87,8%-ával is (MNB 2017: 68, 3.3.5. táblázat, ezekből saját számítás).

Szintén a legvagyonosabb tized kezében összpontosul a magyarországi háztartások nettó összvagyonának 52,2%-a, összes vagyonának 49%-a. A legvagyonosabb ötöd (a felső 20%) tudhatja a magáénak a magyarországi háztartások nettó összvagyonának 66,9%-át, összes vagyonának 63,7%-át. Eközben a magyarországi háztartások legkevésbé vagyonos héttizedének (az alsó 70%-nak) együttes vagyona csak a nettó összvagyon 23,5%-át, az összes vagyon 26%-át éri el. Összehasonlításképpen: a 2017-ben közreadott adatok szerint a legvagyonosabb 1% kezében van a magyarországi háztartások összes vagyonának 21,2%-a.{97} Az MNB (2019) két évvel később, 2019-ben közreadott számításai szerint a háztartások nettó vagyonának egyenlőtlensége időközben tovább nőtt, különösen a legnagyobb vagyonnal rendelkezők részesedése emelkedett. Eszerint 2014 végén a legvagyonosabb 1% a magyarországi háztartások nettó vagyonának 23,3%-ával rendelkezett, 2017 végén pedig már annak 25,2%-ával (MNB 2019: 11, 8. táblázat).

A vagyoni egyenlőtlenség minden rendelkezésünkre álló jel szerint nőtt az elmúlt négy évtizedben. Az MNB – meglehetősen visszafogott becslése szerint – az 1995 és 2015 között eltelt húsz évben a legvagyonosabb tized részesedése a magyarországi háztartások bruttó összvagyonából kb. 42%-ról kb. 50%-ra, a legvagyonosabb ötödé pedig kb. 59%-ról kb. 65%-ra nőtt (MNB 2017: 75, 3.3.7. ábra). 2014 és 2017 között a háztartások nettó vagyonának koncentrációja tovább nőtt (MNB 2019). Eszerint 2014 végén a legvagyonosabb tized rendelkezett a magyarországi háztartások nettó

vagyonának 53%-a, 2017 végén pedig már 56,4%-a felett (MNB 2019: 11, 8. táblázat). 2017 végére a legvagyonosabb ötöd vagyoni részesedése a nettó vagyonból elérte a 70%-ot (MNB 2019: 7, 4. táblázat, ezekből saját számítás).

Kulturális erőforrások

A *kulturális erőforrások* eloszlásának vizsgálata különösen nehéz feladat elé állítja a kutatókat. E tanulmányban én is csak egy közelítő eljárást alkalmazok: az *iskolai végzettségek szerinti tagolódást* mutatom be. A Központi Statisztikai Hivatal 2016-os kis népszámlálásának (mikrocenzusának) adatai szerint felsőfokú végzettséggel (egyetemi vagy főiskolai diplomával) Magyarországon a teljes népesség 18%-a, a 20 éves és annál idősebb népesség 21,8%-a rendelkezik (KSH 2017a: 17, 2017b: 5, 15). Ami az érettségi bizonyítvánnyal rendelkezők arányát illeti, azt mondhatjuk, hogy 2016-ban a teljes népesség 28%-ának, a 18 éves és annál idősebb népesség 33,4%-ának az érettségi a legmagasabb befejezett iskolai végzettsége (KSH 2017a: 17, 2017b: 5, 14).

Mindeközben a teljes népesség több mint harmadának (kb. 37%-ának) nincs szakmája, azaz szakmai oklevele (az ő legmagasabb iskolai végzettségük az alapfok: a befejezett vagy befejezetlen nyolc osztályos általános iskola); a teljes népesség több mint felének (kb. 54%-ának) nincs érettségi bizonyítványa; a teljes népesség több mint négyötödének (kb. 82%-ának) nincs felsőfokú végzettsége, azaz főiskolai vagy egyetemi diplomája (KSH 2017c: 5).

A népesség valamivel szűkebb csoportjait alapul véve és azokat az életkori sávokat nem számolva bele, amelyekben objektív okok miatt még nem is megszerezhető az adott iskolai végzettség, valamivel kedvezőbb arányokat kapunk. Eszerint a 15 éves és annál idősebb népesség több mint negyedének (26,5%-ának) legfeljebb alapfokú végzettsége van, azaz legmagasabb iskolai végzettsége a befejezett vagy befejezetlen nyolcosztályos általános iskola; a 18 éves és annál idősebb népesség több mint felének (kb. 52%-ának) nincs érettségi bizonyítványa, a 20 éves és annál idősebb népesség bő háromnegyedének (78,2%-ának) pedig nincs felsőfokú végzettsége, azaz főiskolai vagy egyetemi diplomája (KSH 2017c: 11, 3.1. tábla és saját számítások).

Az iskolázottsági szerkezet az 1990 és 2016 között elmúlt bő negyed évszázadban ennek ellenére nagymértékben felfelé tolódott: a legfeljebb alapfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 15 éves és annál idősebb népességben 1970-ben még 80,1%, 1990-ben pedig 57,5% volt, 2016 már csak 26,5%, noha ez még így is igen magas arány (KSH 2017c: 11, 3.1.1. ábra). Az érettségivel rendelkezők aránya a 18 éves és annál idősebb népességen belül 1970-ben még csak 11,6%, 1990-ben viszont már 19,9% volt, 2016-ban pedig elérte a 33,4%-ot, noha ez még így is igen alacsony arány (KSH 2017c: 14, 3.3.1. ábra). Végül a diplomával rendelkezők aránya a 20 éves és annál idősebb népességben 1970-ben még csak 4,1%, 1990-ben viszont már 9,7% volt, 2016-ban pedig elérte a 21,8%-ot, noha – tehetjük ismét hozzá – ez még így is igen csekély mértékű (KSH 2017c: 15, 3.4.1. ábra).

Társadalmi erőforrások

A *társadalmi erőforrások* eloszlásának megragadása szintén nehéz feladat, különösen azért, mert az így nevezett jelenségek meghatározása körül is igen kiterjedt vita folyik (Csizmadia 2004; Sik 2006; Angelusz 2010). A következőkben a hol társadalmi, hol kapcsolati, hol pedig hálózati vagy kapcsolathálózati erőforrásnak nevezett speciális vagyon eloszlásáról tehető megállapításokat foglalom össze.

A jelen magyar társadalmára vonatkozóan a legszembetűnőbb szabályszerűség a „hasonló hasonlónak örvend" *(„Similis simili gaudet")* elvének érvényesülése. E hasonlósági elvnek vagy homofíliának nevezett szabályszerűség több vonatkozásban is megfigyelhető, de különösen erősen érvényesül a bizalmi kapcsolatok, a közeli, szoros kötelékek, vagy más néven „magkapcsolatok" *(core ties)* területén (Kmetty–Koltai–Tardos 2017). Amikor a kutatók arra kérik a megkérdezetteket, hogy válaszoljanak az alábbi kérdésre (vagy egy másként megfogalmazott rokon kérdésre): „Ha az elmúlt fél évre gondol, kik azok az emberek, akikkel Ön a fontosabb dolgait, problémáit megbeszélte?", akkor a válaszadók legbizalmasabb, legszorosabb kapcsolataikat, legközelibb beszélgetőtársaikból álló mikrohálózataikat *(core discussion networks)* tárják fel. Ez esetben természetesen azonosítható név nélkül jelölik meg e személyeket és azok társadalmi és demográfiai jellemzőit (Albert–Dávid 1998, 1999, 2016).

A 1987 és 2015 között végzett vizsgálatok tapasztalatai alapján állíthatjuk, hogy a megkérdezettek és az általuk megjelöltek között igen erős a hasonlósági elv a nem, az életkor, és az iskolázottság tekintetében. Az ilyen módon megjelöltek közül a nem rokon megjelöltek és a válaszadók (megjelölők) neme 1987 és 2015 között azonos volt az esetek 76,7–86,4%-ában, nemzedéki hovatartozásuk (életkoruk) 72,4–82,8%-ában, iskolázottságuk (képzettségük) 62–69,1%-ában. Hozzátehetjük, hogy a megkérdezettet nem rokonaihoz fűző magkapcsolatainak hasonlósága mindhárom vonatkozásban *erősödött vagy inkább erősödő tendenciát mutatott* (Kmetty–Koltai–Tardos 2017: 238–241, 3–5. táblázat). Ha valamennyi magkapcsolatot figyelembe veszünk (rokonit és nem rokonit egyaránt), akkor az eredmények már változatosabbak, ám ekkor is viszonylag erős hasonlóság állapítható meg. A nem esetében 51,8% és 66,1% közötti (a tendencia itt csökkenő), a nemzedéki hovatartozás (élekor) esetében 42,9% és 51,3% közötti (a tendencia növekvő, majd stagnáló), az iskolázottság (képzettség) tekintetében pedig 56,6% és 61,8% közötti (inkább hullámzó tendenciájú) (Kmetty–Koltai–Tardos 2017: 238–241, 3–5. táblázat).

Milyen következtetés vonható le mindebből? A szerzők így foglalják össze tapasztalataikat:

„E fentebb részletesen megvizsgált mintázatokból összességében az erőteljes hasonlóság, a robusztus homofília megszilárduló tendenciája állapítható meg, amely a csoportközi kapcsolatok különböző aspektusait átívelve a társas kommunikáció és kohézió minden következményével együtt érezteti hatását." (Kmetty–Koltai–Tardos 2017: 245.)

Ehhez hozzátéve a politikai homofília jelenségét, vagyis azt, hogy a hasonló érdeklődési körű, hasonló politikai nézetű emberek szívesebben választják egymást interakciós partnerül, egy újabb területen is érvényesülni látjuk a kapcsolathálózat-szerveződés hasonlósági elvét (Angelusz–Tardos 2005, 2009, 2010). Kérdés lehet azonban, hogy hogyan függ össze a kapcsolathálózatok szerveződése a gazdasági és a kulturális erőforrások eloszlásával? Tapasztalható-e e tekintetben valamilyen együttjárás?

Angelusz Róbert és Tardos Róbert már a rendszerváltást követő évtizedben felfigyelt arra, hogy *a személyes kapcsolathálózati erőforrások és a vagyon 1997-ben erősebben fonódott össze, mint 1987-ben* (Angelusz–Tardos 1998a: 252, 4. táblázat). 2005-ben végzett kutatásuk szerint a különféle erőforrások összefonódása erőteljesebb lett, konszolidálódott (Angelusz–Tardos 2003, 2006). A kapcsolathálózati erőforrás és a vagyon összefonódása 1987 és 2005 között 0,34-ről 0,51-re, a kapcsolathálózati és a kulturális erőforrások összefonódása 0,39-ről 0,50-re, a vagyoni és a kulturális összefonódása pedig 0,51-ről 0,64-re nőtt (Angelusz–Tardos 2006: 233, 1. táblázat).

Összességében tehát megállapítható, hogy e három erőforrás, vagyis *vagyon, kulturális erőforrás és kapcsolathálózati erőforrás együttjárása erősödött (konszolidálódott) 1987 és 2005 között* (Angelusz–Tardos 2006: 233–236). Ez azt jelenti, hogy a kapcsolathálózati erőforrás eloszlása hasonló a vagyon és a kulturális erőforrás eloszlásához, és a három eloszlása viszonylag szorosan egybefonódik. Vagyis akinek az egyik erőforrásból viszonylag sok áll a rendelkezésére, az nagy valószínűséggel a két másik erőforrásból is viszonylag többet birtokol. E szabályszerűség fordítva is igaz: az egyik erőforrásból elszenvedett viszonylagos hiány (relatív depriváció) nagy eséllyel a másik két erőforrás viszonylagos hiányával, relatív deprivációjával jár együtt.

Vajon hogyan alakult e konszolidációs tendencia 2008, illetve 2010 után? Egyelőre nem tudjuk teljes biztonsággal megválaszolni e kérdést. Nem készült olyan vizsgálat, amely összehasonlítható módon megmutatná, hogy hogyan változott 2008, illetve 2010 óta e három erőforrás összefonódása. Valószínűleg azonban *nem gyengült, vélhetően stagnált vagy tovább erősödött.* Megjegyzendő továbbá, hogy a politikai erőforrás nem kapcsolódott be e másik három erőforrás konszolidációjának tendenciájába. A politikai erőforrás 1987 és 2005 között nem mutatott sem erős, sem erősödő együttjárást a kulturális, a kapcsolathálózati és a vagyoni erőforrással. E vonatkozásokban inkább interszekció, azaz gyengülő együttjárás állapítható meg (Angelusz–Tardos 2003, 2006: 233, 1. táblázat). A 2008, illetve a 2010 utáni tendenciákat így e tekintetben is csak újabb vizsgálatok tárhatják majd fel.{98}

*

E három egyszerű empirikus metszet – a gazdasági, a kulturális, valamint a társadalmi erőforrások eloszlása a jövedelem, a vagyon, az iskolai végzettség, valamint a kapcsolathálózati erőforrások eloszlása alapján – nem cáfolta, hanem alátámasztotta és megerősítette azt az elképzelést, amely szerint a társadalmilag nagyra értékelt, de szűkösen rendelkezésre álló erőforrások egyenlőtlen eloszlása fokozódott a globális struktúrákba ágyazott magyar társadalom osztályszerkezetében. Már ezek az empirikus példák is kiválóan szemléltették, hogy a magyar társadalom megnyúlt cseppre emlékeztető széthúzódó osztályszerkezetében annak szélesebb alsó testétől (az alsó-alávetett munkásosztályoktól) meglehetősen eltávolodott a csepp nyaka (a közteskösvetítő osztályok), és még inkább eltávolodott tőle a csepp hosszú, vékony, tűszerű csúcsa (a felső-uralkodó tőkésosztályok). A magyar társadalom széthúzódó osztályszerkezete, az osztályok polarizációja tehát már pusztán az alapösszefüggésekre utaló empirikus metszet során is egyértelműen kirajzolódik. Vajon mi lehet ennek az oka?

A csepp megnyúlásának, az osztályszerkezet széthúzódásának legfőbb okai

Érdemes röviden és összefoglaló jelleggel megjelölnünk azon legfontosabb okokat, amelyek a cseppalak megnyúlását, az osztályszerkezet széthúzódását, az osztályok polarizációját, és az egyenlőtlenségek növekedését magyarázzák. Legegyszerűbb megfogalmazás szerint a tőkés társadalmakban az erőforrások és előnyök tendenciaszerűen az erőforrásokkal és előnyökkel, a hátrányok pedig a hátrányokkal kapcsolódnak össze (Bourdieu [1994] 2002). E törvényszerűség minden olyan erőforrásra érvényes, amely az adott társadalomban értékesíthető, azaz társadalmilag nagyra értékelt, ám csak viszonylag szűkösen áll rendelkezésre, következésképpen nem juthat hozzá mindenki. Tendenciaszerűen e törvényszerűség így egyaránt megfigyelhető a gazdasági, a kulturális, a politikai, a kapcsolati, a társadalmi, a vallási és a nyelvi erőforrások esetében is. Vagyis a képességek, az ismeretek, az intézményes politikai hatalom, a befolyás, a kapcsolatrendszer, a megbecsültség, az ismertség és az elismertség, valamint a tekintély vonatkozásában is. E sor tetszőlegesen folytatható attól függően, milyen speciális erőforrástípusok értékesíthetők az adott társadalomban, melyek közülük a társadalmilag különösen nagyra értékeltek, és melyek állnak viszonylag szűkösen rendelkezésre.

Érdemes azonban az okokat ennél mélyebben is megvizsgálni.

Az osztályszerkezet polarizációjának kulcsa a tőkeképzés és a tőkefelhalmozás. A kérdés ez esetben az, hogy mi a tőke forrása. Milyen módon képezhető tőke? Milyen módon lehet tőkét felhalmozni? A válasz röviden: a munka. A tőke forrása, a tőkeképzés módja, a tőkefelhalmozás kulcsa a saját munka, illetve mások munkája által előállított érték kisajátítása. A fő kérdés itt az, hogy kik tudják saját munkájuk, illetve mások munkájának gyümölcsét kisajátítani, kik tudják elérni, hogy saját munkájuk mellett mások munkája felett is uralmat gyakorolhassanak.

Az osztályszerkezet polarizációjának legfőbb oka ebből következően az, hogy tőkeképzéshez és tőkefelhalmozáshoz nem kizárólag saját munkára van szükség (nem kizárólag saját munkaidő- és munkaerő-befektetéssel lehet tőkére szert tenni), hanem *mások munkája által előállított érték elsajátításával is.* A tőke felhalmozásának egyik fontos forrása tehát a *kizsákmányolás*: ez esetben a tőkeképzés és -felhalmozás – részben vagy egészben – mások munkájának elsajátításából fakad. A tőke felhalmozása és *koncentrációja* mások munkájának további elsajátítását, azaz további tőkefelhalmozást és tőkekoncentrációt, azaz további kizsákmányolást tesz lehetővé.

Szintén mások munkájának elsajátításából fakad *az oktatás és a nevelés*, vagyis a kulturális erőforrások felhalmozásának azon formája, amely esetében mások oktató-nevelő munkája járul hozzá készségek, képességek, jártasságok és ismeretek elsajátításához. A kulturális erőforrások felhalmozásának és koncentrációjának e folyamata különösen felértékeli a „jó iskolákat", ahol az intézményekben tanulók az oktatás és a nevelés jó minősége mellett értékes kapcsolatokhoz is hozzájuthatnak.

Az egyes egyének és háztartások e különféle erőforrásokból sajátos összetételű csomagokkal, erőforrás-portfóliókkal rendelkeznek. A különböző erőforrás-portfóliókkal rendelkezők jellemzően azonban szintén a hasonlóság elve (a „hasonló hasonlónak örvend" logikája) szerint társadalmasulnak. A különféle erőforrások a párkapcsolatok és a baráti kapcsolatok megválasztásán keresztül is felhalmozódnak,

különösen azonban *a tartós párkapcsolatokkal és mindenekelőtt a házasságokkal* egyesülnek (Fry–Cohn 2010; Greenwood és mtsai 2014). A homofília e párválasztási-házasodási logikáját a „suba a subához, guba a gubához" elveként is ismerjük. A társválasztás e hasonlóságelvű logikája szintén jellemző a magyar társadalomra. Így van ez a homogámia, a hasonló helyzetű házastárs megválasztásával is.[99] A legfrissebb adatok szerint a „magasan képzett értelmiségiek", illetve a „magas beosztású hivatalnokok" csoportján belül a legnagyobb fokú a párkapcsolati homogámia (KSH 2015). „Az értelmiségi férjek 28,2, az értelmiségi feleségek 40,1%-a választ magának párt saját rétegéből" (KSH 2015: 13).

A felsőfokú diplomával rendelkezők nagyobb eséllyel választják egymást párkapcsolatban vagy házastársul, következésképpen a diplomások teljes népességre vetített 18%-os aránya, valamint a 20 éves és annál idősebb népességre vetített 21,8%-os aránya a párkapcsolatokban és házasságokban tovább koncentrálódik. A magyarországi eloszlás szerint egy diplomás (házas)párra átlagosan nyolc nem diplomás állampolgár jut. Ez egy kétgyermekes, négyfős diplomás család esetében (ahol tehát mindkét szülőnek és mindkét gyermeknek van diplomája) azt jelenti, hogy négyükre átlagosan tizenhat nem diplomás jut. A diploma ilyen koncentrálódása családokban, illetve háztartásokban jól mutatja az erőforrások eloszlásának nagyfokú egyenlőtlenségét. Egyúttal jól jelzi az előnyök (illetve a hátrányok) családi átörökítésének, áthagyományozásának mechanizmusait is.

Mindez átvezet az osztályszerkezet polarizációjának legfőbb okához. Mások múltbéli munkájának elsajátítása a legtisztábban az erőforrások *átörökítése, illetve áthagyományozása* formájában jelenik meg. Ez esetben az egyik nemzedék vagyonokat (különösen ingatlant), kapcsolatokat, ismertségi és elismertségi viszonyokat ruház át a másik, jellemzően fiatalabb nemzedékre. Valamennyi esetben arról van szó, hogy a tőkeképzés és a tőkefelhalmozás forrása a saját munkán túl mások (múltbéli) munkája: mások múltbéli munkaidő- és munkaerő-befektetése.

Az eddigieket összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy az osztályszerkezet újratermelésének és polarizációjának fő mechanizmusai a saját munka mellett mások munkája feletti rendelkezés megszerzésével a következők:

- a tőke felhalmozása esetén a kizsákmányolás,
- a kulturális és a társadalmi erőforrások felhalmozása esetén – az ideális képzés elsajátítása érdekében – a „jó iskolák" megszerzése, az ott szerezhető készségek, képességek, képzettségek és végzettségek elsajátítása, valamint értékes kapcsolatok kialakítása,
- az erőforrásportfóliók egyesítése esetén az osztályon belüli párválasztás és házasodás, valamint
- az erőforrások bővített újratermelése esetén pedig az egyesített erőforrás-portfóliók átörökítése, illetve áthagyományozása (Tóth–Szelényi 2018: 36–42).

Vajon milyen szerepe lehet mindebben az államnak?

Mit tehet az állam?

Az osztályszerkezet polarizációjának fő oka a hasonlóság elve, a homofília törvényszerűsége: az előnyök tendenciaszerűen az előnyökkel, a hátrányok pedig a hátrányokkal kapcsolódnak össze. A tőke vég nélküli felhalmozásának kapitalista logikája minden olyan esetben az osztályszerkezet széthúzódását és az osztályok polarizációját eredményezi, amikor az állam – vagyis az államon keresztül a tőke uralmának alávetett osztályok – nem szabnak ennek gátat (Arrighi [1990] 2014; Piketty [2013] 2015; Milanović 2016). Az osztályszerkezet polarizációját, vagyis a tőkefelhalmozást és az erőforrás-koncentrációt az állam korlátozhatja egyrészt a termelőeszközök államosításával, illetve társadalmi tulajdonba vételével, másrészt a tőkefelhalmozás, illetve az erőforrás-koncentráció szabályozásával, harmadrészt jóléti újraelosztással is (Szelényi [1982] 1990, 1983–1984). Ez utóbbi esetben az állam javakat, erőforrásokat és esélyeket csoportosít át a tőkésektől és a különböző erőforrásokkal inkább ellátottak felől az ezekben szűkölködők felé (vagyis „felülről" „lefelé"). A jóléti újraelosztás egyrészt fékezheti a kapitalista társadalmak osztálypolarizációját, másrészt a nagyobb fokú jóléti redisztribúció csökkentheti is az egyenlőtlenségeket, valamint a társadalmi távolságokat (Pogátsa 2015, 2016).

Amennyiben azonban az állam a termelőeszközök állami, illetve társadalmi tulajdona helyett a magántulajdont részesíti előnyben, ha csökkenti vagy meg is szünteti a tőkefelhalmozás, illetve az erőforrás-koncentráció állami szabályozását, valamint, ha minimalizálja e felülről lefelé irányuló jóléti újraelosztást, akkor nem szab gátat az osztályszerkezet széthúzódásának. Ha pedig az állam egyenesen a magántulajdon, a magántőke-felhalmozás és a magánerőforrás-koncentráció védelmezőjeként és támogatójaként lép fel, ha az állami redisztribúció összességében nem felülről lefelé irányuló jóléti redisztribúciót végez, hanem „alulról" „felfelé" csoportosít át javakat, erőforrásokat és esélyeket, akkor az osztályszerkezet széthúzódása, az osztályok polarizációja a tőkefelhalmozás gyorsabbá is válhat a maga „spontán" üteménél (Szikra 2018a, 2018b).

Minthogy pedig a magyar állam az elmúlt négy évtizedben több lépésben ez utóbbi modell felé mozdult el, a magyar társadalom osztályszerkezete felfelé és lefelé széthúzódott, az osztályok pedig polarizálódtak. A magyar állam részint már 1978–1982-től, részint csak 1989–1990-től, de 2008–2010 óta már teljesen egyértelműen a magántulajdon, a magántőke-felhalmozás és a magánerőforrás-koncentráció védelmezőjévé és támogatójává vált. A magyar állam újraelosztási rendje összességében nem felülről lefelé, hanem alulról felfelé csoportosít át javakat, erőforrásokat és esélyeket. A jóléti redisztribúció mértékének csökkenését, majd annak átfordulását „perverz újraelosztásnak", „antiszociális szociálpolitikának", „fordított", illetve „negatív" újraelosztásnak nevezzük.{100} Így tehát az állami szerepvállalás is oka annak, hogy az 1970-es évek vége, az 1980-as évek eleje óta, vagyis az elmúlt négy évtizedben a magyar társadalom osztályszerkezetének cseppszerű alakja megnyúlt, felfelé és lefelé széthúzódott.

Kérdés, hogy amit látunk, valóban egy osztályszerkezet képe-e. Miért nem beszélünk inkább rétegzett társadalomról vagy társadalmi rétegződésről? Miért nem tekintjük inkább e megnyúló cseppet a fogyasztói individualizáció által fragmentált, széttöredező életstíluscsoportokra, kapcsolathálózati miliőkre, szubkultúrákra, rétegekre vagy rendekre tagolódó társadalomnak?

OSZTÁLYSZERKEZETET TAKAR-E A MAGYAR TÁRSADALOM CSEPPSZERŰ FORMÁJA?

Már az eddigiekben is láthattuk és meg is állapítottuk, hogy e csepp alakú magyar társadalom egyáltalán nem egységes és nem is egynemű. Ellenkezőleg, mint a legtöbb társadalom, rendkívül tagolt, színes és sokrétű képet mutat magáról. Sokszínűségének csak néhány elemét említve: e csepp alakú magyar társadalom egyszerre tagolódik különböző foglalkozások és munkakörök, birtokok és tulajdonok, tőkék és termelőeszközök, vagyon és erőforrások, pénzeszközök és befektetési papírok, profitok és járadékok, bérek és fizetések, jövedelmek és keresetek, iskolai végzettségek és (szak)képesítést igazoló oklevelek, műveltségek és képzettségek, képességek és jártasságok, érdeklődési körök és hobbik, szabadidő-eltöltési formák és kedvtelések, felekezeti hovatartozás és vallásos hitrendszerek, nemzeti érzület és hazafias elkötelezettség, politikai nézetek és ideológiai meggyőződés, ízlés és mentalitás, fogyasztói preferenciák és életmódminták, értékorientációk és cselekvésstratégiák, etnikai és nemzetiségi hovatartozás szerint. Noha e sor igen hosszú, ez még távolról sem jelenti a tagolódás *összes* lehetséges elvét, sem pedig *valamennyi* lehetséges csoportképződés logikáját. Kimeríthetetlenül sok van belőlük, és esélyünk sincs arra, hogy összegyűjtsünk *minden egyes* különbséget és megkülönböztetést.

A sokszínűség tarka forgatagában

E megkülönböztetéseket és különbségeket a mindennapi életüket élő emberek *maguk is észlelik*, közülük számosat ők maguk hoznak létre, tartanak fent, újítanak meg, termelnek-teremtenek újra. Az esetek döntő többségében mindezt nem tudatosan, és nem is szándékosan teszik. Egyszerűen csak mindennapi életüket élve, változatos szempontok szerint hoznak ítéleteket önmagukról és másokról, értelmezik és kategorizálják az őket körülvevő világ jelenségeit. Egyes viszonylatokba beleszületnek és belenövekednek, mint természetest fogadják el, másokat rokon- és ellenszenveik alapján megítélve, megközelítenek vagy elhagynak. *Részben tehát maguk, a mindennapjaikat élő emberek hozzák létre e csoportosulásokat, építik fel közös társadalmi valóságukat tudatos és tudattalan döntéseik révén* (Berger–Luckmann 1966; Hernádi [szerk.] 1984, vö. Éber 2018e).

Bonyolítja e képet, hogy e sokrétű viszonyrendszert szakértők egész hada, valamint intézmények sora igyekszik megérteni *és befolyásolni.* Új csoportosításokat és klasszifikációkat hoznak létre és alkalmaznak a társadalmi valóság értelmezésére *és formálására*, amelyek aztán vissza is hatnak a mindennapi életüket élő emberek tájékozódására. Csak néhány ilyen szakértői apparátust említve: e sokszínűen tagolt társadalmi valóságban társadalomkutatók osztályokat és rétegeket, rendeket és kasztokat, szubkultúrákat és életstílus-csoportokat, kapcsolathálózatokat és miliőket igyekeznek azonosítani, illetve elkülöníteni egymástól. Ugyane kusza valóságokat a piackutatók is tagolhatják (és tagolják is) célcsoportokra, lehetséges és valóságos fogyasztói közönségekre. A nyomukban járó marketingesek és menedzserek, cégek és

vállalkozások aztán formálni is igyekeznek e csoportosulásokat (hogy például az általuk előállított termék köré márkahű fogyasztói közönséget alakítsanak ki).

Ugyanezt a sokrétű valóságot ezenfelül a politikának dolgozó kutatók, választási szakértők, hatalomtechnikusok, pártstratégák, politikai marketingesek is tagolhatják (és tagolják is) politikai táborokra, választói csoportokra, elkötelezett hívekre és mozgósítható szavazókra, barátokra és ellenségekre. Az ő nyomukban mozgalmi kezdeményezések, pártok, államapparátusok járnak, amelyek szintén formálni kívánják e viszonyokat. Létre kívánják hozni és meg akarják erősíteni a számukra kedvező kapcsolódásokat, miközben meg akarják gyengíteni és meg kívánják semmisíteni a számukra hátrányosokat (hogy ez által például párthű szavazóbázist állítsanak elő, a riválisokéit pedig semlegesítsék – Bourdieu [1981] 1987, [1984] 1988).

Vajon mondhatjuk-e e sokelemű, sokszínűen tagolt, tarka forgatagra, vagyis a magyar társadalomra, hogy osztályszerkezete van? Vajon helyes-e e sokrétű viszonyrendszert osztálytársadalomként értelmezni? E tanulmány álláspontja szerint igen: e cseppformájú magyar társadalomnak sokrétűsége ellenére osztályszerkezete *is* van. E jellege ráadásul egyáltalán nem mond ellent sokszínűségének és sokrétű tagoltságának. Vajon nélkülözték-e az osztálytársadalmak *valaha is* e sokszínűséget? E kérdésre már Marxnak is választ kellett adnia (Marx [1893] 1974). Vajon osztályszerkezet-e a 19. század második felében Anglia „klasszikus kapitalizmusa"? Marx „Az osztályok" című töredékes kéziratában, amelyet halála után (szerkesztőként) Engels kanonizált azzal, hogy megjelentette *A tőke* III. kötetének 52. fejezeteként, így írt a 19. század második felének Angliájáról:

„Angliában a modern társadalom, a maga gazdasági tagozódásában, vitathatatlanul a legszélesebb, legklasszikusabb módon fejlődött ki. De az osztálytagozódás még itt sem jelentkezik tisztán. Itt is mindenütt közép- és átmeneti fokok homályosítják el a határvonalat [...]. Ugyanez vonatkozna az érdekeknek és helyzeteknek arra a végtelen szétforgácsolódására, amelyet a társadalmi munkamegosztás idéz elő..." (Marx [1893] 1974: 833–834.)

Ha tehát még a 19. századi Anglia osztályszerkezetét is „homályos határvonalak" jellemezték, és még Marx is „az érdekeknek és helyzeteknek [...] végtelen szétforgácsolódására" utalt, akkor a jelen társadalmainak sokszínűsége és sokrétű tagoltsága semmiképp sem új fejlemény. A társadalmak, és különösképpen a tőkés társadalmak alighanem mindig is sokszínűek, sokrétűen tagoltak voltak – és azok is maradtak. Nincs ebben semmi modernitás utáni, „posztmodern" fejlemény. Az osztályszerkezet ugyanis nem azonos az egyöntetűséggel, az egyneműséggel, a fekete-fehér társadalomképpel. Az osztályok sohasem voltak és sohasem lesznek „homogének".

Egy társadalom osztálytársadalom jellege tehát nem azt jelenti, hogy e társadalom ne lenne sokrétűen tagolt vagy hogy ne lenne sokszínű. Az osztályszerkezet elemzése nem azt jelenti, hogy egy sokszínű, tarka képet megengedhetetlen módon feketére és fehérre egyszerűsítünk, azt állítva, hogy már csak a „fent" és „lent" ellentéte számít, és egyedül burzsoázia és proletariátus kibékíthetetlen szembenállása az, ami látható. Marx is azt írta a 19. századi Anglia klasszikus kapitalizmusáról, hogy „mindenütt közép- és átmeneti fokok homályosítják el a határvonalat" (Marx [1893] 1974: 833). Egy társadalom osztálytársadalom jellege tehát nem azt jelenti, hogy elvitatnánk sokszínűségét vagy sokrétű tagoltságát.

Egy társadalom osztálytársadalom jellege elsősorban azt jelenti, hogy az osztályszerkezet felől *jobban meg tudjuk érteni* e végtelen sokszínűséget, jobb válaszokat tudunk kínálni a sokrétű tagoltság kérdéseire, jobb okokat tudunk azonosítani, vagyis az osztályszerkezet összességében *nagyobb magyarázó erővel* rendelkezik a kapitalista társadalom működéséről, mint más magyarázatok. Egyedül az osztályszerkezetből teljes egészében természetesen nem vezethető le a társadalmak sokrétű tagoltsága, de sokkal többet megmagyaráz a végeláthatatlan tarkaságból, mint a rivális elméletek.

Empirikusan is osztálytársadalom?

Vajon kiállja-e az empirikus próbát az osztályszerkezet meglétének állítása? Az alábbiakban előbb két olyan vizsgálat eredményeit mutatom be, amelyek az osztályszerkezet kvantitatív-statisztikai értelemben vett magyarázó erejét vizsgálták meg a magyar társadalomra. Ezt követően öt társadalmi mobilitással foglalkozó vizsgálat eredményeit összegzem, amelyek azt vizsgálták, mennyiben erős a származási osztályhelyzet szerepe a társadalmi felemelkedésre vagy lecsúszásra, vagyis a társadalmi mobilitásra.

Osztályszerkezet és életkörülmények

2006-ban megjelent „Osztálytársadalom?" című tanulmányukban Kolosi Tamás és Dencső Blanka éppen ezt a kérdést tette fel és vizsgálta: vajon miként befolyásolta a család osztályhelyzete a családok jövedelmi és fogyasztási helyzetét? Vizsgálatukban azt tapasztalták, hogy az osztályhelyzet statisztikai értelemben vett magyarázó ereje mind a jövedelmek, mind a fogyasztás esetében növekedett az 1995 és 2005 közötti tíz évben. (Elemzésünkben az 1995. évi Magyar Háztartás Panel, illetve a 2000. és 2005. évi TÁRKI Háztartás Monitor vizsgálat adatait használták.) Tapasztalataik szerint az osztály-hovatartozás a jövedelmek szórásának mintegy 30%-át, a fogyasztás szórásának pedig mintegy 40%-át magyarázta. „Ez a magyarázó erő viszonylag magasnak tűnik, és egy kikristályosodott osztálytársadalom képét mutatja" – írták (Kolosi–Dencső 2006b: 34). Elemzésük szerint az osztályhelyzet statisztikai magyarázó ereje lényegesen nagyobb volt, mint a családszerkezeté vagy a településszerkezeté: „A háztartások fogyasztására – akárcsak a jövedelem esetében – az osztályszerkezet van a legerősebb hatással." (Kolosi–Dencső 2006b: 33, 2006a).

„Osztálytársadalom-e a magyar társadalom?" címmel írt tanulmányában Huszár Ákos bő egy évtizeddel később szintén feltette Kolosi Tamás és Dencső Blanka kérdését (Huszár 2019). A tanulmány a 2002 és 2016 között a *European Social Survey (ESS)* által nyolc hullámban felvett adatokat elemezte, így csaknem másfél évtizedre vonatkozóan vizsgálta az osztályszerkezet magyarázó erejének alakulását. Az elemzés egyfelől a munkanélküliség tapasztalatára, másfelől pedig a jövedelmi nehézségekre vonatkozóan vizsgálta az osztályszerkezet meghatározó voltát. Eredményei „megerősítik Kolosi és kollégái eredményeit [...]. Ezenfelül azonban azt is megállapíthatjuk, hogy ez a

tendencia a 2010-es években tovább folytatódott, sőt még erősödött is" (Huszár 2019: 21).

Ez a vizsgálat ezentúl más társadalmakkal összehasonlítva is meg tudta ítélni a magyar társadalom osztálymeghatározottságát. A Huszár Ákos által épített logisztikus modellek magyarázó ereje szerint ugyanis mind a munkanélküliség tapasztalatára, mind pedig a jövedelmi nehézségekre vonatkozóan megállapítható, hogy 20 másik európai országgal, Oroszországgal és Izraellel összehasonlítva *Magyarországon a legerősebb az osztályszerkezet magyarázó ereje* (Huszár 2019: 31–32, 3.2. és 3.4. ábra). Huszár Ákos így joggal vonta le a következtetést: „Az osztály magyarázó ereje ráadásul európai összevetésben is kimagaslónak mondható" (Huszár 2020: 21).

E két empirikus vizsgálat alapján tehát nincs okunk kételkedni abban, hogy a magyar társadalom osztálytársadalom, ráadásul egyre inkább az. Felmerülhet azonban a kérdés: megmutatkozik-e mindez a társadalmi felemelkedés és a lecsúszás mintázataiban is? Ha ugyanis azt tapasztaljuk, hogy egy olyan osztálytársadalomban élünk, amelyben a felemelkedés elsősorban a munka, a szorgalom, a rátermettség, a teljesítmény és az erőfeszítés gyümölcse, ezek hiánya pedig lecsúszáshoz vezet, akkor érdektelenné válik az élethelyzetek osztályszerkezet általi meghatározottsága. Ez esetben ugyanis a nagymértékű társadalmi mobilitás ellensúlyozza, ellentételezi az osztályszerkezeti meghatározottságokat, és egy viszonylag nyitott osztálytársadalomról beszélhetünk. Vajon ilyen-e a magyar társadalom?

Osztályszerkezet és társadalmi mobilitás

Az osztályszerkezet empirikus magyarázó erejére vonatkozóan a társadalmi mobilitás (felemelkedés és lecsúszás) vizsgálatai is rendkívül informatívak. A társadalmimobilitás-kutatás fogalmai szerint egy társadalom viszonylagos nyitottsága azt jelenti, hogy a születési vagy származási osztályhelyzet viszonylag kevéssé határozza meg a felnőtt korban elért osztályhelyzetet, vagyis a szülők osztályhelyzete nem vagy csak viszonylag kismértékben szabja meg a gyermekeik által elérhető és elért osztályhelyzetet. A viszonylagos zártság ezzel szemben azt jelenti, hogy a születési vagy származási osztályhelyzet viszonylag erősen meghatározza a felnőttkorban elért osztályhelyzetet, vagyis a szülők osztályhelyzete erősen megszabja gyermekeikét. Viszonylag zárt társadalmak esetén az osztályhelyzetből történő kilépés (vagy kiesés) esélye alacsony, így a gyermekek a legnagyobb eséllyel a szülők relatív osztályhelyzetét öröklik meg és termelik újra (Róbert 2018: 64).

A magyar társadalom osztályszerkezetének nyitottságát vagy zártságát kellően nagy mintán a Központi Statisztikai Hivatal (s rajta keresztül a magyar állam) az ezredforduló óta nem vizsgálta meg (Huszár 2017). Az elmúlt két évtizedre így csak más kutatásokból, sok esetben kisebb mintán alapuló vizsgálatokból nyerhetünk képet a magyar társadalom nyitottságáról vagy zártságáról. Az alábbiakban a magyar társadalom mobilitási folyamatairól a hat legfrissebb és legfontosabb kutatás eredményeit összegzem. Az Eurofound (2017) vizsgálatát, Michelle Jackson és Geoffrey Evans (2017) elemzését, Bukodi Erzsébet, Marii Paskov és Brian Nolan (2017) kutatását, Huszár Ákos és munkatársai vizsgálatát (Balogh és mtsai 2019), Tóth István György és

Szelényi Iván (2018) elemzését, valamint – végül – Róbert Péter (2018) vizsgálatát mutatom be.

1. Az Eurofound (teljes nevén: *European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions)* az Európai Unió kutatásra és információterjesztésre szakosodott szervezeteként 1975 óta végez és közöl elemzéseket. *„Social Mobility in the EU"* (Társadalmi mobilitás az EU-ban) címmel 2017-ben közzétett jelentésükben a *European Social Survey (ESS)* 2002 és 2010 között felvett öt hullámának adataiból vizsgálták meg a nemzedékek közötti (intergenerációs) társadalmi mobilitást az Európai Unió tagországaiban. Magyarország mind az öt adatfelvételi hullámban benne volt, így a kutatók közel 6000 megfigyelés alapján fogalmazhatták meg állításaikat. 26 európai ország összehasonlítása során megállapították, hogy az abszolút társadalmi mobilitás (strukturális mobilitás) tekintetében a magyar a legzártabb társadalom az EU-ban (Eurofound 2017). Eszerint – Bulgária mellett – az EU-ban Magyarországon a legkisebb az esélye annak, hogy érdemben javítani lehessen a származási osztályhelyzeten. A férfiakra vonatkozó adatok kiemelkedő zártságot mutatnak, de a nők esetében sem sokkal jobb a helyzet. A relatív társadalmi mobilitás (társadalmi fluiditás) tekintetében nincsen ilyen egyértelmű rangsor, Magyarország azonban e tekintetben is a legzártabb EU-társadalmak között található (szintén Bulgária mellett), és szintén a férfiakra vonatkozó adatok mutatnak alacsonyabb mobilitást, miközben a nőké e tekintetben is valamivel nagyobb mozgékonyságot jeleznek (Eurofound 2017).

2. *„Rebuilding Walls"* (Újjáépített falak) című tanulmányukban Michelle Jackson és Geoffrey Evans az európai volt államszocialista országok társadalmi mobilitását vizsgálták szintén az egyes országokat összehasonlítva (Jackson–Evans 2017). Vizsgálatuk 13 közép-kelet-európai országra, köztük Magyarországra terjedt ki 1993 és 2007 közötti adatok alapján (Magyarországon 1500 fős adatállomány állt a rendelkezésükre). Eredményeik azt mutatják, hogy ebben az időszakban valamennyi országban csökkent a relatív társadalmi mobilitás (a társadalmi fluiditás), és az abszolút társadalmi mobilitás (strukturális mobilitás) tekintetében jól látszik a magyar visszaesés a vizsgált időszakban. Tapasztalatuk tehát egybehangzik az Eurofound eredményeivel. Összességében a volt államszocialista Kelet-Közép-Európában a társadalmi mobilitás tekintetében inkább a társadalmi falak újjáépüléséről, mintsem a falak lehullásáról kell beszélnünk a vonatkozó időszakban (Jackson–Evans 2017).

3. Szintén 2017-ben jelent meg az az elemzés, amely a nemzedékek közötti (intergenerációs) osztálymobilitást kizárólag férfiak esetében vizsgálta 30 európai országot összehasonlítva (Bukodi–Paskov–Nolan 2017). A *European Social Survey (ESS)* 2002 és 2010 közötti adatfelvételeinek összesen 71 000 megfigyelését vizsgálva, Bukodi Erzsébet és munkatársai kimutatták, hogy a teljes vagy totális mobilitás (strukturális mobilitás) tekintetében Magyarország az összehasonlításban az utolsó előtti helyen áll (az utolsó e tekintetben Görögország, közvetlenül Magyarország előtt pedig Bulgária szerepel). Magyarország esetében viszonylag kismértékű felemelkedés (30%) és ennél nagyobb mérvű lecsúszás (37%) figyelhető meg, összességében azonban e vizsgálat is a rögződést vagy immobilitást (az osztályhelyzet megőrzését-újratermelését), nem pedig a mobilitást tapasztalta fő tendenciaként. A relatív társadalmi mobilitás (társadalmi fluiditás) kapcsán ez az elemzés is a nagyon alacsony magyar eredményt emeli ki, és így

– a többi vizsgálattal egybehangzóan – a magyar társadalom osztályszerkezetének viszonylag erős zártságát mutatja be (Bukodi–Paskov–Nolan 2017).

Valamennyi eddig ismertetett mobilitáskutatás 2010 előtt felvett adatokat elemzett. A fenti megállapítások még nem a 2010 utáni, hanem az 1993 és 2010 közti időszakra, különösen pedig a 2002 és 2010 közötti időszakra vonatkoznak.

4. 2018 októberében 2700 fő megkérdezésével végzett adatfelvételt az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Mobilitás Kutatási Centruma (Balogh és mtsai 2019). A *Származás és integráció a mai magyar társadalomban* címmel ennek eredményeit összegző kötet megismételte a korábbi állításokat. Eszerint a magyar társadalomban 2010 után is nagyon erős a származási osztályhelyzetek nemzedékek közötti újratermelődése, a relatív osztályhelyzet átöröklődése, áthagyományozódása, vagyis alacsony a nemzedékek közötti (intergenerációs) társadalmi mobilitás. Ezen újabb tapasztalatok szerint a felső vezetői, illetve értelmiségi csoportok a legzártabbak és mostanra hatalmas különbségek alakultak ki a társadalom felső 10%, illetve 20%-a, valamint az alsó 10%-20% között. E 2010 utáni vizsgálat tehát nem cáfolja a korábban ismertetett eredményeket, hanem megerősíti azokat.

5. Az eddigi tapasztalatokat Tóth István György és Szelényi Iván „Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében" című tanulmánya foglalja össze (Tóth–Szelényi 2018). Mint írják, a magyar társadalom általában vett zártsága mellett kiemelendő, hogy a felső 10-20%-ra különösen jellemző a bezáródás, amelynek fő mechanizmusai a vagyon átörökítése, az elit egyetemek diplomáinak kizárólagos megszerzése és e lehetőség átörökítése, valamint az, hogy e felső csoportok házasság révén bezáródnak. A szerzőpáros – az OECD 2018-as jelentése nyomán – a „ragadós padló" és a „ragadós plafon" fogalmaival értelmezi e bezáródást (OECD 2018b). A ragadós padló azt jelenti, hogy a társadalom szerkezetében alulról igen nehéz felemelkedni, vagyis erősen fogva tart az alsóbb osztályhelyzet. Eközben azonban a plafon is ragadós, vagyis a felsőbb osztályhelyzetek is megtartják az odaszületetteket, így a kedvező pozíciókban különösebb teljesítmény nélkül, megörökölt tőkével és erőforrásokkal (például kapcsolatokkal) is fent lehet maradni. Tóth István György és Szelényi Iván szerint a magyar társadalom osztályszerkezete meglehetősen ellentmondásos, amennyiben nemzetközi összehasonlításban egyszerre minősül viszonylag kismértékűnek a jövedelmek egyenlőtlensége és marad alacsony szintű a társadalmi mobilitás is. E jelenséget általában is rendies bezáródásként, különösképpen pedig az általuk felső-középosztálynak nevezett felső 20% rendies bezáródásaként értelmezik.

6. Vajon oldja-e az iskolarendszer ezt a rendies bezáródást? Vajon az oktatáson keresztül nagyobb-e az esély a felemelkedésre? Vajon mennyire szelektív osztályszempontból a magyar iskolarendszer? Ad-e érdemi esélyt az alsóbb osztályokba született gyermekeknek és fiataloknak, hogy kilépjenek származási osztályukból és magasabb osztályhelyzetet érjenek el? Ezt a kérdést Róbert Péter (2018) vizsgálta meg nemzetközi összehasonlításban „Intergenerációs iskolai mobilitás az európai országokban a válság előtt és után" című elemzésében. A *European Social Survey (ESS)* 2002 és 2014 közti hét adatfelvételi hullámának adatai alapján négyféleképpen vizsgálta az iskolai mobilitást, és közben kiemelten foglalkozott Magyarország helyével is az országok rangsorában. Elemzése összefoglalójában ezt írja:

„Összességben az ESS 2002–2014 közötti adataira épülő intergenerációs iskolai mobilitás tanulmány megerősíti azokat a megállapításokat, hogy a magyar iskolarendszer szelektív, a származási hátrányokat nem csökkenti, s mindebben nincsen javulás, bizonyos mértékben inkább a helyzet rosszabbodásáról lehet beszélni." (Róbert 2018: 79.)

Végeredményében tehát ez az összegzés is egybehangzik a korábbi mobilitás-kutatások eredményeivel. De megerősíti az oktatáskutatók tapasztalatait is: az iskolai teljesítmények igen nagymértékben függenek a származási (születési-családi) osztályhelyzettől (Csapó és mtsai 2014). A nemzetközi vizsgálatok tapasztalatai szerint Magyarország azon országok közé tartozik, ahol a legnagyobbak az iskolák közötti különbségek. Az osztályhelyzet alapú szelekció a magyar iskolarendszerben már igen korai életszakaszban megkezdődik, és áthatja a teljes közoktatást. Kifejezetten nagy a születési-családi háttér teljesítményt meghatározó ereje, a magyar oktatási rendszer csak nagyon csekély mértékben képes az iskolai esélykülönbségek kiegyenlítésére (Csapó és mtsai 2014: 133).

A társadalmi mobilitás Magyarországon tehát az egybehangzó kutatási tapasztalatok szerint rendkívül alacsony mértékű. A magyar társadalom osztálytársadalom, ráadásul *nem nyitott* osztálytársadalom, amelyben az iskolarendszer, illetve ezen keresztül a társadalmi mobilitás hatékonyan ellensúlyozná az életpályák osztályszerkezet általi meghatározottságát. Mind a társadalmi mobilitás, mind pedig az iskolai mobilitás legújabb kutatásai azt mutatják tehát, hogy *nemzetközi összehasonlításban a magyar társadalom egy kifejezetten zárt osztálytársadalom.*

Vajon ez az állítás azt jelenti, hogy a magyar társadalom nélkülözi a sokszínűséget, az életformák és életstílusok sokrétűségét? Vajon az következik-e ebből, hogy merev és áthághatatlan osztályhatárok között éljük mindennapi életünket is? Vajon világos és jól érzékelhető osztályantagonizmusok szervezik-e a mindennapi élet világát?

Valamennyi kérdésre nem a válasz. A fogyasztói individualizáció viszonylag magas foka nem mond ellent a magyar társadalom zártságának és osztályalapú szerveződésének. Nem következik belőle, hogy világosan érezhető osztályhatárok között éljük mindennapjainkat. Az osztályantagonizmusok a mindennapokban nem válnak osztályharccá és az életstílusok sokszínűsége sem egyszerűsödik le fekete-fehér osztályellentétekre. Az ellentmondás e tézisek között pusztán látszólagos. A magyar társadalom egyszerre zárt osztálytársadalom, miközben a fogyasztói individualizáció, az életstílusok tarka forgataga és az osztályhatárok viszonylagos láthatatlansága is jellemzi. Nincs ellentmondás: ezek egymás mellett megférő érvényes állítások.

Még egyszer „az osztály haláláról"

Kétségtelen, hogy az elméletileg elkülönített, markánsan elváló osztályhelyzetek az empirikus eloszlások terében, a szórások pontfelhőiben kontúrjaikat vesztik. Korántsem biztos, hogy az elméletileg elkülönített osztályhelyzetek ténylegesen is osztályokként viselkednek. Ez a fő oka annak, hogy Pierre Bourdieu „papíron lévő" osztályokról írt.[{101}] Az is igaz, hogy az osztályhatárok gyakran a mindennapi érintkezésekben is elmosódottak, esetlegesek. Ez sem újszerű fejlemény azonban: Bourdieu az osztályszerkezet kutatásának talán legkiválóbb könyvét *La Distinction (Finom különbségek)* címmel végső soron e jelenség magyarázatának szentelte (Bourdieu

[1979] 1984). Mégis e kuszaság és látszólagos áttekinthetetlenség rendre posztmodern fejleménynek tűnik, és elbizonytalanítja a társadalomszerkezet elemzőit. Ez pedig újra és újra táptalajt kínál az „osztály haláláról" szóló állításoknak.{102}

Megszűntek vagy megismerhetetlenek-e az osztályok?

Vajon van-e okunk az elbizonytalanodásra? Vajon valóban nincsenek már osztályok? Vagy ha vannak is, vajon megismerhetők még? Valóban az „osztály halálát" jelzi az osztályhatárok elmosódása? A válaszom egyértelműen: nem. A fentiekből ugyanúgy nem következtethetünk az osztály*helyzetek* eltűnésére, mint ahogyan az osztály*viszonyok* felszámolódására vagy az osztály*szerkezet* megsemmisülésére sem. Még ha az osztályhatárok elmosódottak is – láttuk, már Marx korában is azok voltak –, osztályhelyzetek igenis vannak. Nincs tehát ontológiai okunk elbizonytalanodni: a tulajdonviszonyok, a tőkeviszonyok, a(z) (újra)termelési viszonyok, következésképpen az osztályviszonyok továbbra is vannak, így pedig az osztályszerkezet sem vált semmissé (Wright 2015, [2015] 2017). Az osztályszerkezet elemzését Marx, Weber, Bourdieu és mások a tőkés társadalmak szerkezetének leírására dolgozták ki. Vajon a mai magyar társadalom nem tőkés társadalom? Vajon három évtizeddel a volt államszocialista Kelet-Közép-Európa tőkés világrendszerbe visszailleszkedése után van okunk kételkedni abban, hogy a mindennapi élet újratermelésének alapvető viszonyai – a termelőviszonyok, a tőkeviszonyok, a (magán)tulajdonviszonyok, a piaci viszonyok – *vagyis az osztályviszonyok* meghatározók az életesélyekre, életkörülményekre és életutakra nézve? Nincs okunk kételkedni ebben.

Akkor talán valamiféle áthághatatlan ismeretelméleti problémával állunk szemben és episztemológiai okunk lenne az elbizonytalanodásra? Ma már nem ismerhető meg az osztályszerkezet, ma már nem írhatók le az osztályviszonyok? Erről sincs szó. Még akkor sem, ha az élesen elváló osztályhelyzetek azonosítása empirikusan meglehetősen nehéz és esetleges feladat is. Esetleges, mert azt követeli meg, hogy osztályhatárokat keressünk ott, ahol a statisztikai tapasztalat folytonos eloszlásokat mutat, ahol a mindennapi érintkezésekben többé-kevésbé esetlegesen aktualizálódó szimbolikus és materiális határokat találunk és amiről már Marx is azt írta, hogy a határvonalakat „mindenütt közép- és átmeneti fokok homályosítják el". Ez tehát nem áthághatatlan ismeretelméleti akadály, hanem a társadalmi valóság kiküszöbölhetetlen sajátossága.

Tapasztalataink osztályszempontú értelmezésének gyengesége

A magyar társadalom jellemzően mégsem osztályszerkezetként értelmezi önmagát: nem tekinti magát osztálytársadalomnak (Róbert 2014). Abból a tapasztalatból kiindulva, hogy a magyar társadalomban az osztályok kevéssé osztálytudatosak – jellemzően nem tekintik önmagukat közös sorssal és közös érdekekkel rendelkezőnek –, a mindennapokban hajlamosak vagyunk az osztályokat és az osztályszerkezetet „meghaladottnak" tekinteni, az osztálytársadalom tézisét pedig elvetni. Abból az állításból azonban, hogy ma már nincsenek öntudatos és együtt cselekvő osztály*ok*, nem

következik, hogy ne formálnák az életesélyeinket az osztályszerkezetet alkotó osztályviszonyok. Éppen ellenkezőleg: az osztályviszonyok úgy formálják életünket – életesélyeinket, életkörülményeinket, életstílusunkat, életutunkat, de életkilátásainkat is –, hogy *e hatást jellemzően nem az osztályszerkezetnek tulajdonítjuk.*

Az osztályszerkezet hatásait számos esetben más, nem osztályjellegű tényezőknek tulajdonítjuk: kiemelkedő (vagy gyenge) teljesítménynek, intelligenciának (vagy ostobaságnak), értékrendnek (vagy elvtelenségnek), éleselméjűségnek (vagy butaságnak), képzettségnek (vagy iskolázatlanságnak), jó (vagy borzalmas) ízlésnek, kifinomult (vagy bárdolatlan) modornak, műveltségnek (vagy tudatlanságnak), eleganciának (vagy igénytelenségnek) és így tovább. Az ilyen, egymással szembeállított, értékelő kategóriák (bináris oppozíciók) mellett hajlamosak vagyunk stíluskérdések, identitások, fogyasztói preferenciák, értékelkötelezettségek, világnézeti kérdések, politikai nézetek, ízlésítéletek, kedvtelések, hobbik és megszokások formájában észlelni olyan hatásokat, amelyeket eredendően a globális és a lokális osztályszerkezetben elfoglalt helyzetünk formál, és amelyek a mindennapokban sokszor csak ilyen – látszólag pusztán – személyes, stílusbéli vagy kulturális áttételeken keresztül válnak érzékelhetővé. Az osztályszerkezet tehát hat, de e hatás elfedődik és jellemzően egyéni, ízlésbeli vagy szubjektív meghatározottságként értelmeződik, esetleg nemes egyszerűséggel a szerencsének tulajdonítjuk („jókor volt jó helyen"). Vagy veszélyes félreértésként szubsztanciális, esszenciális vagy biológiai meghatározottságnak.

Ha osztályszemantikának nevezzük azt az értelmezési módot, amely a társadalmi jelenségeket és tapasztalatokat az osztályszerkezet hatásának tulajdonítja, illetve azzal hozza összefüggésbe, akkor megállapíthatjuk, hogy ez az osztályszemantika viszonylag kevéssé használatos a magyar társadalom önértelmezésében. A magyar társadalomban szerzett tapasztalatainkat jellemzően nem az osztályszerkezet szempontjából értelmezzük. Ennek alapvetően két fő oka van.

Az egyik az, hogy a hazai kritikai társadalomtudomány az 1970-es évek második felétől feladta az osztályszerkezet elemzését, az osztályszemantika így jórészt kikopott az elemzői nyelvből (Éber 2013a; Éber–Gagyi 2014; Gagyi–Éber 2015). Kikopott és megritkult, bár sosem tűnt el teljesen. Néhány kutató, főképpen az Egyesült Államokban is fényes karriert befutó két magyar szociológus, Szelényi Iván és Böröcz József az 1980–1990-es években is következetesen használta.{103} Búvópatakként, részint a hazai marxista körökben (Wiener 2002a, 2002b, 2008; Wirth 2003), részint pedig a hazai társadalomtudományban is fennmaradt, utóbbiban foglalkozási osztályszerkezetként értve (Róbert 1997; Bukodi 1999). Az osztályszemantika és az osztályszerkezet-elemzés visszatérésére hozzávetőlegesen a 2000-es évek közepéig kellett várni. Igazán azonban csak 2008 és különösen 2010 után erősödött meg a hazai társadalomtudományban.{104} Ez tehát az egyik ok, ami miatt az osztályszemantika egészen máig viszonylag kevéssé használatos a magyar társadalom önértelmezésében.

A másik ok ennél fontosabb: *a mindennapi tapasztalatokat értelmező nyelvből, valamint a közbeszédből is kikopott az osztályszemantika.* Ez a folyamat is az 1970-es években kezdődött, és nem független az első októl (Kuczi 1992). A pártállam az 1960–1970-es évekbeli ideológiájával, modernizációs diskurzusával szemben létrejött kritikai-szociológiai nyelv az 1970-es évek második felétől kezdve elutasította az osztályszemantikát (Éber 2013a; Éber–Gagyi 2014; Gagyi–Éber 2015). E kritikai-

szociológiai nyelv egyúttal az államszocializmus reformja mellett elkötelezett értelmiségi átmeneti osztály nyelve is volt. Azaz, igen nagy befolyást gyakorolt általában a reformokat övező közbeszédre, különösen pedig az értelmiségi diskurzusokra. Márpedig ez az államszocializmussal mindinkább szembehelyezkedő értelmiségi átmeneti osztály az osztályszemantikát és az osztályszempontú értelmezés teljes nyelvezetét politikai ellenfeleivel azonosította és ezért következetesen elutasította (Melegh 2016, 2018).

Az államszocializmus megreformálásának szükségességét hirdetőkkel szemben olyan reformellenes erők álltak, akiket e reformerek „dogmatikusoknak", „ortodoxoknak", illetve „apologétáknak" neveztek (Angelusz 1998, 1989). Osztályokról, különösen pedig munkásosztályról beszélni ilyen körülmények között annyit jelentett, mint az államszocializmust saját ódivatú, elavult és ideologikus nyelvén védelmezni; mint a reformokkal szemben a „munkásellenzék" pártját fogni; mint Kornai Jánossal, Nyers Rezsővel és Fock Jenővel szemben Biszku Béla, Komócsin Zoltán és Gáspár Sándor oldalára állni (vö. Pinkasz 2013, 2018). Osztályokról és különösen a munkásosztályról szóló beszéd így „dogmatikusnak", „ideologikusnak", „apologetikusnak", „ortodoxnak" vagy egyenesen „sztálinistának" minősült, miközben az önmagukat „reformereknek" nevezők saját pozíciójukat „racionálisként", „tudományosként", „szakmaiként" és „felelősként" állították be (Kuczi 1992: 34–48; Éber 2008b, 2019c).

Minthogy azonban mindkét álláspontot politikai ambíciókkal rendelkező szereplők képviselték, a reformer–dogmatikus szembenállás helyett, amely e vitát a reformerek szemével mutatja, és amelyben a reformer tulajdonképpen „helyeset", „tudományosat" és „kifinomultat", a dogmatikus pedig „téveset", „ideologikusat" és „faragatlant" jelent, pontosabb technokrata–populista szembenállásról beszélni. A technokrata álláspont eszerint visszatérően szakértelmére, racionalitására, illetve tudományosságára hivatkozik e küzdelemben, a populista álláspont pedig a dolgozó népre, a munkásosztályra, illetve a szocialista értékekre hivatkozva formál jogot a politikai irányvonal meghatározására (Pinkasz 2013, 2018).

Kuczi Tibor elemzései, amelyekben az 1970-es évek hivatalos és szociológiai beszédmódját hasonlította össze, ezzel egybevágó megállapításokra jutnak (Kuczi 1989, 1992). Mind a hivatalos beszédmód, mind pedig az értelmiség általános nyelvévé váló szociológiai diskurzus egy-egy világnézetet, illetve világakarást fejezett ki. Kuczi Tibor a hivatalos nyelvről ezt írta:

„A »munkás« vagy még inkább a »becsületes bányász« egy olyan szimbolikus fogalom, amely magában foglalja a szocializmus eszméjének egész univerzumát, így e fogalom politikai-ideológiai használatmódja mindig e kategória *szimbolikus jelentésére* utal. Ha a munkásosztály érdekeire történik hivatkozás, akkor nem egy szociológiailag körülhatárolható társadalmi csoport, mondjuk a politológia eszközeivel leírható, értelmezhető érdekeiről van szó, hanem egy *szimbolikus csoport szimbolikus érdekeiről*." (Kuczi 1992: 37 – kiemelés tőlem, *ÉMÁ*.)

A tényekre és a valóságra hivatkozó szociológiai diskurzus sem ugorhatja át azonban a saját árnyékát. Kuczi Tibor ezt így jellemzi:

„A »tényvalóság« ugyanakkor, bármilyen autentikusnak, az ideológiával szemben *igazinak* tűnt is, utópisztikus valóság volt. A tényeknek önmagukban nincs jelentésük; például az a kérdés, hogy egy bizonyos, a szociológiai kutatásokban mért mennyiség sok vagy kevés, csak egy meghatározott értelmezési konvenció keretében válaszolható meg. [...] Így például az egyenlőtlenség tényei a modern nyugati társadalmak kontextusában kapták csak meg jelentésüket. Röviden: a szociológiának az ideológiával szembeállított, tényekre alapozott valóságképe maga is utópisztikus, azaz a szó szigorú értelmében: ideologikus volt." (Kuczi 1992: 43 – kiemelés az eredetiben.)

Azon a megrögzött álláspontón, hogy az osztályokról és a munkásosztályról szóló beszéd az államszocializmust védelmező beszédmód többletjelentésével rendelkezik, az 1989-es rendszerváltás sem változtatott érdemben. Osztályszerkezetről és osztályokról beszélni ma is magában rejti azt a veszélyt, hogy a mondandó – függetlenül annak tartalmától – állampárti nosztalgiával átszőtt, avítt és ideologikus nyelvhasználatnak minősül. Akárcsak a mindennapi tapasztalatok osztályszempontú értelmezése, amely olykor kifejezetten a helyzethez nem illő, nem megfelelő vagy egyenesen udvariatlan viselkedésként értelmeződik. Osztálykonfliktusról beszélni e máig ható beszédrendben könnyen maga után vonhatja a bárdolatlanság, a redukcionizmus, a determinizmus minősítését. Ez pedig összességében megnehezíti, hogy az osztályszerkezet formálta jelenségeket a mindennapokban akként észleljük, amik, és hogy ezt nyelvileg megfelelő módon ki is tudjuk fejezni. Alighanem a közbeszédet formálni kívánó nyelvpolitikai manőverek is szerepet játszanak az osztály és különösen a munkásosztály kifejezések látványos elkerülésében, illetve sajátos használati módjában.

Mit tegyen ez esetben az osztályszerkezet elemzésére törekvő szociológus? Fogadja el, hogy ha a mindennapi életüket élő emberek tekintélyes része nem osztálytársadalomként értelmezi életkereteit, akkor nincs is osztályszerkezet? Ez rossz válasz lenne egy kulcsfontosságú kérdésre. Ehelyett e tanulmányban Hans Gerth és C. Wright Mills több mint hat évtizede papírra vetett javaslatát tartom szem előtt:

„Bármit is gondolnak az emberek, a gazdasági tagoltságot jelentő osztályszerkezet attól függően befolyásolja az életesélyeiket, hogy hol helyezkednek el benne. Még ha nem is fogják fel, ha nem is osztályként nevezik meg ezeket az életvezetésüket meghatározó okokat, abból nem következik, hogy a társadalomkutatónak is figyelmen kívül kell hagynia vagy tagadnia kell őket." (Gerth–Mills 1953: 340.)

*

A magyar társadalom tehát egy olyan osztálytársadalom, amely a társadalmi mobilitás szempontjából értékelve, nemzetközi összehasonlításban is kifejezetten zárt. Társadalomkutatói és a mindennapi életüket e keretek között élők mégis vonakodnak akként értelmezni, ami, egy meglehetősen zárt, globális struktúrákba ágyazódó félperifériás osztálytársadalomként. A következőkben az empirikus rétegződéskutatások eredményeit vizsgálom meg, hogy választ kaphassak a kérdésre: vajon tapasztalatilag is helytálló-e a magyar társadalom osztályszerkezetét megnyúló cseppformaként értelmezni?

IGAZOLHATÓ-E EMPIRIKUSAN A MEGNYÚLÓ CSEPPFORMA?

Empirikus rétegződéskutatások a mai magyar társadalom tagolódásáról

Annak érdekében, hogy a magyar társadalom szerkezetéről empirikusan is megalapozottabb képet kaphassunk, tekintsük most át az elmúlt évek legfontosabb kísérleteit a magyar társadalom rétegződésének empirikus leírására.[105] A következőkben nem kizárólag osztályszerkezet-modellek kerülnek sorra, hanem olyan,

empirikusan megalapozottnak tekinthető rétegződésmodellek is, amelyek valamilyen formában az erőforrások, az életkörülmények és az életesélyek anyagi összetevőinek eloszlásáról nyújtanak információt. A következőkben tehát nem foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy csoportosításaikat – a statisztikai aggregáció révén létrehozott kategóriákat – e kutatások osztályoknak, rétegeknek, státuscsoportoknak vagy más módon nevezték-e el.

Az áttekintéssel három kérdésre kívánok választ adni, illetve három hipotézist kívánok megvizsgálni.

Az első kérdés: a vonatkozó empirikus kutatások eredményei vajon igazolják-e azt a feltevést, hogy a magyar társadalom osztályszerkezetének megnyúló cseppformáját a legalapvetőbb bontásban egy hozzávetőlegesen egyharmad–kétharmad tagolódás jellemzi?

Az első hipotézis: a magyar társadalom körülbelül egyharmada a felső-uralkodó tőkésosztályokat, valamint a köztes-közvetítő osztályok kedvezőbb helyzetű frakcióit, a körülbelül alsó kétharmada pedig a köztes-közvetítő osztályok kedvezőtlenebb helyzetű frakcióit, valamint a – belülről szintén tagolt – alsó-alávetett munkásosztályokat foglalja magába.

A második kérdés: a vonatkozó empirikus kutatási eredmények vajon igazolják-e azt a feltevést, hogy a magyar társadalom hozzávetőlegesen kétharmadát alkotó része maga is kétfelé bontható: a középső egyharmadra és az alsó egyharmadra?

A második hipotézis: az alsó kétharmad alsó fele (a magyar társadalom bő egyharmada) van igazán nagy bajban: a szegénység, kirekesztettség, integrálatlanság elsősorban erre az alsó harmadra jellemző, illetve mindenekelőtt őket fenyegeti.

A harmadik kérdés: az empirikus kutatások hosszmetszeti eredményei vajon igazolják-e azt a feltevést, hogy az osztályszerkezet széthúzódik és polarizálódik?

A harmadik hipotézis: a magyar társadalom osztályszerkezete az elmúlt évtizedekben széthúzódott, az osztályok polarizálódtak.

Első kérdés és hipotézis: egyharmad–kétharmad?

Lássuk először is, milyen válaszokat kaphatunk az arányokra vonatkozó első kérdésre. A végkövetkeztetéssel kezdve, álljon itt Róbert Péter (2015) következtetése:

„A részleteiben eltérő és a számszerű osztályozási besorolásokat tekintve különböző eloszlások ellenére is vannak olyan eredmények, amelyek egy irányba mutatnak. A mai magyar társadalomban kevesen vannak felül, illetve középen az abszolút arányokat nézve is, nem beszélve arról, hogy a napi életvitel szintjén hogyan viszonyul a magyar felső közép vagy középosztályi állapot a nyugat-európai sztenderdekhez. Ezzel szemben sokan vannak a társadalom alján és sokan vannak azok is, akik ennek a veszélynek vannak kitéve és nem elhanyagolható valószínűséggel kerülhetnek esetleg a társadalom aljára" (Róbert 2015: 90).

Lássuk, mit jelent pontosabban e „fent kevesen, középen kevesen, lent sokan" társadalmi formája. Fábián Zoltán (2015) a Tárki Háztartás Monitor vizsgálatának adatbázisán alapuló elemzése anyagi-jóléti alapon különített el – a klaszterelemzés adatredukciós eljárásának segítségével – státuscsoportokat három tényező alapján (jövedelmi helyzet, tartós fogyasztási és vagyoni javak eloszlása, valamint

lakásjellemzők). A tanulmány a háztartások besorolásával ennek alapján öt kategóriát különböztetett meg (Fábián 2015: 140, 7.4. táblázat; Róbert 2015: 86). Fábián Zoltán e munkájában ugyanakkor egy másik csoportosítást is alkalmazott, amelyeket fogyasztási rétegeknek nevezett. Ez a 16 évesnél idősebb népesség megoszlását mutatja e fogyasztási státuscsoportok között. E fogyasztási rétegződés az előzőnél (és valószínűleg a tényleges eloszlásnál is) valamivel „kedvezőbb”{106} képet mutat (Fábián 2015: , 7.11. táblázat; Róbert 2015: 86). Lássuk a két csoportosítást a *7. táblázatban.*

7. táblázat: Fogyasztási státuszcsoportok és fogyasztási rétegek

	Fogyasztási státuscsoportok (háztartások) (%)	**Fogyasztási rétegek (16 évesnél idősebb egyének eloszlása a státuscsoportokban) (%)**	**Összevonva (%)**
Felső	4	5	35–42
Felső-közép	11	13	
Közép	20	24	
Alsó-közép	29	27	58–65
Alsó	36	31	
Összesen	**100**	**100**	**100**

Forrás: Fábián 2015: 140, 142.
Megjegyzés: az utolsó oszlop saját összevonás

Jól látható tehát, hogy a háztartási alapon elkülönített fogyasztási státuscsoportok (klaszterek) eloszlása eltér a fogyasztási rétegekétől, vagyis a 16 évesnél idősebb népesség eloszlásától e háztartásalapú státuscsoport-szerkezetben. Fábián Zoltán összegezve vizsgálata eredményeit azt írta, hogy e „fogyasztási rétegződés vizsgálata során egy jelentős mértékben depriválttársadalom képe rajzolódott ki” (Fábián 2015: 138). Róbert Péter – elsősorban a fogyasztási státuszcsoportok tagolódására utalva – azt írta: „Ez az alapvetően anyagi-vagyoni jellemzőkre épülő osztálytérkép a megoszlások alapján talán piramist formáz”, vagy másképpen: „a magyar társadalom közel kétharmada »alul« van” (Róbert 2015: 86).

A második vizsgálatban Kolosi Tamás és Pósch Krisztián (2014) két osztálymodellt is készített. Az első esetében 2012-ben felvett adatok foglalkozásalapú tagolását vették alapul, majd ennek szintén ötkategóriás változatát elemezték. A foglalkozási osztályszerkezet ez esetben lényegében az Erikson–Goldthorpe–Portocarero-féle EGP-osztálymodell volt (Kolosi–Pósch 2014: 142, 1. táblázat; Róbert 2015: 86). Megjegyzendő, hogy e 2012-es adatokon alapuló tagolódás a 10 évvel korábbi (2002-es) adatokhoz képest jóval nagyobbnak mutatja a szakképzetlenek kategóriáját. E metszet szerint a magyar társadalomban a szakképzetlenek aránya egyfelől rendkívül magas – mind európai összehasonlításban, mind Csehországhoz, Szlovéniához, Lengyelországhoz

viszonyítva –, másfelől 2002 és 2012 között jelentősen nőtt is: 30,2%-ról 36,9%-ra (Kolosi–Pósch 2014: 142, 1. táblázat).

A szerzők másik osztálymodellje négy tényezőből épült fel, alapul véve a Tárki Háztartás Monitor vizsgálatsorozatának szintén 2012-es adatait. Az első tényező a fenti ötkategóriás foglalkozási osztályszerkezet volt, a második az egyének jövedelméből képzett ötödök (kvintilisek), a harmadik a kérdezettek négy kategóriába besorolt iskolai végzettsége (legfeljebb általános iskola, szakmunkás végzettség, érettségi, felsőfokú végzettség), a negyedik pedig a háztartás felszereltségét mérte különféle tartós fogyasztási eszközök meglétét és hiányát vizsgálva. Az ezek alapján készített főkomponensekből szintén kvintiliseket képeztek, majd szintén 2012-re vonatkozóan öt kategóriát különítettek el (Kolosi–Pósch 2014: 146, 3. táblázat; Róbert 2015: 86).

Megjegyezték, hogy ez esetben „a mintanagyság nem teszi lehetővé, hogy a magyar társadalomban jelen levő 3-4%-ra taksált »elitet«, vezetői réteget leválassza, ők a felső középosztállyal összevonva kerülnek tárgyalásra" (Kolosi–Pósch 2014: 147). E metszet szerint a magyar társadalomban a depriváltak, a „leszakadók" és a munkásosztályba soroltak aránya is nőtt 2001 és 2012 között. A depriváltak aránya 25,4%-ról 28,8%-ra, a „leszakadók" 6,1%-ról 6,9%-ra, a munkásosztály pedig 21,9%-ról 24,1%ra (Kolosi–Pósch 2014: 146, 3. táblázat). Lássuk mindezt a *8. táblázatban.*

Amint azt Kolosi Tamás és Pósch Krisztián megállapította, e csoportkategóriák „magyar viszonylatban értendőek, így a mi középosztályunk nem összekeverendő a nyugati, polgárosodott középosztályokkal, hanem relatív pozíciót jelöl" (Kolosi–Pósch 2014: 147, idézi: Róbert 2015: 87). A magyar társadalom szerkezetének formájáról a szerzők azt írták, hogy e tapasztalatok alapján „azok jártak legközelebb az igazsághoz, akik egy piramist képzeltek el a társadalmi szerkezet ábrázolásakor" (Kolosi–Pósch 2014: 155). Amit pedig a 2002 és 2012 közötti tíz év alakulásáról írtak, e tendencia erősödését jelzi: „Az utóbbi évtized negatív irányú változása az, hogy ez a piramis még fenéknehezebb lett, azaz alsó fokai szélesedtek, míg felső fokai tovább szűkültek" (Kolosi–Pósch 2014: 155). A Kolosi–Pósch szerzőpáros mellett Róbert Péterrel is egyetértve leszögezhetjük: „A magyar társadalom osztálytérképén tehát ismét az látszik, hogy jóval kevesebben vannak felül vagy középen, mint a társadalom alján" (Róbert 2015: 86). Az arány itt is valahol a 40-60% és a 30-70% között található.

8. táblázat: A Kolosi Tamás és Pósch Krisztián által képzett két osztálymodell

Foglalkozási osztálymodell (%)		**Kvintilis osztályok (%)**		**Összevonva (%)**
Elit	8,4			33,5–40,2
Értelmiségi	14,0	Felső középosztály	21,4	
Szellemi	11,1	Középosztály	18,8	
Szakmunkás	29,6	Munkásosztály	24,1	59,8–66,5
Szakképzetlen munkás	36,9	„Leszakadók"	6,9	
		Depriváltak	28,8	
Összesen	**100**	**Összesen**	**100**	**100**

Forrás: Kolosi–Pósch 2014: 142, 146.
Megjegyzés: az utolsó oszlop saját összevonás

Róbert Péter áttekintő elemzésében a harmadik vizsgálat az *Osztálylétszám 2014* elnevezésű, általa vezetett vizsgálat volt (Róbert 2014, 2015). E kutatást Róbert Péter és kutatócsoportja, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont munkatársai a 2013-as *Great British Class Survey* hazai viszonyokra alkalmazásával tervezték meg és végezték el (Savage és mtsai 2013, 2015a, 2015b; Bánóczi–Kabai–Kovássy 2018). Ennek keretében nem a foglalkozási osztályszerkezetből indultak ki, hanem Pierre Bourdieu nyomán meghatározott tőkefajták – kulturális és gazdasági erőforrások – eloszlását vizsgálták. Róbert Péter szerint ezt azért is lényeges kiemelni, mert ez esetben a gazdasági erőforrások nyomták a legnagyobb súlyt a latba, „a kulturális tőkét lényegében csak az iskolázottság képviselte, a kapcsolati tőke pedig nem szerepelt az adatokban" (Róbert 2015: 87). Az adatokból két eljárással is elkülönítettek osztályokat, amelyek meghatározásánál az olyan alapvető változók, mint például az iskolázottság vagy a foglalkozás, *nem voltak osztályképző tényezők.* E kutatásban csak a három bourdieu-i tőkeforma mennyiségi és minőségi jellemzőinek eloszlásai alapján létrehozott kategóriákról volt szó (Róbert 2015: 89, 1. táblázat). A Róbert Péter vezette kutatócsoport azonban igen korán egy gyorsjelentést is kiadott, amelynek tagozódása némiképp – bár nem jelentősen – eltért az előzőétől (Róbert 2014). Lássuk mindezt a 9. *táblázatban.*

9. táblázat: Róbert Péter „Osztálylétszám 2014" kutatásának kategóriái

A gyorsjelentésben (%)		**A tanulmányban (%)**		**Összevonva (%)**
Elit	2	Elit	1,3	25,5–30,2
Felsőközép	10,5	Vagyonos felsőközép	1,5	
Feltörekvők	6	Jól kereső középosztály	6,8	
Vidéki értelmiség	7	Kultúrafogyasztó középosztály	8,1	
		Magas kapcsolatú középosztály	12,5	
Kádári kisemberek	17			69,8–74,5
Munkások	16,5	Munkások	15,5	
Sodródók	18	Sodródók, veszélyeztetettek	25,6	
Leszakadtak	23	Depriváltak, leszakadtak	28,7	
Összesen	**100**	**Összesen**	**100**	**100**

Forrás: Róbert 2014, 2015: 89.
Megjegyzés: az utolsó oszlop saját összevonás

Tanulmányában összegzésképpen Róbert Péter így írt:

„A két alsó osztály [...] a társadalom több mint felét jelenti. A munkásosztály nem nagy, 15%, de velük együtt már a társadalom több mint kétharmadáról van szó. Velük szemben áll egy szűk harmad, amelynek egy része középosztályi címkét kapott, de ebben az esetben is fennáll a minősítés, hogy esetükben nem a nyugat-európai mércével mért középosztályról van szó. Jelzi ezt az is, hogy ezek a középosztályi csoportok valójában csak egy-egy indikátor tekintetében szerepeltek igazán jól." (Róbert 2015: 89–90.)

Látható, hogy e felosztás szerint a társadalom alsóbb része már közel 70-75%-ot tesz ki, szemben a 25-30%-os felső részével. Vizsgáljuk most meg csak e fenti rétegződésmodellek összevont eredményeit! Erről tájékoztat a *10. táblázat.*

10. táblázat: Az eddig tárgyalt rétegződésmodellek összevont arányai

	Fogyasztói státuszcsoportok és fogyasztói rétegek (Fábián 2015)	**Foglalkozási osztályok és kvintilis osztályok (Kolosi–Pósch 2014)**	**Osztálylétszám 2014 (Róbert 2014, 2015)**	**Az összevonások átlagai (kerekítve)**
	(%)			
A felső-és a kedvezőbb helyzetű köztes-közvetítő osztályok aránya	35–42	33,5–40,2	25,5–30,2	31–37
A kedvezőtlenebb helyzetű köztes-közvetítő, és az alsó osztályok aránya	58–65	59,8–66,5	69,8–74,5	63–69
Teljes népesség	**100**	**100**	**100**	**100**

Megjegyzés: saját összevonások

Jól látható, hogy valamennyi összevonás 42–58% és a 25–75% aránypár között található, az összevonások kerekített átlagai: 31–69% és 37–63%. Mindez tehát nem cáfolja, hanem igazolja az első hipotézist, ami szerint a magyar társadalom szerkezetét felfoghatjuk egy hozzávetőlegesen egyharmad–kétharmad arányban tagolódó cseppforma mintájára, ahol a felső körülbelül egyharmad a felső-uralkodó tőkésosztályokat, valamint a köztes-közvetítő osztályok kedvezőbb helyzetű frakcióit, az alsó körülbelül kétharmad pedig a köztes-közvetítő osztályok kedvezőtlenebb helyzetű frakcióit, valamint az alsó-alávetett munkásosztályokat foglalja magába.

*

Láttuk tehát, hogy a 2008–2010 *utáni* időszakra vonatkozóan több jel is arra utal, hogy tartható e hozzávetőleges egyharmad–kétharmad arány. Lássuk, mit tudhatunk az azt megelőző tíz évről, vagyis az ezredfordulót követő évtizedről.

Egy 2001-ben tartott kerekasztal-beszélgetésen Róbert Péter egy általa elvégzett empirikus kísérlet eredményeit is bemutatta (Róbert és mtsai 2001: 129–133). Itt négy empirikus rétegződésmodell statisztikai értelemben vett magyarázó erejét hasonlította össze, az adatok minden esetben 1999-ből származtak. E modellek a következők voltak: az első az életstílusok tagolódásának megragadását célozta, a második az Erikson–Goldthorpe–Portocarerotól származó (EGP) foglalkozási osztálymodell volt, a harmadik a Ferge Zsuzsa által kidolgozott munkajelleg-csoportosítás, illetve az ezt Andorka Rudolf által módosított foglalkozási rétegmodell volt, a negyedik pedig az iskolai végzettség szerinti tagolódást tükrözte (Róbert és mtsai 2003: 131, vö. Bukodi 2006). Mind a négy modell hat kategóriába sorolta a reprezentatív mintába kerülteket. Az eloszlásokat a negyedik modell, az iskolai végzettség kivételével a *11. táblázat* összegzi.

11. táblázat: Róbert Péter 1999-es adatokon bemutatott empirikus kísérletének modelljei

Életstílus-csoportosítás	**%**	**EGP-osztálymodell**	**%**	**Foglalkozási rétegmodell**	**%**	**Összevonva %**
Elit	1	Felső szolgáltató	7	Vezető	5	35–41
Jómódú	9	Alsó szolgáltató	11	Értelmiségi	5	
Felhalmozó	14	Irodai szellemi	10	Irodai szellemi	17	
Szabadidő-orientált	17	Önálló	8	Önálló	8	
Jó lakású depriválti	28	Szakmunkás	24	Szakmunkás	25	59–65
Depriválti	31	Szakképzetlen	40	Szakképzetlen	40	
Összesen	**100**	**Összesen**	**100**	**Összesen**	**100**	**100**

Forrás: Róbert és mtsai 2003: 151.
Megjegyzés: az utolsó oszlop saját összevonás

A négy modell bemutatását követően Róbert Péter így fogalmazott:

„A megoszlások pedig nagyjából láthatóak, a tetején mindenütt egy százaléktól maximum hét százalékig terjed, az alján meg ott van az ötödik-hatodik kategóriában majdnem hatvan százaléka mind a négy esetben a magyar társadalomnak. A magyar társadalom egy olyan kétharmados társadalom, ahol sokan vannak lenn, itt egy nagy nehezék van." (Róbert és mtsai 2003: 131.)

Amint az a 11. táblázat utolsó, összevonásokat jelző oszlopából is látszik, már az ezredfordulón is igaz volt, hogy a magyar társadalom hozzávetőlegesen alsó kétharmada (59–65%-a) e modellek alsó két kategóriájába került. Kolosi Tamás és

Dencső Blanka néhány évvel később, a 2000-es évek közepének társadalomszerkezetét vizsgálva „Osztálytársadalom?" című tanulmányukban a háztartások osztályszerkezetét vizsgálva hat kategóriát állapítottak meg. Ezt mutatja be a *12. táblázat.*

12. táblázat: A háztartások osztálymodellje 2005-ben

A háztartások osztálymodellje	(%)	Összevonva (%)
Tőkések, menedzserek, vezető értelmiségiek	3	26
Értelmiségiek	13	
Kisvállalkozók	10	
Szolgáltató osztály	15	74
Szakmunkások	26	
Szakképzetlenek	33	
Összesen	100	100

Forrás: Kolosi–Dencső 2006b: 23, 1. táblázat
Megjegyzés: az utolsó oszlop saját összevonás

Kolosi Tamás és Dencső Blanka így írtak osztálymodelljükről:

„Mindenesetre mára osztályszempontból egy hármas osztású társadalom rajzolódik ki. A tőkések, felső menedzserek és a szabadfoglalkozású értelmiségi réteg alkotja a társadalom felső osztályát, elitjét [...]. Ezt követi az értelmiség és a kisvállalkozók felső középosztálya, majd a belsőleg erősen differenciált szolgáltató-munkásosztály" (Kolosi–Dencső 2006b: 28.).

Valóban, amint az a *11. táblázat* harmadik oszlopából is látható, e szolgáltató-munkásosztály összesen a magyar társadalom 74%-át alkotta (Kolosi–Dencső 2006b: 23, 1. táblázat). E széles alsó osztály belülről természetesen tagolt volt, így a szerzőpáros sietve hozzá is tette: „Egy finomabb elemzés ezen a körön belül kell, hogy megkülönböztesse az alsó középosztályt a depriváltaktól és szegényektől" (Kolosi–Dencső 2006b: 28).

Valóban fontos feladat e széles alsó osztály finomabb tagolása (e kérdésre az V. fejezetben is visszatérek). Mielőtt azonban továbblépünk a második kérdés megválaszolására, le kell szögezni, hogy az empirikus rétegződésvizsgálatok eddig áttekintett eredményei nem cáfolták, hanem igazolták, hogy a magyar társadalom szerkezetét az ezredforduló utáni szűk két évtizedre vonatkozóan felfoghatjuk egy hozzávetőlegesen egyharmad–kétharmad arányban tagolódó cseppformaként.

Második kérdés és hipotézis: középső és alsó egyharmad?

Egyetértek Kolosi Tamással és Dencső Blankával, érdemes az alsó osztályon belül különbséget tenni az alsó-középosztály, valamint a náluk kedvezőtlenebb helyzetben lévők között. Lássuk, második feltevésem megállja-e a helyét. Eszerint a magyar társadalom alsó bő egyharmada az, amelyikre a depriváció, a leszakadás, a dezintegráció és a szegénység a leginkább jellemző, illetve elsősorban őket fenyegeti.

Emlékeztetőül (a 7. táblázatból): Fábián Zoltán elemzésében a háztartásokból számított fogyasztási státuszcsoportok közül az „alsó" kategóriába a háztartások 36%-a került, a fogyasztási rétegek szerinti bontásban pedig a 16 évesnél idősebb egyének 31%-a (Fábián 2015: 140, 142). Kolosi Tamás és Pósch Krisztián elemzése szerint (vö. a 8. táblázatot) 2012-ben az EGP-féle foglalkozási osztálymodellben a „szakképzetlen munkások" aránya 36,9%-ot tett ki, a kvintilisekből képzett osztálymodellben pedig egy 28,8%-os „deprivált" kategóriát, valamint egy 6,9%-os „leszakadók" kategóriát állapítottak meg (Kolosi–Pósch 2014: 142, 146). E két utóbbi csoport összevonva 35,7%-ot tett ki. Végül – szintén emlékeztetőül, az *9. táblázat*ból – Róbert Péter osztálylétszám-kutatása a 2014-es gyorsjelentésben megkülönböztetett „sodródókat" (18%) és „leszakadtakat" is (23%), összevonva a népesség 41%-át jelölve így meg (Róbert 2014). A 2015-ös tanulmányban Róbert Péter elkülönített egyfelől „sodródókat és veszélyeztetetteket" (25,6%), valamint másfelől „depriváltakat és leszakadtakat" is (28,7%) (Róbert 2015: 89). E két kategória összevonva a népesség 54,3%-át teszi ki. Lássuk ezeket a *13. táblázatban.*

13. táblázat: Hat rétegződésmodell alsó kategóriáinak aránya a teljes népességen belül

	Fogyasztói státuszcsoportok és fogyasztói rétegek alsó kategóriái (Fábián 2015) (%)	**Foglalkozási osztályok és kvintilis osztályok alsó kategóriái (Kolosi–Pósch 2014) (%)**	**Osztálylétszám 2014 (Róbert 2014, 2015) (%)**	**Az összevonások átlagai kerekítve (%)**
alsó kétharmad	58–65	59,8–66,5	69,8–74,5	63–69
legalsó kategóriák	31–36	35,7–36,9	41–54	36–42

Megjegyzés: saját összevonások

Jól látható, hogy ezek alapján a magyar társadalom alsó hozzávetőlegesen kétharmadán (átlagosan 63-69%) belül érdemes különbséget tenni hozzávetőlegesen az alsó és a középső egyharmad között. Néhány újabb kutatás eredményét áttekintve megvizsgálhatjuk, vajon nem túlzó-e, ha a népesség hozzávetőlegesen 36-42%-át a depriváció, a leszakadás, a dezintegráció és a szegénység által veszélyeztetetteknek tekintem.

A Róbert Péter vezette Osztálylétszám-kutatás eredményei néhány évvel később egy újabb, nemzetközi közleményben is megjelentek (Albert és mtsai 2018). Ez ugyanazon adatbázisból immár egy harmadik modellt mutatott be; ezúttal egy olyat, amely sokkal közelebb áll a mintául szolgáló brit kutatás, a *Great British Class Survey* által meghatározott osztálykategóriákhoz (Savage és mtsai 2013, 2015a, 2015b).

A Kovách Imre vezette társadalmi integrációkutatás („Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban"[107]) megkísérelte reprodukálni az Osztálylétszám-kutatás kategóriáit (Kovách és mtsai 2016). A kutatócsoport 2015-ben felvett adatokon

nyolc kategóriát különített el. Lássuk az osztálytagolódás e két modelljét a *14. táblázatban.*

14. táblázat: Az osztálylétszám-kutatás és a társadalmi integrációkutatás kategóriái

Osztálylétszám-kutatás (%)		**A társadalmi integrációkutatásban reprodukált osztálymodell (%)**		**Összevonva**
Felső osztály	4	Elit	1,5	
Jómódú középosztály	9	Felső középosztály	8,9	
Kulturális középosztály	9	Vidéki értelmiség	6,8	
Fiatal városi fogyasztók	25	Dolgozó, feltörekvő fiatalok	27,3	
Kapcsolatgazdag vidéki munkások	11	Kapcsolatszegény alsó középosztály	12,7	
		Kapcsolatgazdag falusi alsó középosztály	9,3	
Fiatal sodródók	22			
Középkorú depriváltak	10	Leszakadók, depriváltak	21,9	33,5–42
Prekariátus	10	Mélyszegények	11,6	
Összesen	**100**	**Összesen**	**100**	**100**

Forrás: Albert és mtsai 2018: 451; Kovách és mtsai 2016: 21
Megjegyzés: az utolsó oszlop saját összevonás

A Kovách Imre vezette társadalmi integrációvizsgálat eredményeit közzé tevő tanulmány ugyanazon, 2015-ben felvett adatokra támaszkodva további rétegződésmodelleket is bemutatott (Kovách és mtsai 2016). Előállított egy Kolosi Tamás (2000) *A terhes babapiskóta* című könyvében bemutatotthoz hasonló státuszcsoport-tagolódást is (Kovách és mtsai 2016: 17, 6. táblázat). A kutatás igazi újítása azonban a társadalmi integráció mértéke és módja szerint létrehozott rétegződésmodell volt (Kovách és mtsai 2016: 11, 2. táblázat). Lássuk e két modellt a *15. táblázaton.*

15. táblázat: A társadalmi integráció kutatása során reprodukált státuszcsoportok, valamint az integrációs rétegződésmodell

Státuszcsoportok (%)	**Integrációs rétegződésmodell (%)**	**Összevonva**

Felső közép	16	Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	15,5	
Jól kereső szellemi	15	Lokálisan integráltak	9,2	
Jól kereső szakmunkás, kisvállalkozó	10	Munkaerőpiacon integráltak	23,2	
Alsó-közép	12	Rendszerintegráltak	17,4	
Jó lakású alsó	10			
Alacsony beosztású alkalmazottak	13	Gyengén integráltak	16,1	
Vidéki lecsúszottak	13	Normakövető dezintegráltak	12,9	34,7–38
Depriváltak	12	Dezintegrált kirekesztettek	5,7	
Összesen	**100**	**Összesen**	**100**	**100**

Megjegyzés: az utolsó oszlop saját összevonás

Mint látható, e két modell szerint is az alsó kategóriákba sorolódik a népesség bő egyharmada (34,7-38%-a). Az utoljára bemutatott integrációs rétegződésmodell nagyon fontos információkkal szolgál a legkevésbé integrált csoportokról. A fentebb tárgyalt modellek összevetéséből is világossá vált, hogy a társadalmi integrációt vizsgáló kutatócsoport által reprodukált további modellek „legrosszabb helyzetű csoportjai között kiugróan magas a dezintegráltak vagy gyengén integráltak aránya" (Kovách és mtsai 2016: 24). Ez azt jelenti, hogy noha nem szükségszerű, hogy a társadalom alsó csoportjai legyenek a társadalomba legkevésbé integráltak, az integrációkutatás tapasztalatai szerint a helyzet éppen ez:

„A dezintegráltság kumulálódása a társadalmi hátrányokat halmozó csoportok esetében arra figyelmeztet és arra szolgáltat bizonyítékot, hogy a társadalmi hátrányok állandósulása valóban a társadalomból való kiszakadással is jár, ami a magyar társadalom egyharmadát/kétötödét is érintheti" (Kovách és mtsai 2016: 24.).

Ami tehát a legalsó kategóriákba soroltakat illeti, a helyzetük kétszeresen is deprivált. Nem pusztán arról van szó, hogy a társadalmilag nagyra értékelt és mindenki által megszerezni kívánt, de csak szűkösen rendelkezésre álló javak szisztematikus hiánya sújtja őket, hanem az is, hogy emellett nagyfokú dezintegráltság, kiszorultság-kizártság is jellemzi helyzetüket. Következtetésében az integrációs kutatócsoport így fogalmaz:

„...a 2015-ben készített felvétel mintáján létrehozott modellek alapján a magyar társadalom legfelső és a legalsó szegmensei között még nagyobbak a különbségek, mint azt más kutatások kimutatták. A négy modellben a leghátrányosabb helyzetben levők, valamint *a dezintegrált csoportok aránya 33–38 százalék közötti*, s ez még annál is magasabb arány, mint amit a legtöbb szegénységet és a kirekesztettséget mérő kutatás jelez" (Kovách és mtsai 2016: 23–24 – kiemelés az eredetiben.).

Ennek alapján megállapítható, hogy második feltevésemet – ami szerint a magyar társadalom alsó kétharmada is két részre bontható: annak felső, illetve alsó részére, amely utóbbi hozzávetőlegesen a magyar társadalom bő egyharmadát teszi ki – a fenti adatok nem cáfolják, hanem alátámasztják, illetve igazolják.

Harmadik kérdés és hipotézis: az osztályszerkezet polarizálódása

Harmadik feltevésem szerint a magyar társadalom osztályszerkezete az elmúlt évtizedekben széthúzódott, az osztályok polarizálódtak. Korábban beláttuk, hogy a magyar társadalmon belüli jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek több évtizede tendenciaszerűen nőnek (részletek erről e fejezet a *Három empirikus metszet a megnyúló csepp formájáról* című alfejezetében olvashatók). Ami a jövedelmi egyenlőtlenséget illeti, tendenciaszerű növekedésük immár négy évtizedes trend Magyarországon (Tóth 2003: 212, 2005, 2013: 14). A vagyoni egyenlőtlenség tendenciaszerű növekedését legalább két évtizedre (1995–2015) vonatkozóan igazolni tudjuk, miközben az is vitathatatlan, hogy a rendszerváltás éveiben is növekedtek (MNB 2017: 75). Mindez bár nagyon valószínűvé teszi, még nem igazolja az osztályszerkezet széthúzódásának, az osztályok polarizációjának feltevését. Ehhez más jellegű adatok bemutatására is szükség van.

Kolosi Tamás és Keller Tamás 2010-ben „Kikristályosodó társadalomszerkezet" címmel tettek közzé elemzést (Kolosi–Keller 2010). E tanulmány kiváló lehetőséget kínált arra, hogy a magyar társadalom szerkezetét hosszmetszetben, 1982 és 2009 között, az így átfogott 27 évre vonatkozóan értelmezzük. Az adatokat a *16. táblázat* foglalja össze.

16. táblázat: A társadalomszerkezet alakulása 1982 és 2009 között

(%)	1982	1992	2003	2009	Összevonva
Elit	2,3	1,8	2,6	4,6	6,7% →12,8
Felső középosztály	4,4	8,8	6,8	8,2	
Középosztály	42,3	40,3	32,8	29,5	42,3%→29,5
Munkásosztály	36,3	34,7	38,3	39,3	51%→57,7
Depriváltak	14,7	14,4	19,6	18,4	
Összesen	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**

Forrás: Kolosi–Keller 2010: 121, 12. táblázat.
Megjegyzés: az utolsó oszlop saját összevonás

A táblázat utolsó oszlopának összevonásaiból a felső és az alsó kategória bővülése, valamint a középső kategória szűkülése olvasható ki. Hogyan viszonyul ez az adatsor az osztályszerkezet széthúzódásának, az osztályok polarizációjának tendenciájához? Egészen biztosan nem cáfolja azt. E 16. táblázat adatai, ha nem is bizonyítják, mindenesetre alátámasztják feltevésemet. Kolosi Tamás és Keller Tamás így foglalták össze következtetéseiket:

„Az elmúlt harminc év társadalomszerkezeti változásainak hátterében meglátásunk szerint az áll, hogy a szocializmusra jellemző – a társadalmat alsó és felső korlátok közé szorító – szabályozás a rendszerváltást követően megszűnt. (...) Véleményünk szerint a piacgazdaság kiépülésével az elit jobban »elhúz« a társadalom középső részétől, mint amennyire a depriváltak »leszakadnak« onnan." (Kolosi–Keller 2010: 134.)

Valóban, a csepp megnyúló formája pontosan e tendenciát jeleníti meg. A magyar társadalom osztályszerkezete az elmúlt négy évtizedben széthúzódott, az osztályok polarizálódtak. Ezt igazolják a Központi Statisztikai Hivatal 2011-es népszámlálásának eredményei is.

„A rétegszerkezet egészét tekintve ennek alapján a 2001-es, illetve a 2011-es népszámlálás közötti időszakban polarizációs tendenciák zajlottak a magyar társadalomban: mind a felsőbb, mind az alsóbb rétegek bővültek 2011-re, miközben a társadalomszerkezet középső szegmensében található csoportokhoz összességében kevesebben tartoztak" (KSH 2015: 12.).

És ezt igazolják a KSH 2016-os mikrocenzusának (kis népszámlálásának) eredményei is:

„Hosszabb időtávot tekintve, a rétegszerkezet változásában polarizációs trend mutatkozik: a réteghierarchia felső és alsó csoportjai nagyobb arányban bővülnek, mint a középső szegmenshez tartozók" (KSH 2018b: 5).

*

Az empirikus rétegződéskutatások eredményeiből leszűrhető tapasztalatok tehát, noha nem bizonyítják minden kétséget kizáró módon, mindenesetre igazolják azt a feltevést, hogy a magyar társadalom osztályszerkezete az elmúlt két évtizedben hozzávetőlegesen egyharmad–kétharmad arányt öltött. A fentebb áttekintett empirikus eredmények szintén nem cáfolják, hanem igazolják azt a feltevést, hogy a magyar társadalom osztályszerkezete széthúzódott, az osztályok polarizálódtak. Ebből következően nem túlzás a magyar társadalom polarizálódó osztályszerkezetét egy olyan megnyúló csepphez hasonlítani, amelyben különösen markáns tendencia a felső osztály viszonylagos eltávolodása.

Ha ez így van, kérdés lehet, hogy miként ítéljük meg azt a – Kolosi Tamástól származó – értelmezést, amely szerint a rendszerváltás utáni magyar társadalom szerkezete egy „terhes babapiskóta" formáját öltötte?

Terhes babapiskóta? Piramis? Körte?

Mit jelent pontosan e „terhes babapiskóta"? Lássuk mindenekelőtt Kolosi Tamás meghatározását!

„A modern társadalmak optimális elrendeződését – mind elméleti levezetések, mind lakossági vélemények alapján – talán az jelenti leginkább, ha van egy viszonylag kis-közepes létszámú, belsőleg is tagolt elit, egy nagyjából hasonló alsó szegénység és egy igen nagy létszámú, belsőleg mind vertikálisan, mind horizontálisan differenciált középréteg. Tessenek elképzelni egy babapiskótát, amelynek igen nagy, széles és kerek közepe van. Ez lenne a *terhes babapiskóta*." (Kolosi 2000: 206 – kiemelés az eredetiben.)

A középosztályi társadalom képzete

E képzet egy középosztályi társadalmat jelenít meg. Kérdés lehet azonban, mit javasolt Kolosi Tamás: ezt a társadalmi formát valamiféle ideálnak tekintsük vagy realitásnak?

Távolról sem mindegy ugyanis, hogy *eszményként*, *megvalósítandó célként*, netán máris *megvalósult* formaként tekintünk-e a széles és erős középosztály által jellemezhető társadalomra. Ha eszményről, ideálról van szó, az olyasvalami, amit meg kívánunk valósítani, amire azt mondhatjuk: legyen! (Vagy ellenkezőleg: ne legyen!) Ha ellenben realitásról, megvalósult formáról beszélünk, akkor azt mondjuk rá: ez így van (vagy ellenkezőleg: nem így van). Természetesen mindkét kijelentés vitatható lesz: az előbbiből a célokra vonatkozó politikai vita (mi legyen? – mi valósuljon meg?), utóbbiból a tényekre vonatkozó tudományos vita következhet (mi az, ami van? – mi a valóság?).

A fenti idézetben Kolosi Tamás „mind elméleti levezetések, mind lakossági vélemények alapján" meghatározott „optimális elrendeződés"-ről írt (Kolosi 2000: 206). Ez azt valószínűsíti, hogy elérendő ideálként, eszményként tekintett rá (Kolosi 2000: 206–209). Ennek ellentmond azonban, hogy *A terhes babapiskóta* címet egy olyan kötet kapta, amelyet Kolosi Tamás – Sági Matild és Róbert Péter közreműködésével – a valóságos társadalmi viszonyok feltárásának céljával írta (Kolosi 2000). A könyv alcíme szerint a kötet *A rendszerváltás társadalomszerkezetéről* szólt. Annak érdekében, hogy eldönthessük, ez esetben eszményről vagy valóságról volt-e szó, Kolosi Tamás korábbi kutatásaihoz kell fordulnunk.

Terhes babapiskóta?

Kolosi Tamás 1987-ben megjelent *Tagolt társadalom* című munkája a kései államszocializmus társadalmának rétegződését a társadalmi státuszok nagymértékű inkonzisztenciájával jellemezte (Kolosi 1987). A státuszok effajta össze nem illését főképpen a társadalom középső részén detektálta, ami értelmezhető úgy is, hogy a kései államszocialista társadalom hozzávetőlegesen egy középosztályi társadalom volt.

Amikor egy kutatás során 1987-ben arra kérték a magyar társadalmat több szempontból képviselni hivatott megkérdezettek körét (reprezentatív mintáját), hogy öt társadalomkép közül válasszák ki azt, amelyik szerintük a leginkább hasonlít az akkori társadalom formájára, a legtöbben – a megkérdezettek csaknem harmada (32,7%-a) – azt válaszolta, hogy egy olyan társadalomban él, amelyben a legtöbb ember középen található, alul és felül pedig ennél jóval kevesebben helyezkednek el (Kolosi 2000: 124, 3.9. táblázat). A kései államszocializmusban tehát nemcsak az *objektív élethelyzetre*, hanem a megkérdezettek *szubjektív társadalomképére* vonatkozó vizsgálatok is alátámasztani látszottak egy többé-kevésbé középosztályinak nevezhető társadalom képét. Vagyis azt, hogy a magyar társadalom formája a leginkább egy terhes babapiskótához hasonlítható.

Kolosi Tamás és kutatócsoportja azonban már korábban, 1977-ben is vett fel adatokat a népesség fejében élő társadalomképekről (Kolosi és mtsai 1979, 1980). E réteghelyzeteket és rétegtudatokat vizsgáló kutatássorozat keretében négy különböző mintán is megvizsgálták, hogy a megkérdezettek 1977-ben, a nekik felkínált négy társadalmi formatípus közül melyikről gondolják, hogy a magyar társadalmat a leghívebben reprezentálják. A négy minta közül az egyik a népesség élethelyzetét vizsgáló reprezentatív minta volt (élethelyzetminta), amely maga is négy almintából

állt; egy további az Ikarus budapesti telephelyein készült (Ikarus-minta), egyet a Pest megyei Dabason vettek fel (dabasi minta), egyben pedig az agitáció- és a propagandaapparátusban dolgozókból, újságírókból és Budapest VI. kerületének középiskoláiban tanító pedagógusokból állt, ez volt a véleményformáló minta (Kolosi és mtsai 1980: 60–78). Az eredmények szerint a magyar társadalom többsége egyértelműen a széles középosztállyal rendelkező terhes babapiskóta formáját tartotta az elképzeléseivel leginkább egyezőnek (Kolosi és mtsai 1980: 114–115). Mint a szerzők írták:

„Minden rétegben a legtöbben társadalmunk olyan leírását adták, hogy a többség egy átlagos középhelyzetben van, és van egy-egy nagyon jó, illetve nagyon rossz helyzetben lévő kisebbség. Az élethelyzet-mintában az összes válaszadó kétharmada adott ilyen képet, és a rétegek között minimálisak voltak a különbségek" (Kolosi és mtsai 1980: 114.).

Külön érdekesség, hogy nemcsak az élethelyzet-mintában, hanem a másik három vizsgálatban is e „terhes babapiskótát" választották a legtöbben, átlagosan a válaszadók kétharmada:

„Hasonló véleményeket találunk a másik három mintánál is. A megkérdezettek közel kétharmada azzal ért egyet, hogy Magyarországon a többség egy átlagos helyzetet foglal el, és közöttük kicsik a különbségek. Az Ikarus-mintában ez 64%, Dabason 65,5%, a véleményformálók között pedig több mint 80%" (Kolosi és mtsai 1980: 115.).

Vagyis az 1977-es adatok szerint a válaszadók hozzávetőlegesen kétharmada, tíz évvel később, 1987-ben pedig a válaszadók csaknem harmada (32,7%-a) válaszolta azt, hogy a magyar társadalom szerkezetének formája a megkérdezés időpontjában a leginkább egy terhes babapiskótaként jellemezhető. Az 1987-ben megjelent *Tagolt társadalom* eredményeit is figyelembe véve, mindez azt jelenti, hogy a kései államszocializmus társadalomszerkezetére valóban illett ez a leírás (Kolosi 1987). A problémát inkább az jelenti, hogy e tézist Kolosi Tamás csak bő egy évtizeddel később fejtette ki, 2000-ben megjelent könyvében. Addigra azonban a rendszerváltás hatalmas változásokat hozott.

Miközben az erős középosztály iránti vágy változatlanul fennmaradt, sőt a jelszavak formájában még erősödött is, a valóságos folyamatok éppen az ellenkező irányba hatottak. Hiába élték az 1990-es években reneszánszukat az államszocializmus hatalomátvétele előtt népszerű politikai eszmék – „polgár", „polgárosodás", „nemzeti középosztály", „keresztény középosztály", „polgári középosztály" –, a rendszerváltás radikális gazdasági, társadalmi és politikai átalakulást hozó folyamatai döntően éppen a vágyott középosztályosodás *ellen* hatottak (Angelusz–Tardos 1998b). A cseppforma kialakulását és megnyúlását csak alig-alig ellentételezték a társadalom közepe felé húzó erők. Az egyenlősödés és a középosztályosodás *helyett* az egyenlőtlenségek növekedése és az osztályok polarizációja volt a fő tendencia. A jelek nem egy terhes babapiskóta, hanem egy megnyúló csepp formájú osztályszerkezet kialakulására utaltak.

E tendenciákat ráadásul nem csak az objektív létfeltételek átalakulását vizsgáló kutatások mutatták ilyennek, nem csak az esélyek és erőforrások eloszlásának *objektív* ismérvei láttatták ezt. A mindennapi életüket élő emberek *szubjektív* társadalomképe is ennek megfelelően alakult át. Amíg 1977-ben a válaszadók hozzávetőlegesen kétharmada, 1987-ben pedig a harmada (32,7%-a) középosztályi társadalomnak látta a magyar társadalmat, addig az 1990-es években már csak a töredékük gondolta így:

1992-ben 6,7%-uk, 1999-ben 4,3%-uk (Kolosi 2000: 124, 3.9. táblázat). A társadalomkép radikálisan átalakult az 1990-es években. A megkérdezettek több mint fele szerint kevesen vannak fent, nagyon kevesen középen, nagy tömegek pedig alul helyezkednek el. Amíg ezt a választ 1977-ben csak a válaszadók 5-8%-a, 1987-ben pedig csak a megkérdezettek 8,3%-a adta, 1992-ben már 51,5%-uk, 1999-ben 60,6%-uk, 2009-ben pedig 56,6%-uk. Az e folyamatra utaló adatokat a *17. táblázat* foglalja össze. A táblázatban a több lehetséges típus közül itt csak két leggyakoribb formatípust emeltem ki. 1977-ben és 1987-ben a terhes babapiskótát, 1992-ben, 1999-ben és 2009-ben az „elitista" típust választotta a legtöbb válaszadó.

17. táblázat: A magyar társadalom szubjektív képe 1977 és 2009 között

(%)	1977	1987	1992	1999	2009
„Terhes babapiskóta": sokan középen, kevesen fent és kevesen lent	kb. 67%	32,7%	6,7%	4,3%	...
„Elitista modell": kevesen fent, nagyon kevesen középen, sokan lent	5–8%	8,3%	51,4%	60,6%	56,5%

Forrás: Kolosi és mtsai 1980: 114–115; Kolosi 2000: 124, 3.9. táblázat; Kolosi–Pósch 2014: 151, 6. táblázat.

Jól látható ebből, hogy a magyar társadalom formájának átalakulását – a terhes babapiskótától egy csepphez hasonló alakzatig – az *objektív feltételek* átalakulására és az állampolgárok *szubjektív érzékelésére* vonatkozó vizsgálati eredmények egyaránt alátámasztották.

Miért adott akkor Kolosi Tamás a rendszerváltás társadalomszerkezetéről írott könyvének olyan címet, amely azt egy középosztályi társadalomként láttatja? Valószínűleg azért, mert ideálként (eszményként) fontosnak tartotta és tartja ma is. Megtévesztő címválasztásával mindazonáltal azt a látszatot keltette, mintha a rendszerváltás eredménye egy középosztályi társadalom lett volna. Mintha valóság lenne az, ami legfeljebb eszmény lehet. Megtévesztő címválasztása azért is meglepő, mert a szubjektív társadalomképekre vonatkozó, fent idézet adatok egytől egyig az ő munkáiból származnak (Kolosi és mtsai 1980; Kolosi 2000; Kolosi–Pósch 2014).

A jelenlegi eredmények szerint nemcsak a rendszerváltás utáni időszak társadalmi, gazdasági és politikai folyamatai nem formálták a terhes babapiskótához hasonlóvá a magyar társadalom szerkezetét, de a 2008, illetve a 2010 óta eltelt évek tendenciái sem ilyen irányba alakítják. Jóllehet a rendszerváltás ígérete valóban egy középosztályi társadalom megteremtése volt, 1989-1990 óta ettől inkább csak távolodtunk. Kolosi Tamás közvetlen munkatársát, Tóth István Györgyöt idézem:

„A rendszerváltáshoz kapcsolt egyik pozitív várakozás az volt, hogy a piacgazdaságba és demokráciába történő átmenet egyben a középosztály megerősödését (?) – megteremtését (?) is magával hozza majd. [...] Miközben a gazdaság és a politika működésmódja viszonylag gyorsan átalakult, és a magyar viszonyokra hamarosan illettek a piacgazdaság és a demokrácia meghatározásai, a társadalomszerkezetet továbbra sem az erős középosztály által dominált »terhes baba-piskóta« alakzata jellemezte" (Tóth 2016a: 75–76.).

Valóban nem: Tóth István György eredményei szerint a magyar társadalom alsó kétharmadának életkörülményei nem érik el azt az életszínvonalat, amelyet középosztályinak lehetne nevezni (Tóth 2015a, 2016a, 2016b, 2016c). A középosztályinak tekinthető életkörülményeket és életesélyeket – álláspontja szerint – a magyar társadalom felső harmadában kell keresnünk. A középosztályinak nevezhető élethelyzet tehát távolról sem „középen" található a magyar társadalom szerkezetében. Akik ténylegesen a középtájékon helyezkednek el (például a jövedelemeloszlás tekintetében), jobbára ennél sokkal kiszolgáltatottabb, sérülékenyebb helyzetben vannak. Tóth István György vizsgálati eredményei ezt igen meggyőzően állítják:

„...a magyar jövedelmi középosztály háromnegyedének gondot okozna egy váratlan kiadás (drágább autóalkatrész, tönkrement mosógép, csőtörés stb.) fedezetének az előteremtése, mintegy kétharmada, habár szeretne, nem engedhet meg magának egy egyhetes külföldi nyaralást, egyharmadának probléma a rendszeres húsfogyasztás" (Tóth 2016a: 73.).

A középosztályi életszínvonal e meghatározás szerint a magyar társadalom osztályszerkezetének csupán a felső egyharmadában található (vö. KSH 2016b). Mindezek alapján megállapíthatjuk: *a terhes babapiskóta formája semmilyen formában nem tekinthető a rendszerváltás utáni magyar társadalom szerkezetét hitelesen leíró formaként.*

Piramis? Körte?

2012-ben felvett adatokból szerkesztett osztálymodelljével Kolosi Tamás és Pósch Krisztián új társadalmi formát jelölt meg a viszonyokat megfelelően tükrözőként, a piramist. A tanulmányukban szereplő illusztrációt az *6. ábra* mutatja.

Az ábrát értelmezendő Kolosi Tamás és Pósch Krisztián így fogalmaznak:

„...ábránkkal pedig azt kívánjuk bemutatni, hogy a társadalomképek közül választók közül azok jártak legközelebb az igazsághoz, akik egy piramist képzeltek el a társadalmi szerkezet ábrázolásakor [...]. Az utóbbi évtized negatív irányú változása az, hogy ez a piramis még fenéknehezebb lett, azaz alsó fokai szélesedtek, míg felső fokai tovább szűkültek" (Kolosi–Pósch 2014: 155.).

Kolosi Tamás 2010 után tehát – kimondatlanul is – visszavonja azt az állítását, hogy a magyar társadalom formája egy terhes babapiskótához lenne hasonló. Új álláspontja szerint az a leginkább egy piramishoz hasonló alakot öltött. Egyetértett ezzel Róbert Péter is, aki szerint „az elsősorban anyagi-vagyoni jellemzőkre épülő osztálytérkép a megoszlás alapján talán piramist formáz, a magyar társadalom közel kétharmada »alul« van" (Róbert 2015: 86).

Annyi biztos, hogy a piramisforma sokkal jobban igazodik az adatokhoz, mint a terhes babapiskóta formája. A piramis elképzelése egy fontos mozzanatot azonban mégis inkább elrejt, mintsem feltárna. Nem érzékelteti azt, hogy milyen nagymértékben eltávolodott a piramis csúcsa annak alsó kétharmadától. A megnyúló-széthúzódó csepp képzete sokkal pontosabban jeleníti meg a társadalmilag nagyra értékelt, de szűkösen rendelkezésre álló erőforrások eloszlásának egyenlőtlenségét: az osztályszerkezet széthúzódását, az osztályok polarizációját.

6. ábra: *A magyar társadalom piramis formájú szerkezete*
Forrás: Kolosi–Pósch 2014: 154, 3. ábra.

2001

Elit
Felső középosztály
Középosztály
Munkásosztály
Depriváltak

2012

Elit
Felső középosztály
Középosztály
Munkásosztály
Depriváltak

A piramis mellett az elmúlt években egy másik társadalmi formamodell is megjelent. A Róbert Péter vezette *Osztálylétszám 2014* kutatás a magyar társadalom osztályszerkezetét egy körtéhez hasonlította (Róbert 2014). Ez látható a *7. ábrán*.

Az ábrát értelmező leírás így fogalmaz:

„A kutatók arra a végső megállapításra jutottak, hogy a magyar társadalom szerkezetét tekintve »körte alakú«, olyan körte, amelynek vékony a nyaka, lent ki is szélesedik, és a legalja pedig elválik a gyümölcs testétől. A levele viszont pici, és szinte nem is érintkezik a körtével" (Bánóczi–Kabai–Kovássy 2018: 75).

Ez az elképzelés a piramisnál is pontosabb, sok tekintetben hasonlít a csepp képzetéhez. A kettő közül a cseppforma mellett azonban két érv szólhat. Egyfelől az, hogy a csepp a körténél is jobban hangsúlyozza a felső osztály eltávolodását a társadalomszerkezet alsó kétharmadától. Másfelől pedig az, hogy a megnyúló csepp képzete történeti-dinamikus elképzelés. Nem pusztán egy keresztmetszeti képet kínál (egy pillanatfelvételt), hanem hosszmetszetit is (egy képsort). A szétnyíló osztályszerkezetet, a polarizálódó osztályokat, a növekvő egyenlőtlenségeket a felfelé és lefelé széthúzódó cseppforma képzete pontosabban és dinamikusabban ragadja meg. *Ez az oka annak, hogy e tanulmányban a magyar társadalom osztályszerkezetének történeti alakulását a megnyúló csepp formájával fejezem ki.*

7. ábra: *A magyar társadalom szerkezetének körte formája az „Osztálylétszám 2014" kutatás gyorsjelentésében*
Forrás: Róbert 2014.

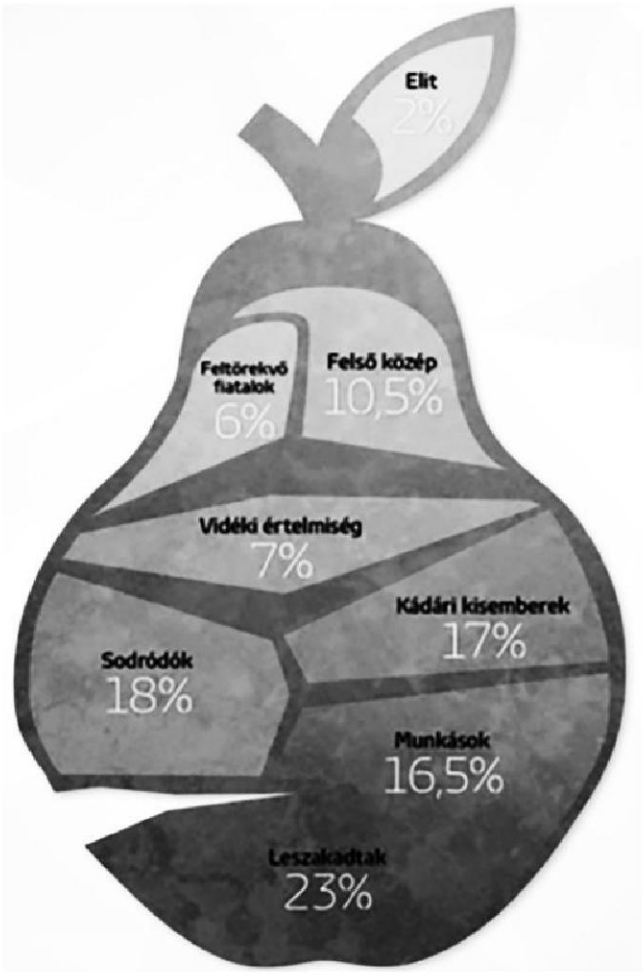
Elit
2%
Feltörekvő fiatalok
6%
Felső közép
10,5%
Vidéki értelmiség
7%
Kádári kisemberek
17%
Sodródók
18%
Munkások
16,5%
Leszakadtak
23%

V. AZ ALÁVETETTSÉG SZERKEZETE: A LÉTBIZONYTALANSÁG FEGYELMEZŐ EREJE

E fejezet célja az alávetettség szerkezetének felvázolása, valamint annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy vajon milyen feltételei vannak a tőke és az állam uralkodó osztályszövetségének alávetett osztályok körében egy népi ellenállás megszerveződésének a helyi, félperifériás hegemóniával, valamint az ennek alapját alkotó 2008, illetve 2010 után kiépült új tőkefelhalmozási rezsimmel szemben. Az alábbiakban előbb arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen különbségek alakulnak ki és válnak különösen markánssá a tőke és az állam uralkodó osztályszövetségének alávetett osztályok között. Ezt követően azt a kérdést válaszolom meg, hogy milyen feltételek között jöhet létre egy népi ellenállás formáját öltő kollektív, szervezett erő a különböző tőkefrakciók és az államhatalom uralkodó osztályszövetségével szemben.

Hogy e két kérdésre választ adhassak, mindenekelőtt azon előfeltevéseket kell bővebben kifejtenem, amelyeken e kérdések nyugszanak. Milyen értelemben van szó itt az alávetettség szerkezetéről?

A TŐKE ÉS AZ ÁLLAM URALKODÓ OSZTÁLYSZÖVETSÉGÉNEK ALÁVETETT HELYZETEK

A félperifériás magyar osztályszerkezet egyaránt alá van vetve a tőke és az állam uralmának, uralkodó osztályszövetségének. Ezt az uralmat alapvetően három osztály szövetsége gyakorolja: egyrészt a külföldi tőke osztályfrakciói, másrészt a hazai tőke osztályfrakciói, harmadrészt pedig a velük szövetségre lépő helyi államhatalom birtokosai. Ez az uralkodó osztályszövetség elsősorban azokat emeli uralkodó pozícióba, akik e három osztályhelyzet közül legalább az egyik erőforrásaiból részesülnek: vagy a külföldi tőkefrakciók helyi tőkefelhalmozásából vagy a hazai tőkefrakciók tőkefelhalmozásából, vagy a helyi állam hatalmából. Az alávetettség szerkezete tulajdonképpen azt az

osztályszerkezetet, vagyis azokat az osztályhelyzeteket jelöli, amelyek alávetettek az uralkodó osztályszövetségnek.

Már az uralkodó osztályszövetség is *alá- és fölérendeltségi* viszonyok szerint szerveződik: a hazai tőke alapvetően *alárendelt* a külföldi tőkének, de különösen alárendelt a nyugati székhelyű centrumtőkének. Még inkább így van ez a magyar társadalom félperiférás osztályszerkezetében, ahol az *alávetettség* szerkezete egyaránt illik az uralomból még valamelyest részesülő középhelyzetekre, valamint az uralomnak alávetettek osztályaira. Az alávetettség szerkezete így egyaránt magába foglalja és formálja a köztes-közvetítő osztályok, valamint az alsó-alávetett munkásosztályok élethelyzeteit, életkörülményeit, életesélyeit és erőforrás-portfólióit.

Az uralkodó osztályszövetség tőkefelhalmozásának terhét döntően a magyar társadalom félperiférás osztályszerkezetének *alsó kétharmada* viseli. A tőkefelhalmozás külső és belső körfolyamatainak súlya így a köztes-közvetítő osztályokra, de főként az alsó-alávetett munkásosztályokra hárul. Mindkét esetben a szóban forgó osztályok kedvezőtlenebb helyzetű alsóbb frakcióira nehezedik nagy teher. Ahogyan a csepp teljes súlya is mindenekelőtt a csepp szélesebb alsó részét terheli, úgy a tőkefelhalmozás súlyát is a magyar társadalom alsóbb osztályaira és osztályfrakcióira rója az uralkodó osztályszövetség. És ahogyan az osztályszerkezet egészének terhe is a csepp szélesebb alsó részében fejti ki a legnagyobb nyomást és ott gyakorolja a legtöbb kényszert, úgy az alávetettség is a köztes-közvetítő osztályok kedvezőtlenebb helyzetű frakcióit, valamint az alsó-alávetett munkásosztályokat terheli meg a leginkább. Az alávetettség szerkezete az ő életkörülményeiket, életesélyeiket, erőforrásaikat és mozgásterüket szűkíti be a legnagyobb mértékben.

Mint azt az előző, IV. fejezetben bemutattam, a magyar társadalom félperiférikus osztályszerkezetének cseppformája az elmúlt négy évtizedben felfelé és lefelé széthúzódott, az osztályok polarizálódtak. Az alávetettség szerkezete történetileg formálódó viszonyok rendszereként így szintén nem statikus, hanem éppen ellenkezőleg, dinamikus, változékony. Amiként az uralkodó osztályszövetség belső viszonyainak újratermelődése folyamatos átalakulással jár, úgy az uralomnak alávetett osztályhelyzetek és a köztük lévő viszonyok is szüntelenül újjá formálódnak. A 2008, illetve 2010 után kiépült félperiférás hegemónia

ugyanúgy történelmi termék, ahogyan az annak alapjául szolgáló tőkefelhalmozási rezsim is az. Mivel pedig mindkettő a tőkés világrendszer történetileg kibomló viszonyrendszerébe ágyazódik, az alávetettség szerkezete is együtt formálódik a magyar társadalom félperiférias osztályszerkezetével.

Az alávetettség szerkezete

Prekarizálódó léthelyzetek

Hogyan jellemezhető az alávetettség e szerkezete? Kézenfekvőnek látszik, hogy az alsó-alávetett munkásosztályok, illetve a köztes-közvetítő osztályok kedvezőtlenebb helyzeteit a prekariátus, a prekaritás, a prekarizálódás, valamint a prekár léthelyzetek fogalmaival értelmezzem. E fogalmak egyfelől a léthelyzet, másfelől a munkaviszony bizonytalanságát, sérülékenységét, kitettségét és biztonsághiányát fejezik ki. A prekariátust magyarul létbizonytalanoknak nevezhetjük, olyan emberek összességét értve ezalatt, akiknek az élethelyzete bizonytalan, sérülékeny, biztonsághiányos, a körülményeknek nagymértékben kitett. A prekaritás létbizonytalanságként felfogva e helyzetet vagy állapotot, illetve ennek kiváltó okait jelenti. A prekarizálódás folyamata a létbizonytalanság növekedését fejezi ki, másképpen a prekár, azaz létbizonytalan helyzetek bővülését, biztonsághiányos létviszonyok terjedését. Szűkebb értelemben e kifejezések nem általában a léthelyzetre, hanem a megélhetést biztosító munkaviszonyokra vonatkoznak, vagyis a munkaviszonyok bizonytalanságát, biztonsághiányos voltát, sérülékenységét, kitettségét jelentik.{108}

Vajon mennyiben értelmezhetők az alsó-alávetett munkásosztályok, illetve a köztes-közvetítő osztályok kedvezőtlenebb helyzetei a prekariátus, a prekaritás, a prekarizálódás, valamint a prekár léthelyzetek fogalmaival? E kérdésre ma még nincs megnyugtató válasz. Ennek alapvetően két oka van. Az egyik az, hogy a fenti fogalmakkal körbeírt jelenségkörön belül nagyon különböző meghatározásokkal találkozhatunk.{109} Ez azonban a kisebbik gond, jóformán nincs ugyanis olyan társadalomtudományi terület, amely egyetlen, mindenki által

elfogadott szabatos meghatározással rendelkezne. A másik, nagyobbik gond inkább az, hogy a magyar társadalomkutatásban mindeddig csak nagyon kevés olyan vizsgálatot végeztek, amely empirikusan is értelmezni próbálná a prekaritás, illetve a prekariátus jelenségét. Olvasható ugyan két elemzés, amelyek a prekariátust a munkaerőpiaci szegmentáció elméleti keretében értelmezik (Sik–Szeitl 2016; Huszár–Sik 2017), valamint készült a munkaviszonyokra összpontosítva egy további rendkívül informatív kutatás is (Meszmann 2016a, 2016b). E hiánypótló vizsgálatok összességében azonban sajnos nem alkalmasak arra, hogy *átfogó* képet adjanak a magyar társadalomban prekár létviszonyok között élőkről, illetve magukról e prekár léthelyzetekről (vö. Meszmann 2017, 2018a, 2018b, 2019).

Valamiféle közelítő válasz azonban mégiscsak megfogalmazható e kérdésre, ez esetben azonban a válaszhoz is más irányból kell közelítenünk. Amennyiben nem azt a kérdést tesszük fel, hogy mennyiben értelmezhetők az alsó-alávetett munkásosztályok, illetve a köztes-közvetítő osztályok kedvezőtlenebb helyzetei a prekariátus, a prekaritás, a prekarizálódás, valamint a prekár léthelyzetek fogalmaival, hanem azt, hogy hozzávetőlegesen kiknek van lehetőségük arra, hogy anyagi értelemben viszonylagos, „középosztályinak nevezhető" létbiztonságban éljenek, akkor e kérdésre már adható közelítő jellegű, empirikus szociológiai válasz.

Tóth István György empirikus középosztály-vizsgálatainak eredményei azt mutatják, hogy a magyar társadalom alsó kétharmada nem képes magának stabil életfeltételeket teremteni, azaz a „középosztályinak" nevezhető életfeltételek kizárólag a magyar társadalom felső egyharmadában adottak; éppen ott, ahol a köztes-közvetítő osztályok kedvezőbb helyzetű frakcióit, valamint a felső-uralkodó tőkésosztályokat találjuk (Tóth 2015a, 2016a, 2016b, 2016c). Ha a létbizonytalanságot, vagyis a prekariátust a létbiztonság hiányával határozzuk meg, akkor ennek alapján azt mondhatjuk, hogy az alsó-alávetett munkásosztályok, illetve a köztes-közvetítő osztályok kedvezőtlenebb helyzetű frakciói együttesen egy belülről meglehetősen tagolt, de egyként létbizonytalan helyzetű szerkezetet alkotnak. Mindez nem végső válasz a kérdésre, de ideiglenesen és közelítő jelleggel már megfogalmazható. *A létbizonytalanság, a prekaritás, illetve a prekár*

létviszonyok – e meghatározás szerint – *hozzávetőlegesen a magyar társadalom kétharmadának osztályrésze.*

Emellett megfogalmazható néhány további feltevés is e jelenségkörre vonatkozóan, amelyeket e tanulmányban nem tudok empirikusan ellenőrizni.

Elsőként feltételezhető, hogy a félperifériás magyar társadalom osztályszerkezetének polarizálódásával az elmúlt négy évtizedben összességében nőtt a prekariátus, vagyis a létbizonytalan helyzetben élők száma (Ferge 2012; Kolosi–Keller 2010). *Másodikként* feltételezhető, hogy ez nem töretlen és folyamatos emelkedés, hanem hullámzó, trendszerű növekedés volt. *Harmadikként* feltételezhető, hogy e trendszerű növekedés hátterében nem kizárólag a magyar állam változó szabályozása, társadalom- és szociálpolitikája, hanem mindenekelőtt a tőkés világgazdaság ciklusai, hullámzása áll (Czirfusz és mtsai 2019; Gerőcs– Meszmann–Pinkasz 2020). A magyar állam szerepe inkább úgy fogható fel, mint ami e világrendszerszintű hullámzást saját határain belül szabályozza, hatásait olykor mérsékeli, máskor inkább fokozza (Ferge [szerk.] 2017). *Negyedik* feltevésként megfogalmazható, hogy a prekaritás fokozati különbségekkel jellemezhető, vagyis a prekariátust belülről a létbizonytalanság és a munkaviszonyok bizonytalanságának eltérő sávjai jellemzik (Meszmann 2016a, 2016b).

A prekaritás és a prekariátus tehát az alávetettség szerkezeteként minden jel szerint belülről meglehetősen tagolt struktúra, ami lehetővé teszi, hogy a létbizonytalan, kitett és sérülékeny helyzetben élők megoszthatók, szembefordíthatók, de legalábbis versenyeztethetők legyenek egymással.

Kérdések az empirikus rétegződéskutatásokhoz

Milyen különbségek figyelhetők meg a prekár létviszonyokon belül? E kérdés megválaszolása részletes és alapos empirikus rétegződéskutatásokat igényelne. Néhány e kérdések közül: vajon életkörülményeiket, életesélyeiket, erőforrás-portfólióikat és mozgásterüket tekintve láthatók-e érdemi különbségek a köztes, illetve közvetítő osztályok kedvezőtlenebb helyzetű, alsóbb osztályhelyzetei, valamint az alsó-alávetett munkásosztályok kedvezőbb helyzetű felsőbb

osztályhelyzetei között? Konkrétabban: az életkörülményeket, az életesélyeket és az erőforrásportfóliókat figyelembe véve, vajon mekkorák a különbségek például a szociális munkások, védőnők, óvodapedagógusok, tanítók és tanárok, alsóbb rendfokozatú rendőrök, határőrök, tűzoltók, postai kézbesítők, a gyártósoron dolgozó szakmunkások, az építőiparban dolgozó betanított és segédmunkások, bolti és áruházi eladók, illetve a közmunkások osztályhelyzete között?

Az előző, IV. fejezetben hivatkozott empirikus rétegződéskutatások kategóriáit használva: hol húzódik a munkásosztály, a „leszakadók" és a depriváltak közötti határ (Kolosi–Keller 2010; Kolosi–Pósch 2014)? Hol válik el egymástól az alsó-közép és az alsó kategória (Fábián 2015)? Mit mondhatunk munkások, sodródók és leszakadtak elhatárolódásairól (Róbert 2014)? Vajon milyen valóságos különbséget fejeznek ki az olyan kategóriák, mint egyrészt a munkások, másrészt a sodródók és veszélyeztetettek, harmadrészt pedig a depriváltak és leszakadtak (Róbert 2015)? E kérdésekre valóban kizárólag részletes és alapos empirikus rétegződéskutatások, valamint olyan másodelemzések adhatnak választ, amelyek e korábbi vizsgálatok adatbázisait e szempontok szerint újraelemzik. E tanulmányban e feladatok elvégzésére nem vállalkoztam. A következőkben e helyett egy olyan másik kérdést teszek fel és válaszolok meg, amely mindenekelőtt már az osztályszerkezet-elemzés feladatkörébe tartozik: milyen különbségek alakulnak ki és válnak különösen markánssá a tőke és az állam osztályszövetségének alávetett osztályok között?

E kérdésre mindenekelőtt két olyan társadalomtudományi elemzésből, monográfiaként is közzétett doktori értekezésből alapján próbálom megválaszolni, amelyek összekapcsolták a mindennapi élet etnográfiai-antropológiai elemzését a történeti és kritikai globális politikai gazdaságtan jellemzően nagy történeti folyamatokat vizsgáló perspektívájával. Az egyik ilyen munka Kovai Cecília: *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság* című elemzése (Kovai 2017), a másik Szombati Kristóf: *The Revolt of the Provinces: Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Hungary* (A vidék lázadása: Cigányellenesség és jobboldali politika Magyarországon) című könyve (Szombati 2018).

A cigány–magyar különbségtétel és az osztályszerkezet

Kovai Cecília 2017-es könyve csaknem egyedülálló módon, másfél évtizeden át vizsgálta egy Borsod-Abaúj-Zemplén megyei falu cigányközösségének formálódását, valamint e falun belül a cigány–magyar különbségtétel logikájának átalakulását. Elemzésében rámutatott arra, hogy magyar állampolgárok között az osztályhelyzetek különbségeit részben elfedve, részben az etnicitás kategóriáiban elbeszélve, miképpen válik markánssá cigányság és magyarság különbsége. Szemben tehát e tanulmány „felülről lefelé" építkező érvelésével és makroperspektívájával, Kovai Cecília vizsgálata alapvetően mikroperspektívából, „alulról felfelé" tárta fel az etnikai különbségtétel és az osztályszerkezet összefonódását. Az ő munkájához hasonlóan Szombati Kristóf 2018-as könyve is alulról építi fel érvelését és kapcsolja össze az etnográfiai-antropológiai vizsgálatot a politikai gazdaságtani elemzéssel. Gyöngyöspatán és Devecseren végzett terepmunkáival szintén a cigány–magyar különbségtételt, illetve ennek az osztályszerkezettel és az osztályviszonyok átalakulásával együtt járó politikai jelentőségét világította meg.

E két elemzés erős érveket szolgáltat arra, hogy a cigány–magyar különbséget a mindennapi életben politikai célzattal létrehozott különbségtételként értelmezzük, amely önmagán túlmutatóan más különbségek kifejezésére is alkalmassá vált. A cigány kategóriája, a cigányellenesség társadalmi-politikai érzülete, valamint a cigányozás gyakorlata egy sajátosan új nyelvként alakult ki az osztálykülönbségek és igazságtalanságok kifejezésére. Ez pedig történeti fejlemény, amelyet a szerzők a történeti és kritikai politikai gazdaságtan eszközeivel tártak fel és mutattak be (Kovai 2017: 15–22; Szombati 2018: 1–54.)

Amint ugyanis adott történeti-társadalmi körülmények között a cigány–magyar különbség fedésbe került az osztálykülönbségekkel – vagyis közmunka és bérmunka, informális és formális munkaerőpiaci helyzet, (ipari) tartaléksereg és (ipari) bérmunka, szubproletár és proletár helyzet különbségeivel –, a cigány kategória többletjelentéssel gazdagodott és egyúttal az alávetett osztályhelyzetek jelölőjévé is vált. A cigány – részben leválva a kifejezés által eredetileg jelölt etnikai „tartalomtól" – egyúttal már az informális munkaerő-piacon boldogulni

próbáló, közmunkából vagy nem formális munkából élő, szubproletár helyzetbe szoruló „felesleges népességet”, illetve (ipari) tartaléksereget is jelenteni kezdte. A cigányellenességben kifejeződő ellenérzés és elutasítás így voltaképpen az *osztályalapú megvetéssel* fonódik szétválaszthatatlanul össze (lásd még: Czirfusz és mtsai 2019: 158–162).

Az alávetettség szerkezetén és az alsó-alávetett munkásosztályokon belül a legmarkánsabb osztálykülönbségnek tehát azt a törésvonalat látom, ami jellemzően cigány–magyar különbségként, a cigány kategóriáján keresztül, gyakran cigányellenességként fejeződik ki. Amint arra már korábban is felfigyeltek a téma kutatói, a szociális és az etnikai különbségek összeszövődéséből adódóan, az alávetett helyzetből kiemelkedő cigányokat a többségi társadalom egyfelől *gyakran már nem cigányokként azonosítja*, miközben másfelől helyzete vagy „életformája” nyomán cigányként jelöl meg olyanokat is, akik önmagukat nem tekintik cigányoknak (Ladányi–Szelényi 2004; Ladányi 2005, 2010, 2012). Talán nem véletlen, hogy az 1990-es évek második felének egyik legnagyobb hatású szociológiai vitája éppen akörül forgott, hogy „ki a cigány?”, azaz miként azonosítható egy ilyen sokrétű és összetett jelenségkör pontos tartalma.{110}

Összefoglalva: arra a kérdésre tehát, hogy a tőke és az állam osztályszövetségének alávetett osztályok között milyen különbségek alakulnak ki, az a válaszom, hogy e különbségek részletesebb feltérképezése további empirikus rétegződéskutatásokat, illetve a meglévő vizsgálatok másodelemzését igényelné. Az a kérdés viszont, hogy e különbségek közül melyek válnak különösen markánssá, már az osztályszerkezet-elemzés feladatkörébe tartozik. E kérdésre azt a választ adom, hogy mindenekelőtt a közmunka és a bérmunka, az informális és a formális munkaerő-piaci pozíció, az (ipari) tartaléksereg és az (ipari) bérmunka, valamint a szubproletár és proletár helyzet osztálykülönbségei válnak különösen markánssá. Ezek viszont gyakran nem osztálykülönbségekként, hanem a cigány–magyar különbségtétel formájában jelennek meg.

A létbizonytalanság fegyelmező ereje

A továbbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen feltételek teljesülése esetén jöhet létre egy népi ellenállás formáját öltő kollektív szervezett erő a különböző tőkefrakciók és az államhatalom uralkodó osztályszövetségével szemben. Másképpen: milyen feltételei vannak annak, hogy a felső-uralkodó tőkésosztályoktól függetlenül, a tőke–munka-viszonyt felszínre hozva, kialakuljanak a köztes-közvetítő osztályok kedvezőtlenebb helyzetű frakciói, valamint az alsó-alávetett munkásosztályok szövetségének népi ellenállása?

Az uralkodó osztályszövetségnek alávett osztályok megszerveződésének, valóságos osztályokká formálódásának fő akadályai közt egyebek mellett éppen alávetettségüket, prekarizálódó létviszonyaikat, az osztálykülönbségeket elfedve kimondó cigány–magyar különbségtételt találjuk, valamint olyan, az uralmat igazoló ideológiákat, amelyek elfogadtatják az alávetettekkel a nekik osztályrészül kiszabott helyzetet. Tehát (1) viszonylag szűkösen állnak az alávetettek rendelkezésére a megszerveződésükhöz nélkülözhetetlenül szükséges erőforrások (jövedelem és vagyon, szabadidő, értékes kapcsolatok, ismeretek és képességek, formális és informális hatalom); (2) létbizonytalanságuk fokozottan kiszolgáltatottá és sérülékennyé teszi őket, ezért könnyebben versenyeztethetők egymással és kevésbé vállalnak közösséget a velük hasonló helyzetben lévőkkel; (3) a cigány–magyar különbségtétel formájában kifejezésre jutó osztálykülönbség mélyen megosztja az alsó-alávetett osztályokat; (4) az osztályszövetség uralmát igazoló ideológiák nagyobb eséllyel fogadtatják el velük alávetett helyzetüket, így nagyobb eséllyel törődnek bele helyzetükbe és sajátítják el alávetettségüket a dolgok „természetes rendjeként”, mint a náluk kedvezőbb osztályhelyzetűek.

Hegemónia és kulturális hegemónia

Az első három okra az eddigiekben már részletesebben is kitértem, a negyedik azonban némi magyarázatra szorul. E negyedik ok visszavezet a hegemónia és a *kulturális* hegemónia problémájához, valamint a (kulturális) hegemónia kiépítéséért folytatott küzdelmek kérdésköréhez.

A hegemónia nem pusztán nyers hatalomgyakorlás, hanem olyan legitim uralom, amelyet az annak alávetettek elfogadnak és magától értetődőként belsővé is tesznek. A hegemónia az uralkodó osztályszövetség uralmaként akkor záródik össze hézagmentesen az alávetettek feje fölött, ha képes tökéletesen elleplezni egyszerre kényszeren, elnyomáson, önkéntes egyetértésen, kényszerített beleegyezésen, illetve apatikus beletörődésen nyugvó jellegét. Erre szolgál a kulturális hegemónia, amely ideologikus tartalmaival képes természetes, magától értetődő rendként igazolni a fennálló uralmat és így az annak való alávetettséget is (Gramsci 2000: 190–221, 1977; Forgacs 2000: 422–424).

A 2008, illetve 2010 előtti hegemónia a félperiférias magyar társadalomban szervesen illeszkedett az Egyesült Államok által megszervezett globális hegemónia hanyatlásának, majd válságának korszakába (Arrighi [1994] 2010). Az 1929–1933-as gazdasági válságot, valamint a második világháborút követően felemelkedő Egyesült Államok globális hegemóniáját az 1960-as évektől előbb a kimerülés, majd az 1970-es évektől a hanyatlás és a válság ciklusába lépett. Az 1970–1980-as évektől kezdődően a neoliberalizmus egyszerre volt e hanyatlás és válság kezelésének receptgyűjteménye és annak „szellemi terméke", ideológiai igazolása (Brenner 2017). A 2008-as újabb pénzügyi és gazdasági válságot követően az Egyesült Államok globális hegemóniája mindinkább leáldozott, a kapitalista világrendszer átalakulása pedig a magyar társadalmon belüli erőviszonyokat is átrendezte (Arrighi 2000; Arrighi–Silver 2001, [2003] 2008).

A 2008 és 2010 után kiépülő félperiférias hegemónia, valamint az alapjául szolgáló új felhalmozási rezsim átszervezte a tőkefelhalmozás feltételeit, átalakította a magyar gazdaságban jelen lévő tőkefrakciók profitkinyerési és -kivonási törekvéseinek körülményeit. A nagyobb fokozatra állított kizsákmányolás elfedése érdekében az új tőkefelhalmozási rezsim egyrészt küzdelmet folytat a korábbi hegemóniát kiépítő osztályfrakciókkal szemben, másrészt komoly erőfeszítéseket tesz hegemóniájának kiépítésére, különösen pedig a *kulturális* hegemónia megszerzésére. A kulturális hegemónia kiépítésére tett erőfeszítések, valamint a korábbi hegemónia osztályfrakcióinak utóvédharcai látszólag heves „kultúrharcot" eredményeznek, amely

csak e tágabb összefüggések figyelembe vételével érthető meg (Barna és mtsai 2019).

Küzdelmek a (kulturális) hegemónia megszerzéséért

Az új (kulturális) hegemónia kiépítésére tett erőfeszítések tehát túlmutatnak a puszta „kultúrharcon", vagyis azon a szándékon, hogy a kultúrát, valamint a kulturális termelés mezőit, intézményeit és apparátusait a rezsim a saját uralma alá hajtsa. A hegemóniáért folytatott küzdelmek, valamint a kulturális termelés mezőinek (intézményeinek, pozícióinak, erőforrásainak) megszerzéséért folytatott *harc* igazi tétje *a tőkefelhalmozási rezsimmel szembeni ellenállás megelőzése, semlegesítése, illetve megtörése.* A kulturális hegemóniáért folytatott küzdelem valódi célja a félperifériás hegemónia kiépítése és hézagmentessé tétele, az uralkodó osztályszövetség hegemóniájának teljes körű kiterjesztése. Témánkhoz visszatérve: *a félperiférias hegemónia célja a köztes-közvetítő osztályok kedvezőtlenebb helyzetű frakciói, valamint az alsó-alávetett osztályok megszerveződésének megelőzése, valóságos osztályokká válásuk megakadályozása, valamint egy esetleges népi ellenállás formálódó lehetőségének megelőző megsemmisítése.*{111}

Ehhez három további kiegészítés kívánkozik. Egyrészt: a hegemóniaépítési törekvés nem feltétlenül zárul sikerrel, másrészt a hegemóniaépítési törekvések mindenkor ellenhegemóniák kiépítésének törekvéseivel állnak szemben, vagyis a hanyatlóban lévő korábbi hegemónia utóvédharcai mellett új kihívó és feltörekvő kísérletek, ellenhegemónia-építési törekvések is megjelenhetnek. Harmadrészt az efféle félperiférias hegemóniák nagyban függenek a külső körülményektől. Összességében tehát valamennyi hegemóniaépítési törekvés sikerre törekszik, ennek eléréséért küzdelem folyik, ugyanakkor e helyi, félperiférias hegemóniák igen érzékenyen reagálnak a helyi tőkefelhalmozási rezsimek megingására, vagyis azon feltételegyüttes megváltozására, amely a tőkefelhalmozás belső és külső körfolyamatainak gördülékenységét biztosítja.

Következésképpen a Magyarországon 2008, illetve 2010 után kiépült félperiférias hegemónia és az annak alapjául szolgáló tőkefelhalmozási rezsim állandó mozgásban van. Nem gondolhatunk rá úgy, mintha egy

egyszer s mindenkorra kiépült, egy saját lábán megálló, statikus és változatlan építmény lenne. Sokkal inkább egy változékony – folyamatos újratermelést igénylő, átalakítására, illetve változatlanul tartására irányuló erőfeszítések következményeként dinamikusan alakuló – uralomként érdemes felfognunk. E szüntelenül mozgásban lévő félperiféria hegemónia belső logikájából fakadóan a teljes hegemónia kivívására törekszik, eközben azonban gyengülő és hanyatló, illetve feltörekvő és erősödő ellenhegemónia-építési törekvésekkel is meg kell küzdenie. E küzdelem jövője természetesen nem látható előre; mind jövőbeli részeredményei, mind pedig végső kimenetele kérdéses. A különböző (ellen)hegemóniaépítési törekvések saját kollektív, szervezett erejük növelésében, illetve a riválisok (ellen)hegemóniaépítési törekvések kollektív, szervezett erejének meggyengítésében érdekeltek. E küzdelem mindenkori állását a formálódó erőviszonyok éppen adott rendje határozza majd meg.

A népi ellenállás feltételei

A korábbi fejezetekben két hegemóniára törekvő politikai-gazdasági tömb küzdelmét vázoltam fel történeti formálódásuk dinamikájában. Megállapítottam, hogy mindkettő tőkebarát és munkaellenes (tehát jobboldali) politikát képviselt, és hegemóniára törekvő versengésük lényegében meghatározta a rendszerváltást követő két-három évtizedet. Az egyik politikai-gazdasági tömb elsődlegesen a centrumszékhelyű külföldi működőtőkével, a transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézetekbe szervezett nagytőkével kötött szövetséget, ideológiai önmeghatározása szerint pedig „baloldali", „liberális", „szabad", „európai" és mindenekelőtt „demokratikus". A másik politikai-gazdasági tömb elsődlegesen a félperiféria, helyi tőkével kötött szövetséget, ideológiai önmeghatározása szerint „jobboldali", „konzervatív", „polgári", „nemzeti", „keresztény" és mindenekelőtt „magyar". Jeleztem ugyanakkor azt is, hogy az előbbit mégis a „demokratikus antipopulizmus", míg az utóbbit az „antidemokratikus populizmus" kategóriája írja le jobban. Az előbbit ugyanis inkább a szüntelenül a demokráciára és Európára hivatkozó

népellenesség, míg az utóbbit inkább a szüntelenül a nemzetre és a magyar családokra hivatkozó demokráciaellenesség jellemzi.{112}

Milyen feltételei vannak mármost egy olyan politikai-gazdasági tömb kialakulásának és megerősödésének, amely egyszerre tőkeellenes és a munkát végzők oldalán álló (tehát baloldali) politikát folytat? Milyen feltételei vannak egy olyan szervezett, kollektív erő kialakulásának és felemelkedésének, amely népi ellenállást fejt ki tőke és állam uralkodó osztályszövetségével, vagyis a felső-uralkodó tőkésosztályokkal szemben? Milyen előfeltételei vannak egy, a munkások, a dolgozók, vagyis a nép pártján álló, ebben az értelemben demokratikus populizmussal, népi és népszerű baloldalisággal jellemezhető politikai-gazdasági tömb létrejöttének és megerősödésének? Milyen feltételeknek kellene teljesülniük, hogy egy ilyen kollektív, szervezett erő felemelkedő ellenhegemóniaként egyszerre hívja ki és győzze le a 2008 és 2010 előtt kiépített, mára lehanyatlott és kiszorult egykori hegemónia, valamint a 2008 és 2010 után kiépített, jelenlegi félperiférias hegemónia erőitt? (Éber 2018f)

E kezdeményezésnek mindenekelőtt szüksége van arra, hogy a globális válság és a helyi, félperiférias hegemónia körülményei között életképes és bővített újratermelődésre képes gazdasági és társadalmi alapzatot építsen ki. Ez az anyagi alap egyaránt magába foglalja az öntörvényű szerveződés és az önépítés infrastrukturális, szervezeti és személyi feltételeit. Ez a szerveződés, ha a világrendszerszintű tőkefelhalmozás és a profitkinyerés tőkés logikáján *kívül* kíván állni, akkor nem köthet szövetséget a tőkefelhalmozásban és a profitkinyerésben érdekelt belföldi vagy külföldi tőkefrakciókkal, hanem helyette a szolidaritás gazdasági és társadalmi alapjait közös tulajdonláson és demokratikus döntéshozatalon alapuló szövetkezeti és szakszervezeti hagyományokat kell megújítania és ezek alapján kell építkeznie.{113}

Az alsó-alávetett munkásosztályok megszerveződésének és valóságos osztályokká formálódásának egyik feltétele, hogy legalább időlegesen kiléphessenek szűkös életkörülményeik, biztonság- és erőforráshiányos élethelyzetük, létbizonytalanságuk, sérülékeny munkaviszonyuk, szorongató kilátásaik, magyarán prekár életfeltételeik közül. Nem képzelhető el tehát kollektív, szervezett erő és népi ellenállás, ha nem állnak rendelkezésre az élet újratermelésének szolidaritást teremtő

anyagi és szellemi feltételei, valamint a hasonló osztályhelyzetűek megszerveződését lehetővé tevő körülmények. Ezek létrehozásában, a szövetkezeti és szakszervezeti hagyományok megújításában, a közös tulajdon és a demokratikus döntéshozatal intézményeinek kialakításában az alsó-alávetett munkásosztályok, valamint a köztes-közvetítő osztályok velük szövetségre lépő tagjai azonban csakis önmagukra számíthatnak.

A köztes-közvetítő osztályok szövetséges tagjainak csatlakozása bővebb erőforrás-portfólióik (tudásuk, jártasságaik, képességeik, kapcsolataik) miatt is feltétele lehet e szerveződésnek. E szövetségesek nagy eséllyel mindenekelőtt a köztes-közvetítő osztályok *rezsimellenes* frakcióiból verbuválódhatnak. Ezen belül is különösen nagy eséllyel a közvetítő osztály kedvezőtlenebb helyzetű, prekár viszonyok közt élő, lecsúszó vagy a lecsúszás által fenyegetett frakcióiba tartoznak. A 2008-as válság után az egzisztenciájukban veszélyeztetett munkásokkal szolidáris frakciói nagyobb eséllyel mondják fel korábbi osztályszövetségeiket, és válnak aktívvá különféle rezsimkritikus, illetve rezsimellenes mozgalmi kezdeményezésekben. Olyannyira, hogy ennek eredményeként számos esetben e mozgalmi kezdeményezések az értelmiségi politizálás, illetve a középosztályi aktivizmus formáját öltik (Gagyi 2011, 2014c, 2017b; Gagyi–Pulay 2017). E mozgósítások szervezői, a tiltakozások hangadói, főszereplői és címzettjei jól körvonalazható módon egy nagyvárosi, rezsimkritikus értelmiségi, illetve „középosztályi" miliőhöz kötődnek: jellemzően ők fejezik ki a sérelmeiket, fogalmazzák meg követeléseiket, határozzák meg a politikai problémák jellegzetes felfogásait, választják meg a tiltakozások eszközeit, szabják meg az események forgatókönyveit, szerkesztik meg a mozgalmi üzeneteket és tűzik ki az elérni kívánt célokat (Gagyi–Szarvas 2016; Gagyi 2018a, 2018b; Éber 2018a).

A parlamenti demokrácia versengő politikai logikája szerint egy ilyen kollektív szervezett erő – mozgalmi vagy pártszervezetet formálva, képviselői útján – a helyhatósági és az országgyűlési választásokon is elindulhat, akár az államhatalom megszerzését is megcélozhatja. Ez esetben a reálpolitikai programot megfogalmazó kezdeményezés azt a stratégiai célt tűzi maga elé, hogy elfoglalja a helyi önkormányzatok, illetve a közhatalom döntéshozói pozícióit, megszerezze az ily módon legális és legitim módon elérhetővé váló erőforrásokat, majd azokkal

megerősíti politikai-gazdasági tömbjét, növelje az általa képviselt kollektív szervezett erőt, és hegemóniaépítési erőfeszítéseivel sikeresen alkosson ellenerőt az államhatalom többségi birtokosaival szemben.

Amennyiben pedig e mozgalmi vagy pártszervezetet öltő kezdeményezés ezt követően az államhatalom megszerzésével érdemi lépéseket tesz az uralkodó osztályszövetség hegemóniájának megroppantására, ha a különböző tőkefrakciók, valamint az állam szövetségét felbontva, *következetes osztálypolitikával, a tőke–munka-viszony, a kizsákmányolás és az uralom politikai témává formálásával és tudatosításával* hozzásegíti az alsó-alávetett munkásosztályokat, valamint a köztes-közvetítő osztályok kedvezőtlenebb helyzetű osztályfrakcióit önszerveződésükhöz és önépítésükhöz, kollektív szervezett erejük fokozásához, a közös tulajdon és a demokratikus döntéshozatal intézményeinek megerősítéséhez, kibővítéséhez és elterjesztéséhez, akkor ezzel ahhoz is hozzájárul, hogy az élet újratermelését végzők legalább időlegesen fellélegezhessenek, kiemelkedjenek alávetett helyzetükből és a létbizonytalanságukból, és felszabaduljanak a megélhetésért folytatott munkakényszer alól. Ezzel egyrészt teret és időt nyerhetnek, másrészről pedig – (ön)képzésüknek köszönhetően – készségeket és ismereteket szerezhetnek egy emberhez méltóbb élet kialakítására.

E kollektív szervezett erő kialakulásának és felemelkedésének feltétele tehát mindenekelőtt egy olyan mozgalmi infrastruktúra megteremtése, vagyis az anyagi és a szellemi feltételek olyan együttesének előállítása, amely kellően teherbíró, szolidáris és demokratikus ahhoz, hogy helyt tudjon állni a hegemóniáért folytatott küzdelmekben. Azaz politikai-gazdasági tömbként kellően erőteljes ahhoz, hogy sikeresen megmérkőzhessen riválisaival. E népi ellenállás megszerveződéséhez olyan talajra van szükség, amely alkalmas arra, hogy kisarjadhasson belőle egy ilyen szolidáris és demokratikus népi ellenállás. E logika tautologikus, ugyanakkor jelen esetben nehéz másképpen felvázolni a szükséges és elégséges feltételek körét, mintsem az elképzelt cél jövőbeli teljesüléséből visszafelé tárni fel e cél teljesülésének előfeltételeit. Vagyis a kívánatos jövőtől lépésről lépésre téve meg az utat visszafelé, egészen a jelenig.

Arról, hogy e mozgalmi vagy pártszervezet formájában is testet öltő kollektív szervezett erő mennyiben folytasson osztályalapú egyenlősítő

politikát (azaz osztálypolitikát), illetve mennyiben kövessen népi és népszerű (azaz populista) politikát, általában véve nehéz lenne állást foglalni. Osztálypolitika *vagy* populizmus dilemmája ezen az általános szinten eldönthetetlen (Kiss 2017, 2018; Antal 2017, 2018). Annyi azonban biztos, hogy *önmagában* nem elégedhet meg a különböző identitások elismerésének politikájával (az elismerés- vagy identitáspolitikával) (Fraser [1997] 2008; Kováts 2018). E politikai-gazdasági tömb nem hagyhatja figyelmen kívül a tőkés világrendszer struktúráiba ágyazott félperiféria magyar társadalom osztályszerkezetét, az alávetettség szerkezetét és a létbizonytalanságban élők belső tagoltságait, hogy helyette a fogyasztói piacon áruvá tett önazonosságok, individuális identitások elismerésének politikáját folytassa (Mészáros 2018).

Az elnyomás számtalan formájára hivatkozó, és ezért számtalan különböző identitás elismertetéséért harcba szálló politikai mozgalmak csak fokozzák az uralomnak alávetettek szétforgácsoltságát, a létbizonytalanságban élők egyébként is széttagolt szerkezetét. E kollektív szervezett erőnek e helyett az élet újratermeléséhez szükséges anyagi és szellemi feltételek biztosítását kell megcéloznia, vagyis egyenlősítő és igazságosságra törekvő osztálypolitikát kell folytatnia. Új politikai-gazdasági tömbként a tőkével és a profittal szemben a munkások, a dolgozók és a nép pártján kell állnia. Még akkor is, ha e kollektív szervezett erő demokratikus populizmusa, népi és népszerű baloldalisága több oldalról is éles támadások kereszttüzébe kerül.

A jelent egy olyan félperiféria hegemónia és tőkefelhalmozási rezsim uralja, amely az Egyesült Államok globális hegemóniájának elhúzódó hanyatlása után a 2008-as világgazdasági válság és a 2010-es magyarországi belpolitikai fordulat után épült ki. E jelent ma még egy olyan uralkodó osztályszövetség határozza meg, amely az alávetettség szerkezete és a létbizonytalanság fegyelmező ereje révén féken tudja tartani a magyar társadalom kétharmadát, a felfelé és lefelé széthúzódó csepp szélesebb alsó részét. A jövő azonban már attól is függ, hogy a köztes-közvetítő osztályok kedvezőtlenebb helyzetű frakciói, valamint az alsó-alávetett munkásosztályok képessé válnak-e arra, hogy névlegesből valóságos osztályokká szerveződjenek, hogy kollektív szervezett erővé válva létrehoznak-e egy új politikai-gazdasági tömböt, hogy ellenhegemónia-építésükkel megtörik-e a tőke és az állam

uralkodó osztályszövetségét, vagyis hogy aláássák-e a 2008, illetve 2010 után kiépült félperiférias hegemóniát, és gyökeresen átalakítják-e az alapjául szolgáló tőkefelhalmozási rezsimet.

ÖSSZEFOGLALÁS

E tanulmány fő kérdése a következő volt: mit tudunk a mai magyar társadalom globális viszonyokba ágyazódó osztályszerkezetéről? Mivel jellemezhető e helyi osztályszerkezet, ha világviszonylatban értelmezzük?

Elemzésemben amellett érveltem, hogy a mai magyar társadalom szerkezetét egy olyan kelet-közép-európai, félperifériás társadalom osztályszerkezeteként érdemes felfognunk, amely az elmúlt bő két évszázadban mélyen beágyazódott a tőkés világrendszer struktúráiba. Fő állításom az, hogy az 1970-es évek vége, az 1980-as évek eleje óta – vagyis az elmúlt négy évtizedben – a kapitalista világrendszerbe ágyazódó magyar társadalom félperiférias osztályszerkezete felfelé és lefelé széthúzódott, polarizálódott. A kapitalista világrendszer neoliberális fordulattal kezdődő korszakának kezdete óta a magyar társadalom félperiférias osztályszerkezetének cseppszerű alakja megnyúlt. A magyar társadalom félperiférias osztályszerkezete – alakját tekintve – így egy felfelé és lefelé széthúzódó csepp a tőkés világrendszer tengerében.

(TÁRGY, MÓDSZER ÉS PERSPEKTÍVA) E tanulmány *tárgya* a magyar társadalom volt, melynek meghatározásával mindenekelőtt szembe kellett néznem a módszertani nacionalizmussal, amely a modernitás természetes egységének a nemzetállami határok között felfogott társadalmat tekinti. Elfogadva a módszertani nacionalizmus bírálatát, valamint tartálytársadalom képzetének kritikáit, a magyar társadalmat e nemzetállami határoktól függetlenül határoztam meg. *Módszerem* az osztályszerkezet elemzése volt, amit megkülönböztettem az empirikus rétegződéskutatásoktól, jelezve, hogy míg ez utóbbiak vizsgálati eredményeit is fel kívánom használni, módszerem az osztályviszonyok és osztályhelyzetek elemzésének hagyományába illeszkedik. Tanulmányom *perspektívája* a világrendszer-elemzésé volt, amit megkülönböztettem a kapitalizmus változatait vizsgáló irányzattól. A világrendszer-elemzést tartom a globális, történeti és kritikai politikai gazdaságtan legmarkánsabb irányzatának. Úgy látom ugyanis, hogy ez

kínálja a legalkalmasabb elemzési eszközöket ahhoz, hogy az élet újratermelésének folyamatait világszinten szerveződő, történetileg kibomló, egyszerre társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális, történeti és térbeli viszonyokként értelmezzük, s hogy ezáltal ne az uralom hatékonyabbá tételére alkalmas tudást állítsunk elő, hanem a fennálló uralmi viszonyok kritikai átvilágításával az emberi szenvedés mérsékléséhez járuljunk hozzá.

E tanulmányban ismeretelméleti alapállásomat a dinamikus relacionizmus határozta meg. Feltételezem, hogy minden vizsgált jelenség – így a magyar társadalom, az osztályszerkezet, a kapitalista világrendszer is – történetileg változó viszonyok terméke. Tartózkodtam minden olyan megfogalmazástól, amely a történelemtől és a társadalmi összefüggésektől független, változatlan lényegiségekre utalhatott volna. Egyetlen állításom sem vonatkozik esszenciákra, szubsztanciákra vagy abszolútumokra. Szó sincs benne emberi természetről, biológiailag vagy kulturálisan kódolt jellemvonásokról, nemzeti karakterekről vagy eleve adott és változtathatatlan néplélekről, tértől és időtől független, egyetemesen érvényes állításokról, történelmen kívül vagy a felett álló lényegiségekről. Maguk az osztályok sem dolgok, hanem helyzetek, vagyis változékony viszonyok éppen adott szövedékei. Az elemzés tárgyai így helyzetek, viszonyok, szerkezetek, folyamatok és cselekvők voltak, amelyek kölcsönösen hatnak egymásra, kölcsönösen ösztönzik vagy gátolják egymást, korlátozzák vagy bővítik egymás mozgásterét, és amelyek helyzete mindenkor egymáshoz fűződő viszonyaikban határozódik meg. E dinamikus relációkról nemcsak azt mutattam ki, hogy változékonyak, hanem azt is, hogy megváltoztathatók – sőt bizonyos tekintetben *meg is változtatandók.*

(CENTRUM ÉS PERIFÉRIA, TŐKE ÉS MUNKA) Célom mindenekelőtt az volt, hogy a magyar társadalom osztályszerkezetét egyszerre értelmezzem a tőke–munkaviszonyban, és helyezzem el a tőkés világrendszer centrum–periféria-viszonyában. Ennek érdekében előbb megkülönböztettem egyfelől a centrumtőkét és a perifériás tőkét, másfelől elválasztottam a centrummunkát a perifériás munkától. Ezután azt javasoltam, hogy a magyar gazdaságba befektetett tőke oldalán belül különböztessünk meg tőkefrakciókat, legelőször és legalapvetőbben tegyünk különbséget külső-külföldi, illetve belső-belföldi tőkefrakciók

között. Ezt követően tegyünk különbséget egyfelől a Magyarországhoz képest nyugati-északnyugati forrással, illetve székhellyel rendelkező (centrum)tőkefrakciók (röviden: nyugati tőke), másfelől pedig a Magyarországhoz képest keleti, esetleg déli forrással, illetve székhellyel rendelkező tőkefrakciók (röviden: keleti tőke) között. Emellett pedig jelöljük meg azt is, ha a szóban forgó tőkefrakciók forrása és székhelye a magyar társadalmon belül van (röviden: hazai vagy helyi tőke).

E térbeliséget kifejező kategóriák használatát azzal indokoltam, hogy ily módon jelölhetővé válik, hogy hová áramlik és hol halmozódik fel adott tőkefrakciók nyeresége, függetlenül attól, hogy e tőkefrakciók adott esetben nyugati, keleti vagy hazai-helyi munkával termeltetnek-e. Vagyis javaslatként azt is megfogalmaztam, hogy – hasonlóan a tőke különböző frakcióihoz – tegyünk különbséget hazai-helyi, illetve külföldi munka között is. A nyugati, a keleti, illetve a hazai munka így olyan dolgozókat és munkásokat jelent, akik Magyarországtól nyugatra (és északra) vagy keletre (és délre) fekvő térségekben, illetve éppen Magyarországon élnek és dolgoznak. E térbeli kategóriák egyaránt értelmezhetővé teszik a munkaerő-piaci migráció azon helyzeteit, amikor az itt született dolgozók másutt dolgoznak, illetve amikor a másutt születettek itt, a magyar gazdaságban végeznek termelőmunkát.

E hat legalapvetőbb globális osztályhelyzet – nyugati tőke, nyugati munka, keleti tőke, keleti munka, hazai tőke, hazai munka – kilenc alapvető globális termelőviszonyt, illetve hat további globális osztályviszonyt formálhat. A viszonyok e rendszere alkotja a magyar társadalom globális osztályszerkezetét. Ennek a magyar társadalmon *belül* megmutatkozó szerkezetét összességében három alapvető viszony jellemzi. Egyrészt a tőke–munka-viszony, másrészt az uralkodó–alávetett-viszony, harmadrészt pedig a fent–lent-viszony. E három alapviszony empirikus összefonódása miatt megkülönböztettem egyfelől a felső-uralkodó tőkésosztályokat, másfelől pedig az alsó-alávetett munkásosztályokat. Feltettem továbbá a kérdést: vajon milyen módon értelmezhetők az osztályszerkezet e két pólusa között található osztályhelyzetek?

(A „KÖZÉPOSZTÁLY” PROBLÉMÁJA ÉS A KÖZTES-KÖZVETÍTŐ OSZTÁLYOK) A kérdés megválaszolásához megvizsgáltam az állam és az osztályszerkezet viszonyát. Kézenfekvő ugyanis, hogy a helyi állam és az

osztályszerkezet kölcsönösen formálják egymást. A különböző osztályok és osztályfrakciók egyfelől küzdelmet folytatnak egymással az államhatalom befolyásolásáért, illetve megszerzéséért, az állam elfoglalásáért, miközben másfelől az állam szabályozza a tőke–munka-viszonyt, és ezzel formálja az osztályviszonyokat. Az állam ezenfelül tulajdonosként, foglalkoztatóként, ugyanakkor a megtermelt javakat újraelosztva, létre is hoz osztályhelyzeteket. Az állam tehát a tőke–munka-viszonyon kívül létrehoz és fenntart a tőkeviszonyoknak közvetlenül alá nem vetett helyzeteket is. A „középosztály" problémáját ennek összefüggéseibe helyezve fogalmaztam újra. Bíráltam a „középosztály" koncepcióját, mert – a látszat ellenére – ez nem osztálykategória. Hiába szerepel benne az osztály fogalma, e kategória nem alkalmas relacionális osztályelemzésre, hiszen nem feltárja, hanem éppen elfedi a tőke–munka-viszonyt.

E problémát így a „középosztály" kategóriája nélkül oldottam meg. A jelenséget visszahelyeztem a tőke–munka-viszonyba, és a tőke–munka-viszonyban *köztes, illetve közvetítő helyzetű osztályok*ról írtam. *Közvetítő osztályok*nak azokat az osztályhelyzeteket neveztem, amelyeket az állam hoz létre tulajdonosként, illetve foglalkoztatóként, és amelyek *közvetítő* szerepet látnak el a tőke–munka-viszonyban. Ezek az osztályhelyzetek nincsenek közvetlenül alávetve a tőke– munka-viszonynak, ugyanakkor a kapitalizmusban nélkülözhetetlen feladatokat látnak el: hozzájárulnak az állampolgárok munkaerejének újratermeléséhez, megújításához, illetve fokozásához (gyógyítják, ápolják, tanítják, nevelik őket és gyermekeiket stb.), fenntartják a közrendet, biztosítják a termelés zavartalanságát, valamint igazgatják és adminisztrálják az állami és közügyeket. A közvetítő osztályok körébe soroltam mások mellett a közszolgálati alkalmazottakat vagy más néven közszolgákat, ezen belül a közszolgálati tisztviselőket – kormánytisztviselőket, köztisztviselőket –, a bíróságok és ügyészségek dolgozóit, a fegyveres testületek, a rendvédelmi szervek és a nemzetbiztonsági szolgálatok hivatásos állományát, valamint a közalkalmazottakat, továbbá az olyan az állammal szerződéses munkaviszonyban álló szellemi feladatokat ellátó közszolgálati alkalmazottakat, akik a tőke–munka-viszonyban *közvetítő* szerepet látnak el, de ők maguk sem nem tőkések, sem nem bérmunkások.

*Köztes osztályok*nak azokat az osztályhelyzeteket neveztem, amelyekre egyaránt jellemző, hogy alávetettek a tőke–munka-viszonynak, miközben szintén nem tőkések, de nem is bérmunkások. Ilyenek például a magánvállalatok és a magántulajdonban lévő vállalkozások magántőke-tulajdonnal nem rendelkező vezetői-menedzserei, szakértői-szakértelmisége, illetve szellemi foglalkoztatottjai. Köztes helyzetüket – Erik Olin Wright nyomán – egyúttal ellentmondásosnak is neveztem, hiszen a magántulajdonú cégek nem tulajdonos vezetői, menedzserei, szakértői és szakértelmiségi gárdája szintén bérmunkát végez, munkájukkal a tőketulajdonosok számára állítanak elő értéket és értéktöbbletet. E bérmunkások jellemzően azonban mégis viszonylag kedvező jövedelemmel (magas bérrel) rendelkeznek és viszonylag kedvező munkafeltételek között dolgozhatnak: viszonylag nagy önállósággal rendelkeznek munkavégzésük során, és a tőketulajdonos is jellemzően más menedzserek közvetítésével gyakorol uralmat munkájuk felett. E sajátos helyzetük miatt *ellentmondásos helyzetben lévő köztes osztályoknak* tekintettem őket.

A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezetét így alapvetően három osztályhelyzettel jellemeztem: egyrészről a felső-uralkodó tőkésosztályokkal, másrészről a köztes és közvetítő osztályokkal, harmadrészt pedig az alsó-alávetett munkásosztályokkal. Jeleztem, hogy a felső-uralkodó tőkésosztályokat voltaképpen legalább három tőkefrakció alkotja: a helyi munkával termeltető nyugati, keleti, illetve hazai tőkefrakciók. Jeleztem továbbá azt is, hogy a hazai munka is egyaránt jelenthet olyan dolgozókat és munkásokat, akik noha Magyarországtól nyugatra (és északra) vagy keletre (és délre) fekvő térségekben születtek, éppen Magyarországon élnek és dolgoznak. Ez tehát lehetővé teszi, hogy a külföldi vendégmunkások és az itt született, majd itt dolgozók közötti esetleges különbségtételt is figyelembe vegyük.

(ÁLLAM ÉS OSZTÁLYSZERKEZET KÖLCSÖNHATÁSA ÉS TÖRTÉNETI FORMÁLÓDÁSA) E tanulmányban természetesen nem kizárólag statikus osztályhelyzeteket és osztályviszonyokat elemeztem, hanem kölcsönhatásaik történeti formálódását is vizsgáltam. Módszerem a dinamikus relacionizmus volt, így az elemzés valamennyi szintjén a különböző viszonyok történeti alakulásának feltárására törekedtem. E

tanulmány II. fejezete teljes egészében történeti-dinamikus osztályszerkezet-elemzés, de hasonló megközelítést alkalmaztam a III., a IV. és az V. fejezetekben is, mint ahogyan az elemzés tárgyát, módszerét és perspektíváját bemutató I. fejezetben is. Így történetileg igyekeztem megmutatni, hogy az egyes időszakokban jellemzően mely osztályok és osztályfrakciók szerveződtek meg az államhatalom megszerzéséért folytatott küzdelemben és hogy mely erők foglalták el és lendítették mozgásba az államhatalom – alapvetően – személytelen intézményeit és apparátusait.

Az 1989-es rendszerváltás azon hosszabb folyamat történelmi mérföldköve, amely az egykori államszocialista kelet-közép-európai félperiféria közvetlen visszailleszkedéséhez vezetett a kapitalista világrendszerbe. Ennek keretében a helyi állam tulajdonának és szabályozásainak leépítése együtt járt a külföldi tőke, mindenekelőtt a nyugati székhelyű centrumtőke tulajdonszerzésével. A külföldi működőtőke-beáramlás javarészt azzal járt, hogy transznacionális vállalatokba és pénzügyi közvetítőintézményekbe szervezett centrumtőke megszerezte az egykori államszocialista termelőkapacitás igen tekintélyes részét. Fő politikai szövetségeseikkel létrehoztak egy demokratikus antipopulista politikai-gazdasági tömböt, amelynek fő kihívója az elsődlegesen a helyi tőkével szövetséges antidemokratikus populista politikai-gazdasági tömb lett. E két tömb ideológiai önmeghatározásai meglehetősen megnehezítik, hogy helyesen azonosítsuk politikai-gazdasági szövetségeikből fakadó érdekviszonyaikat és valóságos politikáikat. Ezért – önmeghatározásai helyett – az előbbi tömböt valóban helyesebb a szüntelenül a demokráciára hivatkozó, de népellenes politikát folytató, tőkebarát és munkaellenes (tehát jobboldali) politikai-gazdasági szövetségként megjelölni, az utóbbit pedig pontosabb a szüntelenül a nemzetre hivatkozó, de demokráciaellenes politikát folytató, tőkebarát és munkaellenes (tehát szintén jobboldali) politikai-gazdasági szövetségként azonosítani.

A történeti elemzésben több összefüggésben is rámutattam, hogy a 2000-es évek második felében a demokratikus antipopulizmus politikai-gazdasági tömbje meggyengült, majd a 2008-as pénzügyi-gazdasági válság nyomán egyszerre gyengült meg lokális, félperiférias hegemóniája, illetve az Egyesült Államok globális hegemóniája. E hazai

politikai-gazdasági tömböt 2010-től kiszorította a hatalomból az antidemokratikus populizmus politikai-gazdasági tömbje, amely ily módon az államhatalmat megszerezve, uralkodó osztállyá szervezte önmagát, új tőkefelhalmozási rezsimet és új, félperiférias hegemóniát épített ki, és átalakította mind külső, mind belső szövetségeit.

Az állam új vezetői *egyrészt* átalakították a 2008-ban válságba került nyugati székhelyű centrumtőkével korábban kialakult szövetségeket, stratégiai partnerségi megállapodást kötöttek számos transznacionális nagyvállalatba és pénzügyi közvetítőintézménybe szervezett centrumtőke-frakcióval. Versenyelőnyöket, adókedvezményeket és állami támogatásokat nyújtottak főként termelő beruházásokért és foglalkoztatásért, valamint a magyar gazdaság újraiparosításáért cserébe, azaz főképp németországi székhelyű járműipari cégek gyártó- és összeszerelő-kapacitásainak Magyarországra telepítése érdekében.

Az állam új vezetői *másrészt* helyesen mérték fel, hogy a 2008-as gazdasági válság elsősorban a nyugati székhelyű centrumtőke válsága, és hogy az Egyesült Államok – és a vele szövetséges Európai Unió – globális hegemóniájának válsága egyfelől multipolarizációhoz, másfelől pedig olyan ázsiai erőközpontok felemelkedésével jár, mint amilyen Japán és a Kis-Tigrisek, Kína, illetve Oroszország és Törökország. 2010 után így a keleti székhelyű tőke bevonása is fontos szerepet kapott a „keleti szél", illetve a „keleti nyitás" politikája keretében. E külgazdasági és külpolitikai kapcsolatok a keleti partnerekkel az alapvetően nyugati centrumtőke-függőséggel, valamint EU- és NATO-tagsággal jellemezhető Magyarország esetében a külső függőségek szétszálazásának, diverzifikálásának célját is szolgálták. A Magyarországtól keletre és délre fekvő térségekből származó tőkefrakciók helyi befektetéseinek bevonása tehát részben kiegészíti, részben pedig ellensúlyozza a Magyarországtól nyugatra és északra fekvő térségekből származó tőkefrakciók helyi befektetéseit.

Az állam új vezetői *harmadrészt* a helyi tőkével kialakított korábbi szövetséget is megerősítik, vagyis a különböző külföldi tőkefrakciók tőkefelhalmozása mellett jelentős részt hasítanak ki a belföldi, vagyis a hazai tőke különböző frakciói számára is. Az állam vezetői a kormányzattal politikailag és gazdaságilag együttműködő „nemzeti tőkésosztály" kialakítását és megerősítését végzik. E hazai tőke különböző frakcióinak felhalmozását közbeszerzésekkel és állami

megrendelésekkel, az Európai Unióból származó források átcsoportosításával, versenyelőnyt biztosító szabályok kialakításával, valamint adókedvezményekkel és kormányzati támogatásokkal segítik az állam új vezetői. Cserébe a helyi tőke az antidemokratikus populizmus azon politikai-gazdasági tömbjét finanszírozza, amely megszerezve az államhatalmat, biztosítja fokozott ütemű tőkefelhalmozását.

A 2008, illetve 2010 után kiépített új tőkefelhalmozási rezsim tehát egyszerre teszi gördülékennyé a külföldi és a belföldi tőkefrakciók megerősödését, a profit kinyerését és elsajátítását. A tőkefelhalmozás olajozott rezsimjén 2010 óta egy olyan épülő félperifériás hegemónia alapul, amely törekedve a kulturális hegemónia megszerzésére is, teljessé igyekszik tenni uralmát. A tőkefelhalmozást, vagyis a profitkinyerést és annak elsajátítását a rezsim a munka árának alacsonyan tartásával, illetve olcsóbbá tételével, valamint a munka rugalmasabbá tételével és szervezett védelmének gyengítésével fokozza. Jól mutatja ezt a Munka Törvénykönyvének 2012-es, valamint 2018-as ismételt átírása.

A tőkefelhalmozás terhét e rezsim így fokozott mértékben hárítja át a köztes-közvetítő osztályok kedvezőtlenebb helyzetű frakcióira, mindenekelőtt pedig az alsó-alávetett munkásosztályokra. Azt a terhet tehát, amelyet a nyugati, a keleti, valamint a helyi tőke különböző frakcióinak profitkinyerése, profitelsajátítása és tőkefelhalmozása jelent, a rezsim részben a formális munkára és a bérért cserébe végzett termelőmunkára, nagyobb részt azonban az informális és újratermelő munkára rója; mindenekelőtt a társadalmi újratermelés elsődleges terepéül szolgáló háztartásokra, legfőképpen pedig az informális és a reproduktív munkákat végző nőkre.

A kapitalizmusban az élet és a munkaerő újratermelése általában véve alá van vetve a tőkefelhalmozás logikájának. Különösen így van ez azonban a félperiférián és a periférián, és különösen így van válságok idején. A 2008, illetve 2010 utáni magyar társadalom és gazdaság a válság sújtotta tőkés világgazdaság félperifériáján található. Ilyen körülmények között a tőkefelhalmozási rezsim és a félperifériás hegemónia tekintélyelvűsége, az etnonacionalizmust a neoliberalizmussal ötvöző ideológiája egyaránt a profitkinyerés és -elsajátítás, vagyis a tőkefelhalmozás gördülékenyebbé tételét szolgálja.

(A CSEPP SZÉTHÚZÓDÁSA: A FÉLPERIFÉRIÁS MAGYAR TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETÉNEK POLARIZÁCIÓJA) A félperiféria magyar társadalom osztályszerkezete tehát mélyen beágyazott a kapitalista világrendszer struktúráiba. E helyi társadalom osztályszerkezetének polarizációja nagyobbrészt a tőkés világrendszer polarizációjának, kisebbrészt a magyar állam beavatkozásának eredménye. E félperiféria társadalom osztályszerkezetének felfelé és lefelé irányuló széthúzódása egy cseppalak megnyúlásaként fogható fel. E csepp tűszerűen megnyúló, hosszú, vékony hegye a felső-uralkodó tőkésosztályok helyzetét mutatja, szélesebb, alsó része pedig az alsó-alávetett munkásosztályok helyzetét jelzi. E kettő között, a cseppalak megnyúlt nyaka a köztes-közvetítő osztályok széthúzódó-polarizálódó helyzetét tükrözi. E cseppalak körülbelül felső egyharmada a felső-uralkodó tőkésosztályok, valamint a köztes-közvetítő osztályok kedvezőbb helyzetű felsőbb frakcióit jeleníti meg, míg a körülbelül a kétharmadát kitevő alsó, szélesebb rész a köztes-közvetítő osztályok kedvezőtlenebb helyzetű alsóbb frakcióit, valamint az alsó-alávetett munkásosztályok helyzetét jelöli.

A félperiféria magyar társadalom csepp alakú osztályszerkezetének polarizációja hozzávetőlegesen az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején vette kezdetét. E négy évtizedes tendencia előbb elolvasztotta a tőke és az állam uralkodó osztályszövetségének alávetett osztályok létbiztonságát, majd létbizonytalan helyzeteket és bizonytalan munkaviszonyokat teremtett, Magyarországon is kialakítva a prekariátus és a prekaritás – belülről meglehetősen tagolt – szerkezetét. Az alávetettség e szerkezete fokozottan kitetté tette és teszi az erőforrás-hiányos osztályhelyzetekben élőket, így a kedvezőbb helyzetűeknél nagyobb eséllyel teszik belsővé alávetettségüket állam és tőke uralkodó osztályszövetségének, vagyis nagyobb eséllyel fogadják el e félperiféria hegemóniát.

A zárófejezetben mindezt az alávetettség szerkezeteként, valamint a létbizonytalanság fegyelmező erejeként értelmeztem. Egyetértettem azon empirikus etnográfiai-antropológiai elemzésekkel, amelyek a cigány–magyar különbségtételt etnicizált formában kifejezésre juttatott osztálykülönbségként értelmezték. A cigány–magyar különbségtétel mindenekelőtt a közmunka és a bérmunka, az informális és a formális munkaerőpiaci pozíció, az (ipari) tartaléksereg és az (ipari) bérmunka,

valamint a szubproletár és proletár helyzet osztálykülönbségeit fejezik ki etnicizált formában.

E tanulmány záró részében megvizsgáltam egy olyan népi ellenállás kialakulásának feltételeit, amely egy új gazdasági-politikai tömb létrejöttével és felemelkedésével az egyenlősítő osztálypolitika és a kizsákmányolást mérséklő átalakulás kollektív, szervezett ereje lehet. Egy ilyen demokratikus és populista, azaz népi és népszerű, a tőkével szemben a munka, a dolgozók és a munkások pártján álló kollektív, szervezett erő felemelkedését lehetségesnek és kívánatosnak is látom. Létrejötte és megerősödése egyaránt szükségessé teszi e szerveződés anyagi alapjainak, mozgalmi infrastruktúrájának megteremtését, valamint a valóban demokratikus döntéshozatal intézményeinek létrehozását.

„Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikát
s így mindenik determinált.
Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.”

József Attila: *Eszmélet* (1933–1934)

IRODALOM

Abu-Lughod, Janet (1989): *Before European Hegemony: The World-System, A.D. 1250–1350.* New York: Oxford University Press

Aglietta, Michel ([1976] 1979): *A Theory of Capitalist Regulation: The U.S. Experience.* London–New York: Verso

Albert Fruzsina – Dávid Beáta (1999): A bizalmas kapcsolatokról. In: Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Monitor 1999: Tárki Monitor Jelentések.* Budapest: Tárki, 218–229.

Albert Fruzsina – Dávid Beáta (2000): A kapcsolathálózatokról. In: Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Növekedés alulnézetben: Tárki Monitor Jelentések.* Budapest: Tárki, 253–266.

Albert Fruzsina – Dávid Beáta (2016): A magyarországi kapcsolathálózati struktúrák jellemzői 2015-ben. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle,* 6 (3): 22–47. (https://socio.hu/uploads/files/2016_3/albert_david.pdf)

Albert, Fruzsina és mtsai (2018): Mapping the Post-communist Class Structure: Findings from a New Multidimensional Hungarian Class Survey. *East European Politics and Societies and Cultures,* 32 (3): 544–565.

Amin, Samir ([1971] 1974): *Accumulation on a World Scale: A Critique of the Theory of Underdevelopment.* New York–London: Monthly Review Press

Amin, Samir ([1973] 1977): *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism.* Hassocks: The Harvester Press

Andor László (1990): Ellenvélemény az adósságválságról. In: Vigvári András (szerk.): *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről.* Budapest: Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete, 85–112.

Andrew, Edward (1983): Class in Itself and Class against Capital: Karl Marx and His Classifiers. *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique,* 16 (3): 577–584.

Angelusz Róbert (1988): *Illetékes nézőpontok: Tudásszociológiai tanulmány a közgazdászok reformgondolkodásáról.* Budapest: ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ (Szociológiai füzetek 46.)

Angelusz Róbert (1989): *Félig-meddig: Reformgondolkodás és reformellenesség.* Budapest: KJK

Angelusz Róbert (szerk.) (1997): *A társadalmi rétegződés komponensei.* Budapest: Új Mandátum

Angelusz Róbert (2010): Tőke vagy erőforrás? Adalékok a társadalmi tőke elméletéhez. *Szociológiai Szemle,* 20 (3): 147–166.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1998a): A kapcsolathálózati erőforrások átrendeződésének tendenciái a kilencvenes években. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998.* Budapest: Tárki, 237–256.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1998b): Középrétegesedés és polgárosodás: Fogalmi dilemmák. *Szociológiai Szemle,* 8 (4): 113–117.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2003): A konszolidáció/interszekció fogalompár perspektívái a szociológiában. *Szociológiai Szemle,* 13 (4): 3–19.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2005): Választói tömbök rejtett hálózata. In uők. (szerk.): *Törések, hálók, hidak: Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon.* Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 65–159.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2006): Hálózatok a magyar társadalomban. In: Kovách Imre (szerk.) (2006), 227–252.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2009): A kapcsolathálózati szemlélet a társadalom- és politikatudományban. *Politikatudományi Szemle,* 18 (2): 29–57.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2010): A törésvonalak átrendeződése, avagy egy divergenciaspirál megjelenése? *Szociológiai Szemle,* 20 (1): 4–25.

Antal Attila (2017): *A populista demokrácia természete: Realizmus és utópia határán.* Budapest: Napvilág Kiadó

Antal Attila (2018): Posztdemokrácia és a populista társadalmi mozgalmak. In: Uő (szerk.): *Mozgalmi társadalom.* Budapest: Noran Libro, 83–106.

Antal Attila (2019a): *Orbán bárkája: Az autoriter állam és a kapitalizmus szövetsége.* Budapest: Noran Libro

Antal Attila (2019b): *Kivételes állapotban: A modern politikai rendszerek biopolitikája.* Budapest: Napvilág Kiadó

Arrighi, Giovanni (1966): The Political Economy of Rhodesia. *New Left Review*, 1 (39): 35–65.

Arrighi, Giovanni (1990): The Developmentalist Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery. In: Martin, William G. (ed.): *Semiperipheral States in the World-Economy*. New York: Greenwood Press, 11–42.

Arrighi, Giovanni ([1990] 2014): A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet,* 26 (103): 159–192.

Arrighi, Giovanni ([1994] 2010): *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times.* London–New York: Verso

Arrighi, Giovanni (1996): Kelet-Ázsia felemelkedése és az államközi rendszer elsorvadása. (Ford.: Battyán Katalin.) *Eszmélet,* 8 (30): 169–197.

Arrighi, Giovanni (2000): Globalization, State Sovereignty, and the 'Endless' Accumulation of Capital. In: Kalb, Don – Wilterdink, Nico – Staring, Richard (eds.): *The Ends of Globalization: Bringing Society Back In.* Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield, 125–150.

Arrighi, Giovanni (2007): *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century.* London–New York: Verso

Arrighi, Giovanni (2008): Az államok, a piacok és a kapitalizmus Keleten és Nyugaton – történeti perspektívából. *Eszmélet*, 20 (78): 41–71.

Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel ([1983] 2016): Osztály és rend a világrendszer-elemzés perspektívájából. *Eszmélet,* 28 (112): 165–184.

Arrighi, Giovanni – Drangel, Jessica (1986): The Stratification of the World-Economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone. *Review (Fernand Braudel Center),* 10 (1): 9–74.

Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. (2001): Capitalism and World (Dis)Order. *Review of International Studies,* 27 (5): 257–279.

Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. ([2003] 2008): A Polányi-féle „kettős mozgás": A brit és az amerikai hegemónia *Belle Époque*jának összehasonlítása. *Fordulat,* 1 (1): 38–66.

Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. – Brewer, Benjamin D. ([2003] 2011): Ipari konvergencia, globalizáció és az észak–dél szakadék. In: Scheiring Gábor – Boda Zsolt (szerk.) (2011), 151–183.

Arrighi, Giovanni – Harvey, David (2009): A kapitalizmus kanyargós ösvényei: David Harvey interjúja Giovanni Arrighivel. *Eszmélet,* 21 (84): 95–129.

Artner Annamária (2014): *Tőke, munka és válság a globalizáció korában.* Budapest: Akadémiai Kiadó

Artner Annamária (2018a): A marxista közgazdaságtan alapjai és relevanciája napjainkban. In: Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor (szerk.) (2018), 143–159.

Artner Annamária (2018b): *Marx 200: Marx öröksége, a munka helyzete és a felzárkózás lehetősége a globális kapitalizmusban.* Budapest: Eszmélet Alapítvány

Artner Annamária (2018c): Aggasztó tendenciák az Európai Unió munkaerőpiacán. *Statisztikai Szemle,* 96 (4): 341–371.

Bakić-Hayden, Milica (1995): Nesting Orientalism: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review,* (4): 917–931.

Balogh Karolina – Hajdu Gábor – Huszár Ákos – Kristóf Luca – Megyesi Boldizsár (2019): *Származás és integráció a mai magyar társadalomban.* Budapest: MTA TK

Bánóczi Eszter – Kabai Imre – Kovássy Katalin (2018): A „Körte". In: Kabai Imre – Kenéz Anikó – Iharosi Tamás (szerk.) (2018), 55–83.

Barna Emília – Madár Mária – Nagy Kristóf – Szarvas Márton (2019): Dinamikus hatalom: Kulturális termelés és politika Magyarországon 2010 után. *Fordulat,* 12 (26): 225–251.

Bartha Eszter (2003): Munkások a munkásállam után: A változás etnográfiája egy volt szocialista „mintagyárban". In: Némedi Dénes (szerk.): *Kötő-jelek 2002.* Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, 117–149.

Bartha Eszter (2011a): *Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon.* Budapest: L'Harmattan

Bartha Eszter (2011b): „It Can't Make Me Happy that AUDI is Prospering." In: Kalb, Don – Halmai, Gábor (eds.) (2011), 92–112.

Bartha Eszter (2019): *A népirtástól a történelemhamisításig: Rendszerkritikai beszélgetések Krausz Tamással.* Budapest: Eszmélet Alapítvány.

Bauer Tamás (1982): A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. *Mozgó Világ,* 8 (1): 17–42.

Beck, Ulrich ([1983] 1997): Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In: Angelusz Róbert (szerk.) (1997), 418–468.

Beck, Ulrich ([1986] 2003): *A kockázat-társadalom: Út egy másik modernitásba.* (Ford.: Berényi Gábor.) Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég

Beck, Ulrich ([1997] 2005): *Mi a globalizáció?* (Ford.: G. Klement Ildikó.) Szeged: Belvedere Meridionale

Bell, Daniel (1974): *The Coming of Post-Industrial Society.* New York: Harper Colophon Books

Bence György – Kis János [Rakovski, Marc] (1983): *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel.* Párizs: Magyar Füzetek Könyvei

Benczes István (2016): A Washingtoni Konszenzus és a nemzetközi pénzügyi szervezetek. *Közgazdaság,* 11 (3): 107–123.

Berend T. Iván (1988): *A magyar gazdasági reform útja.* Budapest: KJK

Berend T. Iván – Ránki György (1976): *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX–XX. században.* Budapest: KJK

Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas (1966): *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge.* New York: Doubleday, Anchor

Berger Viktor (2008a): A középosztályosodás értelmezési kísérletei a német szociológiában. *Századvég,* 13 (49): 51–93.

Berger Viktor (2008b): Életstílus- és miliőkutatások a német szociológiában: a hagyományos struktúramodellek alternatívái? *Replika,* 19 (64–65): 115–130.

Berger Viktor (2018): *Térré szőtt társadalmiság: A tér kategóriája a szociológiaelméletekben.* Budapest: Könyvpont–L'Harmattan

Bockman, Johanna (2000): *Economists and Social Change: Science, Professional Power and Politics in Hungary, 1945–1995.* (PhD Dissertation.) San Diego: Department of Sociology, University of California

Bockman, Johanna (2007): The Origins of Neoliberalism between Soviet Socialism and Western Capitalism: „A Galaxy without Borders". *Theory and Society,* 36 (4): 343–371.

Bockman, Johanna (2011): *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism.* Stanford, California: Stanford University Press

Bockman, Johanna (2012a): The Long Road to 1989: Neoclassical Economics, Alternative Socialisms, and the Advent of Neoliberalism. *Radical History Review,* (112): 9–42.

Bockman, Johanna (2012b): A neoliberalizmus politika projektjei. *Fordulat,* 5 (18): 62–73.

Bockman, Johanna (2013): Neoliberalism. *Contexts,* 12 (3): 14–15.

Bockman, Johanna – Eyal, Gil ([2002] 2014): Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma: A neoliberalizmus transznacionális gyökerei. *Fordulat,* 7 (21): 102–149.

Bockman, Johanna – Bernstein, Michael A. (2008): Scientific Community in a Divided World: Economists, Planning, and Research Priority during the Cold War. *Comparative Studies in Society and History,* 50 (3): 581–613.

Boda Zsolt – Scheiring Gábor (szerk.) (2011): *Globalizáció és fejlődés a félperiférián: Válság és alternatívák.* Budapest: Védegylet–Új Mandátum

Bodnár, Judit – Böröcz, József (1998): Housing Adventages for the Better Connected? Institutional Segmentation, Settlement Type and Social Network Effects in Hungary's Late State-Socialist Housing Inequalities. *Social Forces,* 76 (4): 1275–1304.

Bognár Bulcsu (2003): „Csak egy rettenetes nagy söprögetés segít": Erdei Ferenc értelmezése a magyar társadalomfejlődésről a kéziratos szövegben. *Valóság,* 2003. 46 (8): 57–79.

Bognár Bulcsu (2010a): *Erdei Ferenc szociológiája.* Budapest: Loisir

Bognár Bulcsu (2010b): Versengő harmadik utasok: Németh László és Erdei Ferenc társadalomértelmezéséről és politikai programjáról. *Szociológiai Szemle,* 20 (4): 109–129.

Bognár Bulcsu (2011): *Népi szociográfia és társadalomtudomány: Írások Erdei Ferenc szociográfiáinak (1931–1944) társadalomszemléletéről.* Budapest: Loisir

Bohle, Dorothee – Greskovits, Béla (2006): Capitalism without Compromise: Strong Business and Weak Labor in Eastern Europe's New Transnational Industries. *Studies in Comparative International Development,* 41 (1): 3–25.

Bohle, Dorothee – Greskovits, Béla (2007): Neoliberalism, Embedded Neoliberalism, and Neocorporatism: Towards Transnational Capitalism in Central-Eastern Europe. *West European Politics,* 30 (3): 443–466.

Bohle, Dorothee – Greskovits, Béla (2009): Varieties of Capitalism and Capitalism „tout court". *European Journal of Sociology,* 50 (3): 355–386.

Bohle, Dorothee – Greskovits, Béla (2012): *Capitalist Diversity on Europe's Periphery.* Ithaca, NY–London: Cornell University Press

Bornschier, Volker – Trezzani, Bruno (1997): Social Stratification and Mobility in the World System: Different Approaches and Recent Research. *International Sociology,* 12 (4): 429–455.

Bourdieu, Pierre ([1966] 1971): Osztályhelyzet és osztálypozíció. In: Ferge Zsuzsa (szerk.).: *Francia szociológia.* Budapest: KJK, 402–432.

Bourdieu, Pierre ([1978] 2014): Szimbolikus tőke és társadalmi osztályok. *Replika,* 25 (87): 7–18.

Bourdieu, Pierre ([1979] 1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste.* Cambridge, MA: Harvard University Press

Bourdieu, Pierre ([1979] 2010): A habitus és az életstílusok tere. *Replika,* 21 (72): 49–94.

Bourdieu, Pierre ([1981] 1987): A politikai mező. *Valóság,* 30 (1): 110–115.

Bourdieu, Pierre ([1983] 1997): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz Róbert (szerk.) (1997), 156–177.

Bourdieu, Pierre ([1984] 1988): A képviselet és a politikai fetisizmus. *Valóság,* 31 (4): 116–120.

Bourdieu, Pierre ([1985] 2013): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In: Angelusz Róbert – Gecser Ottó – Éber Márk Áron (szerk.): *Társadalmi rétegződés olvasókönyv.* Budapest: ELTE TáTK, 164–177.

Bourdieu, Pierre ([1992] 2000): A mezők logikája. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest: Új Mandátum, 418–430.

Bourdieu, Pierre ([1994] 2002): *A gyakorlati észjárás: A társadalmi cselekvés elméletéről.* (Ford.: Berkovits Balázs) Budapest: Napvilág

Bourdieu, Pierre (1998): A neoliberalizmus lényege. *Esély,* 10 (6): 3–8.

Bourdieu, Pierre – Wacquant, Loic ([2001] 2014): Az új globális mantra. *Replika,* 25 (89): 121–126.

Boyer, Robert (1990): *The Regulation School: A Critical Introduction.* New York: Columbia University Press

Boyer, Robert – Saillard, Yves (eds.) (2002): *Régulation Theory: The State of the Art.* London–New York: Routledge

Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.) (2018): *Lépték és irónia: Szociológiai kalandozások.* Budapest: L'Harmattan–MTA TK

Bódy Zsombor (2007): „Polgárság" és „polgárosodás" fogalma Erdei Ferenc kettőstársadalom-koncepciójában és a társadalomtörténet-

írásban. *Kommentár,* 2 (3): 3–15.

Bódy Zsombor (2010): „Útvesztőben": Erdei Ferenc dilemmái 1945 előtti pályáján. *Szociológiai Szemle,* 20 (4): 130–148.

Böröcz József (1986): Világrendszer és vállalkozói szocializmus: Elméleti és kísérleti koncepció. *Valóság,* 29 (5): 95–105. [Újraközölve: Böröcz 2017: 9–24.]

Böröcz József (1989a): Két szék között: Motívumok egy társadalomképhez. *Valóság,* 32 (11): 72–82.

Böröcz, József (1989b): Mapping the Class Structures of State Socialism in East-Central Europe. *Research in Social Stratification and Mobility,* (8): 279–309.

Böröcz József (1990): A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig: A fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései. *Mozgó Világ,* 16 (8): 61–66. [Újraközölve: Böröcz 2017: 183–193.]

Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum: Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle,* 2 (3): 3–20. [Újraközölve: Böröcz 2017: 25–47.]

Böröcz József ([1992] 1993): Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. *Eszmélet,* 5 (18–19): 74–88. [Újraközölve: Böröcz 2017: 49–68.]

Böröcz József (1995): Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. *Politikatudományi Szemle,* 4 (3): 19–41. [Újraközölve: Böröcz 2017: 195–217.]

Böröcz, József (1997): Social Change with Sticky Features and the Failures of Modernizationism. *Innovation,* 10 (2): 161–170.

Böröcz József ([1997] 2017): „Státusz" – „rendiesség" – „rendiség": A feltételes társadalmi kirekesztés / beengedés és az intézményátalakulás szociológiája. In: Uő (2017), 219–267.

Böröcz József (1999c): A túl jó léttől a nyers realitásig. *Demográfia,* 42 (3–4): 210–219. [Újraközölve: Böröcz 2017: 93–99.]

Böröcz, József ([1999] 2017a): A komprádor államtól az árverező államig: Tulajdonátalakulás, szervezeti átalakulás és periferizálódás a poszt-államszocialista Közép- és Kelet-Európában. In: Uő (2017), 69–91.

Böröcz József ([1999] 2017b): A reakció mint haladás: A közgazdászok mint értelmiségiek. In: Uő (2017), 269–289.

Böröcz József (2000): Kistársadalom – kiskapuk. *2000,* 12 (7–8): 3–15. [Újraközölve: Böröcz 2017: 291–319.]

Böröcz, József (2001a): Change Rules. *American Journal of Sociology,* 106 (4): 1152– 1168.

Böröcz József (2001b): Bevezető: Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése". *Replika,* 12 (45–46): 23–44. [Újraközölve: Böröcz 2017: 323–349.]

Böröcz József (2002): A határ: társadalmi tény. *Replika,* 13 (47): 133–142.

Böröcz József (2005): Gondolatkísérlet a globális elosztásról: Polányi Károly emlékére. *Eszmélet,* 17 (66): 61–70. [Újraközölve: Böröcz 2017: 323–349.]

Böröcz József (2006): „A Világ és Mi": Interjú Böröcz József szociológussal. (Készítette: Frida Balázs–Pulay Gergő.) *Anthropolis,* 3 (1): 96–101.

Böröcz József (2008): A nagy hálózati játszma: Adalékok a nyugat-európai államiság globális, történeti politikaszociológiájához. *Politikatudományi Szemle,* 17 (1): 41–63.

Böröcz József ([2009] 2017): „Kína felemelkedése" és a világjövedelem változó eloszlása. In: Uő (2017), 113–135.

Böröcz József ([2009] 2018): *Az EU és a világ: Kritikai elemzés.* (Ford.: Berényi Gábor.) Budapest: Kalligram

Böröcz József ([2012] 2014): Magyarország az Európai Unióban: Az örök „felzárkózó". *Fordulat,* 7 (21): 88–101. [Újraközölve: Böröcz 2017: 163–174.]

Böröcz, József ([2012] 2016): An Incapacity to See Ourselves as Part of the Whole World, and the Insistence to See Ourselves as Part of Europe. (Az interjút készítette: Pulay, Gergő–Gagyi, Ágnes.) *LeftEast,* 2016. december 14. (http://www.criticatac.ro/lefteast/jozsef-borocz-interview-2016/)

Böröcz, József (2014): Regimes of Remittance Dependency: Global Structures and Trajectories of the Former Soviet 'Bloc'. *Demográfia,* 57 (5): 5–37.

Böröcz József ([2014] 2015): Az államszocializmus összeomlása a „szovjet blokkban" és a globális munkaerő-vándorlás szerkezetváltozása. *Eszmélet,* 27 (108): 108–130.

Böröcz József (2017): *Hasított fa: A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig.* (Ford.: Laszkács Ágnes.) Budapest: L'Harmattan–Eszmélet Alapítvány

Böröcz József (2018): A tükör visszanéz: Lépték és irónia az államszocializmus immanens kritikájában. In Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.) (2018), 17–35.

Böröcz, József – Róna-Tas, Ákos (1995): Small Leap Forward: Emergence of New Economic Elites. *Theory and Society,* 24 (5): 751–781.

Böröcz József – Southworth, Caleb (1995): Kapcsolatok és jövedelem: Magyarország, 1986–1987. *Szociológiai Szemle,* 5 (2): 25–48.

Böröcz, József – Southworth, Caleb (1996): Decomposing the Intellectuals' Class Power: Conversion of Cultural Capital to Income, Hungary, 1986. *Social Forces,* 74 (3): 797–822.

Böröcz József – Sarkar, Mahua (2005): Mi az Európai Unió? *Politikatudományi Szemle,* 14 (3–4): 151–177.

Böröcz József – Mahua Sarkar ([2012] 2017a): Kolonializmus. In Böröcz (2017), 351–359.

Böröcz József – Mahua Sarkar ([2012] 2017b): Birodalmak. In Böröcz (2017), 361–368.

Blodget, Henry (2012): Your iPhone Was Built, In Part, By 13 Year-Olds Working 16 Hours A Day For 70 Cents An Hour. *Business Insider,* 2012. január 15.

Brenner, Robert (2004): New Boom or New Bubble? The Trajectory of the US Economy. *New Left Review,* 45 (25): 57–100.

Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005.* London–New York: Verso

Brenner, Robert (2010): The Long Downturn: The Roots of the Crisis in the Real Economy. Washington, DC–Sacramento, CA: New America Foundation (Economic Growth Policy Paper). (https://static.newamerica.org/attachments/4246-the-long-downturn/BrennerTheLongDownturnFINAL.90bedce3c0e142708b2ec0c6386ba2b1.pdf)

Brenner, Robert (2017): Introducing Catalyst. *Catalyst,* 1 (1). (https://catalyst-journal. com/vol1/no1/editorial-robert-brenner)

Bucsky Péter (2019): Szinte példátlanul kiszolgáltatott Magyarország a külföldi cégeknek. *G7,* 2019. február 11. (https://g7.hu/vallalat/20190211/szinte-peldatlanul-kiszolgaltatott-magyarorszag-a-kulfoldi-cegeknek/)

Bukodi Erzsébet (1999): Osztály vagy réteg? Történeti változások, emberi tőke, karrierminták a foglalkozási osztály- és réteghelyzet vizsgálatában. *Szociológiai Szemle,* 9 (2): 28–57.

Bukodi Erzsébet (2000): A házassági homogámia és heterogámia időbeli változása. *Statisztikai Szemle,* 79 (2): 142–161.

Bukodi Erzsébet (2002a): Házasság vagy élettársi kapcsolat: Ki mikor mit (nem) választ. *Statisztikai Szemle,* 80 (3): 227–251.

Bukodi Erzsébet (2002b): Ki kivel (nem) házasodik? A partnerszelekciós minták változása az egyéni életútban és a történeti időben. *Szociológiai Szemle,* 12 (2): 28–58.

Bukodi Erzsébet (2004): *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párválasztás Magyarországon.* Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég

Bukodi Erzsébet (2005): Partnerszelekció a házasságokban és az élettársi kapcsolatokban. *Demográfia,* 48 (2–3): 218–253.

Bukodi Erzsébet (2006): Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In: Kovách Imre (szerk.) (2006), 109–159.

Bukodi Erzsébet – Paskov, Marii – Nolan, Brian (2017): *Intergenerational Class Mobility in Europe: A New Account and an Old Story.* Institute for New Economic Thinking. (Oxford Working Papers 2017-03.)

Büttl Ferenc (2017a): Az átlagkereset mítosza és a valóság. *Mérce,* 2017. július 4. (https://merce.hu/2017/07/04/az_atlagkereset_mitosza_es_a_valosag/)

Büttl Ferenc (2017b): Jönnek a nyugati bérek? Hát nem egészen! *Mérce,* 2017. október 25. (https://merce.hu/2017/10/25/jonnek-a-nyugati-berek-hat-nem-egeszen/)

Candeias, Mario ([2007] 2012): Az osztály megszüntetése és újrateremtése: A „lehetetlen" prekariátus a töredezettség és a mozgalom között. *Fordulat,* 5 (19): 76–99.

Cardoso, Fernando Henrique – Faletto, Enzo ([1971] 1979): *Dependency and Development in Latin America.* Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press

Cassirer, Ernst (1910): Dingbegriffe und Relationsbegriffe In: Uő: *Substanzbegriff und Funktionsbegriff: Untersuchungen über die Grundfragen der Erkenntniskritik.* Berlin: Verlag von Bruno Cassirer, 1–34.

Castel, Robert ([1995] 1998): *A szociális kérdés alakváltozásai: A bérmunka krónikája.* (Ford.: Léderer Pál) Budapest: Max Weber Alapítvány–Wesley Zsuzsanna Alapítvány–Kávé

Cohen, G. A. [Gerald Allan] (1979): The Labor Theory of Value and the Concept of Exploitation. *Philosophy and Public Affairs*, 8 (4): 338–360.

Concha Győző (1910): A gentry. *Budapesti Szemle,* (142): 1–34.

Concha Győző ([1927] 1935): Van-e magyar társadalom? Nincs. In Uő: *Hatvan év tudományos mozgalmai között. II. kötet.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 643–661.

Cox, Robert W. ([1983] 1993): Gramsci, Hegemony, and International Relations: An Essay in Method. In: Gill, Stephen (ed.): *Gramsci, Historical Materialism and International Relations.* Cambridge: Cambridge University Press, 49–66.

Chase-Dunn, Christopher (1980): Socialist States in the Capitalist World-Economy. *Social Problems,* 27 (5): 505–525.

Chase-Dunn, Cristopher (1998): *Global Formation: Structures of World-Economy, Updated Edition.* Lanham, MD: Rowman & Littlefield

Chase-Dunn, Christopher – Hall, Thomas D. (1997): *Rise and Demise: Comparing World-Systems.* Boulder, CO: Westview Press

Chase-Dunn, Christopher – Lio, Shoon (2010): *Global Class Formation and the New Global Left in World Historical Perspective.* (IROWS Working Paper No. 57.) (https://irows.ucr.edu/papers/irows57/irows57.htm)

Clark, Nichols T. – Lipset, Seymour M. (1991): Are Social Classes Dying? *International Sociology,* 6 (4): 397–410.

Czakó Ágnes – Sik Endre (1987): A „megszemélyesült" szervezetközi csereügyletekről – a mezőgazdasági nagyüzemek példáján. *Közgazdasági Szemle,* 34 (12): 1489–1495.

Czakó Ágnes – Sik Endre (1994): Hálózati tőke a posztkommunista Magyarországon. *Mozgó Világ,* 20 (6): 17–25.

Czakó Ágnes – Sik Endre (1995): A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszerváltás előtt és után. *2000,* 7 (3): 3–12.

Czirfusz Márton – Ivanics Zsófia – Kovai Cecília – Meszmann T. Tibor (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. *Fordulat,* 12 (26): 142–170.

Csányi Gergely (2018): A pszichoanalitikus elmélet kritikai potenciálja ma: Mélylélektan és világrendszer-elemzés. *Eszmélet,* 30 (120): 154–178.

Csányi Gergely (2019): Gender-rezsim és „nőpolitika” Magyarországon 2008–2018: Történeti politikai gazdaságtani elemzés. *Fordulat,* 12 (26): 115–141.

Csányi Gergely – Gagyi Ágnes – Kerékgyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban. *Fordulat,* 11 (24): 5–30.

Csapó Benő – Fejes József Balázs – Kinyó László – Tóth Edit (2014): Az iskolai teljesítmények alakulása Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2014.* Budapest: Tárki, 110–136.

Csillag, Tamás – Szelényi, Iván (2015): Drifting from Liberal Democracy: Traditionalist/Neo-conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-communist Europe. *Intersections: East European Journal of Society and Politics,* 1 (1): 18–48.

Csite András – Kovách Imre (1998): Gazdasági elit: Útban az osztályhatalomhoz. *Társadalmi Szemle,* 53 (4): 16–33.

Csite András – Kovách Imre (1999): A posztszocializmus vége: A magyarországi nagyvállalatok tulajdonosi szerkezete és hatékonysága 1997-ben. *Közgazdasági Szemle,* 46 (2): 121–144.

Csite András – Kovách Imre (2002): A privatizáció: Új gazdasági elit és a vállalati tulajdon. In: Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás: A posztszocializmus vége.* Budapest: Napvilág, 25–65.

Csizmadia Ervin (1995a): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988): Monográfia.* Budapest: T-Twins

Csizmadia Ervin (szerk.) (1995b): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988): Dokumentumok.* Budapest: T-Twins

Csizmadia Ervin (szerk.) (1995c): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988): Interjúk.* (Készítette: Csizmadia Ervin) Budapest: T-Twins

Csizmadia Ervin (2001): *Diskurzus és diktatúra: A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben.* Budapest: Századvég

Csizmadia Zoltán (2004): Társadalmi kapcsolatok – struktúra – rétegződés: A szerkezet- és az egyenlőtlenség kérdése a társadalmi tőkeelméletekben. In: Némedi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *Kötő-jelek 2003.* Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, 119–144.

Dahrendorf, Ralf (1959): *Class and Class Conflict in Industrial Society.* Stanford: Stanford University Press

Debord, Guy ([1967] 2006): *A spektákulum társadalma.* (Ford: Erhardt Miklós.) Budapest: Balassi–BAE Tartóshullám

Dale, Gareth (2011): Introduction: The Transition in Central and Eastern Europe. In: Uő (ed.) (2011), 1–20.

Dale, Gareth (ed.) (2011): *First the Transition, then the Crash: Eastern Europe in the 2000s.* New York–London: Pluto

Drahokoupil, Jan (2008a): The Rise of the Comprador Service Sector: The Politics of State Transformation in Central and Eastern Europe. *Polish Sociological Review,* 2 (162): 175–189.

Drahokoupil, Jan (2008b): The Investment-Promotion Machines: The Politics of Foreign Direct Investment Promotion in Central and Eastern Europe. *Europe-Asia Studies,* 60 (2): 197–225.

Drahokoupil, Jan (2008c): *Globalization and the State in Central and Eastern Europe: The Politics of Foreign Direct Investment.* London–New York: Routledge

Drahokoupil, Jan (2009): After Transition: Varieties of Political-Economic Development in Eastern Europe and the Former Soviet Union. *Comparative European Politics,* 7 (2): 279–298.

Drahokoupil, Jan – Myant, Martin (2010a): Varieties of Capitalism, Varieties of Vulnerabilities: Financial Crisis and its Impact on Welfare States in Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States. *Historical Social Research/Historische Sozialforschung,* 2 (35): 266–295.

Drahokoupil, Jan – Myant, Martin (2010b): *Transition Economies: Political Economy in Russia, Eastern Europe, and Central Asia.* Chichester, West Sussex: Wiley–Blackwell

Drahokoupil, Jan – Myant, Martin (2015): Putting Comparative Capitalisms Research in its Place: Varieties of Capitalism in Transition Economies. In: Ebenau, Matthias – Bruff, Ian – May, Christian (eds.): *New Directions in Critical Comparative Capitalisms Research.* London: Palgrave Macmillan, 155–171.

Dunaway, Wilma A. ([2012] 2018): A félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán. *Fordulat,* 11 (24): 53–87.

Dupcsik Csaba – Szabari Vera (2015): Elméleti bevezető az integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című OTKA kutatáshoz. *Socio. hu: Társadalomtudományi Szemle,* 5 (3): 44–63. (https://socio.hu/uploads/files/2015_3/dupcsik_szabari.pdf)

Éber Márk Áron (2008a): Sziszifusz hegymenetben: Megjegyzések Melegh Attila „On the East–West slope" című könyve kapcsán. *anBlokk,* 1 (1–2): 85–95.

Éber Márk Áron (2008b): Az „ökonokrata" szakértelmiség útja az osztályhatalomhoz: Társadalom- és fogalomtörténeti vázlat. In: Uő (szerk.): *Társadalmi Tanulmányok 2008.* Budapest: ELTE TáTK, 233–267.

Éber Márk Áron (2009a): Megkülönböztetések és különbségek: Előzetes megfontolások a „magyar társadalom" tagolásának és tagolódásának vizsgálatához. In: Somlai Péter – Surányi Bálint – Tardos Róbert – Vásárhelyi Mária (szerk.): *Látásviszonyok: Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára.* Budapest: Pallas, 420–447.

Éber Márk Áron (2009b): A megfigyelő és megfigyelése: Luhmann megfigyelőfogalmától a „magyar társadalom" kulturális tagolódásának vizsgálatáig. In: Kovács Éva – Orbán Jolán – Kasznár Veronika Katalin (szerk.): *Látás - Tekintet - Pillantás: A megfigyelő lehetőségei.* Budapest–Pécs: Gondolat–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 87–99.

Éber Márk Áron (2011a): Melyik kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról. *Szociológiai Szemle,* 21 (3): 4–22.

Éber Márk Áron (2011b): Which Duality? Why Dual? On the Gains and Losses of Hungarian Sociology's Dual-society Theories. *Review of Sociology (of the Hungarian Sociological Association),* 21 (4): 4–20.

Éber Márk Áron (2012): A tolmács hangja: Milyen lenne Némedi Dénes társadalomelmélete? *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle,* 2 (2): 24–33. (https://socio.hu/uploads/files/2012_2/eber.pdf)

Éber Márk Áron (2013a): *Megkülönböztetett különbségek: A „magyar társadalom" tagolódásának és tagolásának vizsgálatához.* (Doktori [PhD] értekezés.) Budapest: ELTE Szociológia Doktori Program.

Éber Márk Áron (2013b): Megkülönböztetett különbségek: A „magyar társadalom" tagolódásának és tagolásának vizsgálatához: Doktori (PhD) értekezés tézisei. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle,* 3 (3): 107–112. (https://socio.hu/uploads/files/2013_3/12eber.pdf)

Éber Márk Áron (2014): A centrum hitele: A magyar állam külső eladósodásának történetéről. *Fordulat,* 7 (21): 64–86.

Éber Márk Áron (2015a): Osztályszerkezet Magyarországon: A világrendszer-elemzés perspektívájából. *Replika,* 26 (92–93): 119–140.

Éber Márk Áron (2015b): Következtetések: A „magyar társadalom” tagolódásának megértése felé. *Replika,* 26 (94): 147–159.

Éber Márk Áron (2016a): Miért nem zárkóztunk fel a Nyugathoz 1989 után? *Új Egyenlítő,* 6 (3): 2–7.

Éber Márk Áron (2016b): A homokóra közepe – a szűkülő középosztály nyomában: A nyugati mintától az északi modellig. *Új Egyenlítő,* 6 (4): 9–14.

Éber Márk Áron (2016c): Alacsony fizetés, bizonytalan munka, a létbiztonság hiánya: A prekárius élethelyzet terjedése és a bővülő prekariátus. *Új Egyenlítő,* 6 (11–12): 5–9.

Éber Márk Áron (2016d): Holtpont és elmozdulás: A nemzetközi politikai gazdaságtan diagnózisától a jóléti állam északi modelljének terápiájáig. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle,* 6 (4): 110–127. (https://socio.hu/uploads/files/2016_4/eber.pdf)

Éber Márk Áron (2016e): Mostantól fogva tőlük fogtok félni! A gyűlöletmenedzsment technológiája és a megvetés politikája – itthon. *Új Egyenlítő,* 6 (7–8): 35–38.

Éber Márk Áron (2017): A lelkünkben duruzsoló hatalom: Pszichopolitika, neoliberalizmus és a hatalom új technikái. *Eszmélet,* 29 (113): 190–199.

Éber Márk Áron (2018a): A jéghegy csúcsa: Középosztályi tiltakozások a 2010 utáni Magyarországon globális összefüggésben, a Hallgatói Hálózat példáján. In: Antal Attila (szerk.): *Mozgalmi társadalom.* Budapest: Noran Libro, 220–242.

Éber Márk Áron (2018b): *Társadalmi szerkezetek, társadalmi folyamatok I.: Előadásjegyzetek.* Budapest: ELTE Eötvös

Éber Márk Áron (2018c): Ami kinn, az van benn: A „magyar társadalom” külső függőségeinek és belső szerkezeteinek viszonyáról. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle,* 8 (2): 119–134. (https://socio.hu/uploads/files/2018_2ess/28_rec_eber.pdf)

Éber Márk Áron (2018d): A világrendszer-elemzés. In Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor (szerk.) (2018), 160–174.

Éber Márk Áron (2018e): „Kulturális blokkok” és miliők Magyarországon – két kutatási tervezet: Józsa Péter, Angelusz Róbert és Tardos Róbert koncepciói a hetvenes-nyolcvanas évek magyar társadalmának kulturális tagolódásáról. *Szociológiai Szemle,* 28 (3): 4–21.

Éber Márk Áron (2018f): A népszerű baloldalért. *Új Egyenlőség,* 2018. május 28. (http://ujegyenloseg.hu/a-nepszeru-baloldalert/)

Éber Márk Áron (2019a): *Class Structure of 'Hungarian Society' in the Modern World-System: A Historical Outline.* STRG Working Papers: Social Theory Research Group (STRG) at Institute of Political History / TEM Műhelytanulmányok 2019/1. Budapest: Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhely, 1–31. (http://polhist.hu/strg-working-papers-2019-1/)

Éber Márk Áron (2019b): A nép nevében: A populizmus új hullámának okai a neoliberális hegemónia után. *Kellék,* (61): 127–138.

Éber Márk Áron (2019c): Neoliberálisok az államszocialista Magyarországon: A neoliberalizmus hordozócsoportja és az átmeneti osztály a tőkés világgazdaság kelet-közép-európai félperiférián 1989 előtt. In: Antal Attila (szerk.): *Neoliberális hegemónia Magyarországon: Elemzés és kritika.* Budapest: Noran Libro, 128–148.

Éber Márk Áron (2019d): Osztályszerkezet Magyarországon globális perspektívából. *Fordulat,* 12 (26): 76–114.

Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes (2014): Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában. *Fordulat,* 7 (21): 170–191.

Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat,* 7 (21): 10–63.

Éber Márk Áron – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2019): 2008–2010: Válság és hegemónia Magyarországon. *Fordulat,* 12 (26): 28–75.

Emmanuel, Arghiri ([1969] 1972): *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade.* New York–London: Monthly Review Press.

Erdei Ferenc ([1943] 1980): A magyar társadalom. In: Uő: *A magyar társadalomról.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980. 347–372.

Erdei Ferenc (1976a): A magyar társadalom a két háború között I. *Valóság,* 19 (4): 22–53.

Erdei Ferenc (1976b): A magyar társadalom a két háború között II. *Valóság,* 19 (5): 36–58.

Erdei Ferenc (2010): A történelmi népi társadalom (IV. A paraszttársadalom). *Szociológiai Szemle,* 20 (4): 12–42.

Eurofound (2017): *Social Mobility in the EU.* Luxemburg: Publications Office of the European Union.

(https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef1664en.pdf)

Eurostat (2019a): Inward FDI Stocks in % of GDP. *Eurostat,* 2019. január 25. (https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/tec00105)

Eurostat (2019b): Foreign-Controlled Enterprises in EU: Value Added. *Eurostat,* 2019. április 11. (https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20190411-1)

Eyal, Gil ([2000] 2014): Antipolitika és a kapitalizmus szelleme: Disszidensek, monetaristák és a cseh rendszerváltás. *Fordulat,* 7 (21): 216–264.

Eyal, Gil (2003): *The Origins of Post-Communist Elites: From the Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia.* Minneapolis: University of Minnesota Press

Eyal, Gil – Szelényi Iván – Townsley, Eleanor (1996a): Posztkommunista menedzserizmus: A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai I. *Politikatudományi Szemle,* 5 (2): 7–29.

Eyal, Gil – Szelényi Iván – Townsley, Eleanor (1996b): Posztkommunista menedzserizmus: A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai *Politikatudományi Szemle,* 5 (3): 7–32.

Eyal, Gil – Szelényi, Iván – Townsley, Eleanor (1998): *Making Capitalism without Capitalists: Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe.* London–New York: Verso

Esping-Andersen, Gøsta (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism.* Princeton: Princeton University Press

Fáber Ágoston (2018): *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika.* Budapest: Napvilág Kiadó

Fábián Zoltán (2015): Társadalmi rétegek, fogyasztási státuszcsoportok Magyarországon. In: Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Jól nézünk ki (...?!): Háztartások helyzete a válság után: Tárki Monitor Jelentések 2014.* Budapest: Tárki, 128–142.

Fábry, Ádám (2011): From Poster Boy of Neoliberal Transformation to Basket Case: Hungary and the Global Economic Crisis. In: Dale, Gareth (ed.) (2011), 203–228.

Fábry, Ádám (2017): The Origins of Neoliberalism in Late 'Socialist' Hungary: The Case of the Financial Research Institute and 'Turnabout and Reform'. *Capital & Class,* 42 (1): 77–107.

Fábry, Ádám (2019): *The Political Economy of Hungary: From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism.* London: Palgrave MacMillan

Federici, Silvia (2019): Social Reproduction Theory: History, Issues and Present Challenges. *Radical Philosophy,* 2 (4): 55–57.

Ferge Sándorné (1966): Társadalmi rétegződés Magyarországon. *Valóság,* 9 (10): 23–36.

Ferge Zsuzsa (1969): *Társadalmunk rétegeződése: Elvek és tények.* Budapest: KJK

Ferge Zsuzsa (1982): *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika.* Budapest: KJK

Ferge Zsuzsa (2000): *Elszabaduló egyenlőtlenségek: Állam, kormányok, civilek.* Budapest: Hilscher Rezső Szociálpoltikai Egyesület–ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszék

Ferge Zsuzsa (2002): Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle,* 12 (4): 9–33.

Ferge Zsuzsa (2005): Ellenálló egyenlőtlenségek: A mai egyenlőtlenségek természetrajzához. *Esély,* 17 (4): 3–38.

Ferge Zsuzsa (2006): Struktúra és szegénység. In Kovách Imre (szerk.) (2006), 479–499.

Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek: Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulásának dinamikájához.* Budapest: Napvilág Kiadó

Ferge Zsuzsa (2012): Prekariátus és Magyarország: Beszélgetés Ferge Zsuzsával. (Készítette: Szépe András) *Fordulat,* 5 (19): 116–126.

Ferge Zsuzsa (szerk.) (2017): *Magyar társadalom- és szociálpolitika: 1990–2015.* Budapest: Osiris

Forgacs, David (2000): Glossary of Key Terms. In: Gramsci, Antonio (2000): *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935.* (Ed.: Forgacs, David) New York: New York University Press, 420–431.

Földes György (1995): *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986.* Budapest: Maecenas

Földes György – Antal Attila (szerk.) (2016): *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről.* Budapest: Napvilág Kiadó

Földes György – Antal Attila (2016): Előszó. In: Uők (szerk.) (2016), 7–8.

Frank, Andre Gunder ([1964] 1969): Dialectic, Not Dual Society. In: Uő: *Latin America: Underdevelopment or Revolution: Essays on the Development of Underdevelopment and the immediate Enemy.* New York–London: Monthly Review Press, 221–230.

Frank, Andre Gunder (1966): The Development of Underdevelopment. *Monthly Review,* 67 (9): 17–31.

Frank, Andre Gunder (1967): *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil.* New York–London: Monthly Review Press.

Frank, Andre Gunder (1969): *Latin America: Underdevelopment or Revolution: Essays on the Development of Underdevelopment and the immediate Enemy.* New York–London: Monthly Review Press

Frank, Andre Gunder (1972): *World Accumulation, 1492–1789.* New York–London: Monthly Review Press

Frank, Andre Gunder (1977): Long Live Transideological Enterprise! The Socialist Economies in the Capitalist International Division of Labor. *Review (Fernand Braudel Center),* 1 (1): 91–140.

Frank, Andre Gunder (1998): *ReOrient: Global Economy in the Asian Age.* Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press

Fraser, Nancy ([1997] 2008): Az újraelosztástól az elismerésig? Az igazságosság dilemmái a poszt-szocializmus korában. In: Kende Anna – Vajda Róza (szerk.): *Rasszizmus a tudományban.* Budapest: Napvilág Kiadó, 337–387.

Fraser, Nancy ([2016] 2018): A tőke és a gondoskodás ellentmondásai. *Fordulat,* 11 (24): 88–108.

Fry, Richard – Cohn, D'Vera (2010): *Women, Men and the New Economics of Marriage.* Washington DC: Pew Research Center. (http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/3/2010/11/new-economics-of-marriage.pdf)

Gábor R. István – Galasi Péter (1979): A „második gazdaság" módosító szerepe a társadalom szerkezetében. In: Bíró Erzsébet (szerk.): *Társadalmi struktúránk fejlődése III. Gazdaság, település, társadalomszerkezet.* Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 145–177.

Gábor R. István – Galasi Péter (1981): *A „második" gazdaság: Tények és hipotézisek.* Budapest: KJK

Gagyi Ágnes (2011): Új baloldali mozgalmak és értelmiségi osztályvakság. *Fordulat,* 4 (14): 105–118.

Gagyi Ágnes (2014a): Beágyazott kritika: A *Fordulat és reform* kontextusa. *Fordulat,* 7 (21): 150–169.

Gagyi Ágnes (2014b): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat,* 7 (21): 298–316.

Gagyi, Ágnes (2014c): Smartphones and the European Flag: The New Hungarian Demonstrations for Democracy. *LeftEast,* 2014. október 31. (http://www.criticatac.ro/lefteast/smartphones-and-eu-flag-hungarian-demos-for-democracy/)

Gagyi, Ágnes (2015a): Why Don't East European Movements Address Inequalities the Way Western European Movements Do? A Review Essay on the Availability of Movement-relevant Research. *Interface: A Journal for and about Social Movements,* 7 (2): 15–26.

Gagyi, Ágnes (2015b): Social Movement Studies for East Central Europe? The Challenge of a Time-Space Bias on Postwar Western Societies. *Intersections: East European Journal of Society and Politics,* 1 (3): 16–36.

Gagyi, Ágnes (2015c): A Moment of Political Critique by Reform Economists in Late Socialist Hungary: 'Change and Reform' and the Financial Research Institute in Context. *Intersections: East European Journal of Society and Politics,* 1 (2): 59–79.

Gagyi, Ágnes (2016): 'Coloniality of Power' in East Central Europe: External Penetration as Internal Force in Post-Socialist Hungarian Politics. *Journal of World-Systems Research,* 22 (2): 349–372.

Gagyi, Ágnes (2017a): What it Takes to Compare Non-Core Movements: A World-Systems Perspective: Two Cases from Contemporary East Central European Movements. *Interface: A Journal for and about Social Movements,* 9 (2): 61–82.

Gagyi, Ágnes (2017b): Hungary's 'Lex CEU' and the State of the Open Society: Looking Beyond the Story of Democratic Revolutions. *LeftEast,* 2017. szeptember 27. (http://www.criticatac.ro/lefteast/lex-ceu/)

Gagyi Ágnes (2018a): „Az értelmiség útja": A kelet-európai értelmiség emancipációs programjainak ciklusai. In: Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.) (2018), 161–178.

Gagyi Ágnes (2018b): *A válság politikái: Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában.* Budapest: Napvilág Kiadó

Gagyi Ágnes (2018c): Informális gazdaság, népi önszerveződés és „posztneoliberális" baloldali rezsimek Latin-Amerikában: Verónica Gago: *Neoliberalism from Below. Fordulat,* 11 (24): 242–256.

Gagyi Ágnes (2018d): Mozgalomkutatás Kelet-Közép-Európában: A második világháború utáni nyugati mintákra szabott eszközrendszer korlátai. In: Antal Attila (szerk.): *Mozgalmi társadalom.* Budapest: Noran Libro, 55–82.

Gagyi Ágnes (2018e): Szolidáris gazdaság: A válságra adott társadalmi válasz anyagi alapjai. *Mérce,* 2018. február 8. (https://merce.hu/2018/02/08/szolidaris-gazdasag-a-valsagra-adott-tarsadalmi-valasz-anyagi-alapjai/)

Gagyi Ágnes (2019a): Félelem helyett kölcsönös segítség: A katasztrófaszociológia tanulságai a klímaválságra való felkészülésre. *Fordulat,* 11 (25): 241–250.

Gagyi Ágnes (2019b): Mit értünk válságon? A második világháború utáni globális hegemóniaciklus hanyatlása. *a szem,* 2019. május 20. (https://aszem.info/2019/05/mit-ertunk-valsagon-a-masodik-vilaghaboru-utani-globalis-hegemoniaciklus-hanyatlasa/)

Gagyi, Ágnes (2020): Socialism and Development: Seven Theses on Global Integration. *LeftEast,* 2020. február 20. (https://www.criticatac.ro/lefteast/socialism-and-development-six-theses-on-global-integration%ef%bb%bf/)

Gagyi, Ágnes – Éber, Márk Áron (2015): Class and Social Structure in Hungarian Sociology. *East European Politics and Societies and Cultures,* 29 (3): 598–609.

Gagyi, Ágnes – Ivancheva, Mariya (2018): The Rise and Fall of Civil Society in East-Central Europe. In: Moskalewicz, Marcin – Przybylski, Wojciech (eds.): *Understanding Central Europe.* London–New York: Routledge

Gagyi Ágnes – Jelinek Csaba – Pósfai Zsuzsanna – Vigvári András (2019): Lakhatási helyzet a válság után: Financializációs folyamatok, kettészakadó lakáspolitikák és a háztartások túlélési stratégiái. *Fordulat,* 12 (26): 199–224.

Gagyi, Ágnes – Gerőcs, Tamás (2019): The Political Economy of Hungary's New „Slave Law". *LeftEast,* 2019. január 1. (http://www.criticatac.ro/lefteast/the-political-economy-of-hungarys-new-slave-law/)

Gagyi Ágnes – Pulay Gergő (2017): Szolidaritás, reprezentáció és képviselet a szegénységkutatásban és az új középosztálybeli aktivizmusban. *Replika,* 28 (104): 81–99.

Gagyi Ágnes – Szarvas Márton (2016): Válság, művészet és politikai aktivizmus – ma: A kortárs kulturális mező újrapolitizálódásának társadalmi környezete. *Eszmélet,* 28 (112): 111–133.

Gazsó Ferenc (1990): A káderbürokrácia és az értelmiség. *Társadalmi Szemle,* 45 (11): 3–12.

Gerő Márton – Kovách Imre (2015): Struktúrák, egyenlőtlenségek és hálózatok. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle,* 5 (3): 17–43. (https://socio.hu/uploads/files/2015_3/gero_kovach.pdf)

Gerőcs Tamás (2015): A német járműipar globális terjeszkedésének hatása a kelet-közép-európai felzárkózásra. *Külügyi Szemle,* 14 (3): 96–117.

Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2018): A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban: Magyarország EU-integrációjáról – történeti szociológiai megközelítésben. *Eszmélet,* 30 (118): 12–33.

Gerőcs, Tamás – Pinkasz, András (2017a): Debt-Ridden Development on Europe's Eastern Periphery. In: Boatcă, Manuela – Komlosy, Andrea – Nolte, Hans-Heinrich (eds.): *Global Inequalities in World-Systems Perspective: Theoretical Debates and Methodological Innovations.* London–New York: Routledge, 131–153.

Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2017b): A KGST a világrendszerben: Egy félperiféria kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. *Eszmélet,* 29 (113): 15–36.

Gerőcs, Tamás – Pinkasz, András (2018): Conflicting Interests in the Comecon Integration: State Socialist Debates on East-West-South Relations. *East Central Europe*, 45 (2–3): 336–365.

Gerőcs, Tamás – Pinkasz, András (2019a): Relocation, Standardization and Vertical Specialization: Core-Periphery Relations in the European Automotive Value Chain. *Society and Economy,* 41 (2): 1–22.

Gerőcs, Tamás – Pinkasz, András (2019b): *Central and Eastern Europe's Dependent Development in German automotive value chains.* Working Paper 253. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet.

Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2019c): Magyarország az európai munkamegosztásban: A termelés áthelyezése a globális járműipari

értékláncokban. *Fordulat,* 12 (26): 172–198.

Gerőcs, Tamás – Meszmann, T. Tibor – Pinkasz, András (2020): Uneven Development in the European Automotive Industry: Labour Fragmentation and Value Added Production in the Hungarian Semi-Periphery. In: Komlosy, Andrea – Musić, Goran (eds.): *ITH Global Commodity Chains and Labour Relations.* Leiden–New York: Brill (Megjelenés alatt)

Gerschenkron, Alexander ([1962] 1984): A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból. In: Uő: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból.* Budapest: Gondolat, 35–67.

Gerth, Hans – Mills, C. Wright (1953): *Character and Social Structure: The Psychology of Social Institutions.* New York: Harcourt and Brace

Gill, Stephen (ed.) (1993): *Gramsci, Historical Materialism and International Relations.* Cambridge: Cambridge University Press

Gilly, Gyula (2018): *Misplaced Priorities and Missing Consistency: Health Policy in Hungary and its Consequences on Health and Health Funding.* Budapest: Friedrich Ebert Stiftung (http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14208.pdf)

Goldthorpe, John H. – Lockwood, David – Bechhoffer, Frank – Platt, Jennifer ([1968] 1973): Következtetések: a jómódú munkás helye az osztálystruktúrában. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *A társadalmi struktúra és rétegződés II. Elméletek és konkrét elemzések II. kötet.* Budapest: KJK, 191–209.

Gramsci, Antonio (1977): *Az új fejedelem: Jegyzetek Machiavellihez.* Budapest: Európa

Gramsci, Antonio (2000): *The Antonio Gramsci Reader: Selected Writings, 1916–1935.* (Ed.: Forgacs, David) New York: New York University Press

Greenwood, Jeremy – Guner, Nezih – Kocharkov, Georgi – Santos, Cezar (2014): *Marry Your Like: Assortative Mating and Income Inequality.* NBER Working Paper No. 19829, January, 2018. (http://pareto.uab.es/nguner/ggksPandP-December2013.pdf)

Gregor Anikó (2018): Nem vész el csak átalakul? Kísérlet a neoliberális neopatriarchátus fogalmának magyarországi alkalmazására. *Fordulat,* 11 (24): 109–133.

Gregor Anikó – Kováts Eszter (2018): *Nőügyek 2018: Társadalmi problémák és megoldási stratégiák.* Budapest: Friedrich Ebert Stiftung (http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14461.pdf)

Gregor, Anikó – Kováts, Eszter (2019): Work–Life: Balance? Tensions between Care and Paid Work in the Lives of Hungarian Women. *socio.hu,* Special Issue (7): 91–115. (https://socio.hu/uploads/files/2019eng_labour/2019eng_gregor_kovats.pdf)

Greskovits Béla (2015): A kapitalizmus és demokrácia törékeny egyensúlya Kelet-Közép-Európa „nagy átalakulásában". *Politikatudományi Szemle,* 24 (3): 7–24.

Gyáni Gábor (1997): Polgárosodás mint zsidó identitás. *Budapesti Könyvszemle*, 9 (3): 266–278.

Gyáni Gábor (1998): Forráskritika és bizonyítás: Viszontválasz Karády Viktornak. *Budapesti Könyvszemle,* 10 (1): 20–28.

Gyáni Gábor (2001a): Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest: Osiris, 187–389.

Gyáni Gábor (2001b): Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 2 (3–4): 221– 233.

Gyáni Gábor (2010): Empíria, ideológia és tudomány Erdei Ferenc munkásságában. *Szociológiai Szemle,* 20 (4): 43–59.

Gyáni Gábor (2012): Pontatlan olvasatok, avagy hogyan konstruáljuk meg a vitapartnert. *Eszmélet,* 24 (95): 173–183.

Gyilasz, Milovan ([1956] 1958): *Az új osztály.* (Ford.: Kovács János) H. n: é. n. [Budapest: Kossuth, zárt kiadvány]

Hadas Miklós (1990): Marxizmus és makroszociológia: Kritikai adalékok két évtized hazai struktúrakutatásához. *Replika,* 1 (1): 3–15.

Hall, Peter A. – Soskice, David (eds.) (2001): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage.* Oxford: Oxford University Press

Halmos Károly (2010a): A történelmi népi társadalom: A magyar társadalom a két háború között című tanulmány negyedik része. *Szociológiai Szemle*, 20 (4): 4–11.

Halmos Károly (2010b): Erdei Ferenc 1943. évi szárszói beszéde mint politikai szöveg. *Szociológiai Szemle,* 20 (4): 60–108.

Han, Byung-Chul [2010]: *Psychopolitik: Neoliberalismus und die neuen Machttechniken.* Frankfurt am Main: Fischer

Han, Byung-Chul ([2016] 2019): *A kiégés társadalma.* (Ford.: Miklódy Dóra–Simon-Szabó Ágnes.) Budapest: Typotex

Hankiss Elemér (1984): „Második társadalom"? *Valóság*, 27 (11): 25–44.

Haraszti Miklós ([1975] 1989): *Darabbér: Egy munkás a munkásállamban.* Budapest: Téka

Havas Gábor – Kemény István – Kertesi Gábor (1998): A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika,* 27 (3): 31–33.

Hegedüs András (1964): A szocialista társadalom strukturális modellje és a társadalmi rétegződés. *Valóság,* 7 (5): 1–15.

Hegedüs András (1965): Optimalizálás és humanizálás: Az irányítási rendszer korszerűsítéséről. *Valóság,* 8 (3): 17–32.

Hegedüs András (1966a): Társadalmi struktúra és munkamegosztás. *Valóság,* 9 (8): 20–31.

Hegedüs András (1966b): *A szocialista társadalom struktúrájáról.* Budapest: Akadémiai Kiadó

Hegedüs András (1966c): Bürokratikus viszony és szocializmus: A bürokrácia elleni harc történelmi előzményéről. *Kortárs,* 10 (8): 1267–1277.

Hernádi Miklós (szerk.) (1984): *A fenomenológia a társadalomtudományban.* Budapest: Gondolat

Hopkins, Terence K. (1977): Notes on Class Analysis and the World-System. *Review (Fernand Braudel Center),* 1 (1): 67–72.

Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.) (2000): *Cigánynak születni: Tanulmányok, dokumentumok.* Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány–Új Mandátum

Huszár Ákos (2011a): Egyenlőtlenség és osztály: Mit várunk, mit várhatunk el egy osztálysémától? *Társadalomkutatás,* 29 (4): 405–421.

Huszár Ákos (2011b): Társadalmi rétegződés és az egyenlőtlenségek igazolása: Sérülékeny csoportok a magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle,* 21 (3): 107–124.

Huszár Ákos (2012a): Társadalmi rétegződés és politikai viselkedés: A státuszinkonzisztencia problémája. *Társadalomkutatás,* 30 (4): 309–323.

Huszár Ákos (2012b): Osztályegyenlőtlenségek: Az egyenlőtlenségek ábrázolása Magyarországon. *Szociológiai Szemle,* 22 (2): 4–26.

Huszár Ákos (2013a): Foglalkozási osztályszerkezet (I.): Elméletek, modellek. *Statisztikai Szemle,* 91 (1): 31–56.

Huszár Ákos (2013b): Foglalkozási osztályszerkezet (II.): Az osztályozás problémái. *Statisztikai Szemle*, 91 (2): 117–131.

Huszár Ákos (2013c): Foglalkozási osztályszerkezet (III.): Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statisztikai Szemle,* 91 (7): 718–744.

Huszár Ákos (2014): Osztály és elismerés: A magyar társadalom elismerési viszonyairól. *Replika,* 25 (88): 81–109.

Huszár Ákos (2016): Osztályelemzés és társadalomkritika: Válasz a bírálóimnak. *Szociológiai Szemle,* 26 (1): 96–120.

Huszár Ákos (2017): Egyenlő esélyek? *Új Egyenlőség,* 2017. május 2. (http://ujegyenloseg.hu/egyenlo-eselyek/)

Huszár Ákos (2019): Osztálytársadalom-e a magyar társadalom? *Szociológiai Szemle,* 29 (4): 4–32.

Huszár Ákos – Sik Endre (2017): Rétegződés, szegmentáció, prekariátus. In: Kovách Imre (szerk.) (2017): *Társadalmi integráció: Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban.* Budapest–Szeged: Magyar Tudományos Akadémia Társalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet– Belvedere Meridionale, 239–264.

Huszár Ákos – Berger Viktor (2020): Az új középosztály? Mj. e.

Huszár Tibor [H.T.] (1976): [Bevezető Erdei Ferenc A magyar társadalom a két háború között című kéziratához] *Valóság,* 19 (4): 22.

Huszár Tibor (2003): Egy kézirat történetéhez. In: Léderer Pál (szerk.): *Harminc év: Mannheim-előadások.* Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 89–97.

Huszár Tibor (2012): *Erdei Ferenc 1910–1971: Politikai életrajz.* Budapest: Corvina

Jackson, Michelle – Evans, Geoffrey (2017): Rebuilding Walls: Market Transition and Social Mobility in the Post-Socialist Societies of Europe. *Sociological Science,* (4): 54–79.

Janos, Andrew C. ([2000] 2003): *Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában.* Budapest: Helikon

Jelinek, Csaba (2017): *Uneven Development, Urban Policy Making and Brokerage: Urban Rehabilitation Policies in Hungary since the 1970s.* (PhD Dissertation.) Budapest: Department of Sociology and Social Anthropology, Central European University

Jessop, Bob – Sum, Ngai-Ling (2006): *Beyond the Regulation Approach: Putting Capitalist Economies in Their Place.* Cheltenham, UK – Northampton MA, USA: Edward Elgar Publishing

Juhász Pál (1986–1987): Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc,* 6–7 (4–1): 5–17.

Kabai Imre (2005): *Társadalmi rétegződés és életesemények: A magyar fiatalok a posztindusztriális korszakban.* Budapest: Új Mandátum

Kabai Imre – Kenéz Anikó – Iharosi Tamás (szerk.) (2018): *Hol tart ma a „társadalomtagozódás" kutatása? A ZSKE Társadalomtudományi Kutatóközpontjának elméleti és empirikus kísérleteiről.* Budapest: Zsigmond Király Egyetem–Ifjúságszakmai Társaság Alapítvány–L'Harmattan

Kalb, Don ([2005] 2011): A folyamatoktól az erőszakig: Politika és tudás a globalizációról és birodalomról folyó vitákban. In: Scheiring Gábor – Boda Zsolt (szerk.) (2011), 18–52.

Kalb, Don – Halmai, Gábor (szerk.) (2011): *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe.* New York–Oxford: Berghahn

Kalb, Don (2011): Introduction: Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe. In Kalb, Don – Halmai, Gábor (eds.) (2011), 1–36.

Kalb, Don (2012): The Traumatic Symbol of the Middle Class: An Interview with Don Kalb. (Készítette: Csurgó, Dénes–Sidó, Zoltán) *Visegrad Revue.* (2). (http://visegradrevue.eu/the-traumatic-symbol-of-the-middle-class/)

Kalb, Don (2014): Class: The Urban Commons and the Empty Sign of „The Middle Class" in the Twenty-First Century. In: Nonini, Donald M. (ed.): *A Companion to Urban Anthropology.* Chichester, West Sussex: Wiley–Blackwell, 157–176.

Kant, Immanuel ([1781] 2004): *A tiszta ész kritikája.* (Ford.: Kis János) Budapest: Atlantisz

Karády Viktor (1998): Zsidó és nem zsidó polgárosodás? Válasz Gyáni Gábornak. *Budapest Könyvszemle*, 10 (1): 9–20.

Kasnyik Márton (2017): Minél többet keresel, annál jobban kedvezett neked a Fidesz-kormány. *G7,* 2017. december 2. (https://g7.hu/allam/20171202/minel-gazdagabb-vagy-annal-jobban-kedvezett-neked-a-fidesz-kormany/)

Kasnyik Márton – Hajdu Miklós (2018a): A magyar vergődés Európa alján, ahogy még sosem láttad. *G7,* 2018. április 2. (https://g7.24.hu/allam/20180402/a-magyar-vergodes-europa-aljan-ahogy-meg-sosem-lattad/)

Kasnyik Márton – Hajdu Miklós (2018b): A százezer leggazdagabb magyar betört az európai elitbe, a félmillió legszegényebb lecsúszott. *G7,* 2018. április 6. (https://g7.24. hu/allam/20180406/a-szazezer-leggazdagabb-magyar-betort-az-europai-elitbe-a-felmillio-legszegenyebb-lecsuszott/)

Kelemen Zsófia – Rakovics Márton (2013): Prekaritás és habitus: Kérdések a prekariátusról mint új osztályról és kategóriáról Pierre Bourdieu társadalomelméletének tükrében. In: Bezsenyi Tamás és mtsai (szerk.): *Kötetlen: Az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium tanulmánykötete.* Budapest: ELTE ARTSZ, 13–22.

Kemény István (1969): *Elméletek a társadalmi rétegződésről. (Szociológiai Közlemények.)* Budapest: Tudományos Ismeretterjesztő Társaság

Kemény István (1972): A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia,* 1 (1): 36–47.

Kemény István (1990): *Velük nevelkedett a gép: Magyar munkások a hetvenes évek elején.* Budapest: VITA

Kenéz Anikó és mtsai (2018): A 21. század társadalmi kihívásai. Kabai Imre – Kenéz Anikó – Iharosi Tamás (szerk.) (2018), 11–26.

Kenyeres László (2005): Pár(t)választás. *Politikatudományi Szemle,* 14 (1): 51–80.

Kertesi Gábor (1998): Az empirikus cigánykutatások lehetőségeiről. *Replika,* 9 (29): 201–222.

King, Lawrence Peter – Szelényi, Iván (2004): *Theories of the New Class: Intellectuals and Power.* Minneapolis–London: University of Minnesota Press.

King, Lawrence P. – Szelényi Iván ([2005] 2011): Poszt-kommunista gazdasági rendszerek. In: Scheiring Gábor – Boda Zsolt (szerk.) (2011), 399–441.

Kis Miklós (2017): Sikerpropaganda és valóság: Hét tévhit a magyar munkaerőpiacról. *hvg.hu,* 2017. június. 26. (http://hvg.hu/gazdasag/20170626_Het_elterjedt_tevhit_a_magyar_munkaeropiacrol)

Kiss Ambrus (2018): Béregyenlőtlenség magyar módra, avagy tényleg fizessenek a gazdagok! *Új Egyenlőség,* 2018. október 24. (http://ujegyenloseg.hu/beregyenlotlenseg-magyar-modra-avagy-tenyleg-fizessenek-a-gazdagok/)

B. Kis Anna – Tóth István György (2016): *„Makro sokkok – mikro válaszok: Sikeres és sikertelen háztartási alkalmazkodás a válság idején Magyarországon.* Budapest: Tárki

Kiss Viktor (2017): Marxizmus az osztályharc után: Ernesto Laclau és Slavoj Žižek vitája a populizmusról. *Fordulat,* 10 (22): 30–53.

Kiss Viktor (2018): *Ideológia, kritika, posztmarxizmus: A baloldal új korszaka felé.* Budapest: Napvilág Kiadó

Kjosszev, Alekszandar ([1999] 2000): Megjegyzések az önmagukat kolonializáló kultúrákról. *Magyar Lettre Internationale,* 10 (37): 7–10.

Kjosszev, Alekszandar (2001): Hazai ízek és nemzeti hősök: Az antropológiai kultúra és a nemzeti kultúrák közti szakadás Dél-Kelet-Európában. *Magyar Lettre Internationale,* (40).

Kjosszev, Alekszandar (2008): „Hősök helyett közvetítők": Beszélgetés Alekszandar Kjosszev kultúrakutatóval. (Készítette: Pulay Gergő–Krasztev, Sztefan.) *anBlokk,* 1 (1–2): 113–122.

Kmetty Zoltán – Koltai Júlia (2015): Kapcsolathálózatok mérése: Elméleti és gyakorlati dilemmák, lehetőségek. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle,* 5 (4): 34–49. (https://socio.hu/uploads/files/2015_4/kmetty.pdf)

Kmetty Zoltán – Koltai Júlia (2016): Státuszelérés, társas támogatás, társadalmi törésvonalak: A kapcsolathálózati integráció aspektusai. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle,* 6 (3): 1–21. (https://socio.hu/uploads/files/2016_3/kmetty_koltay.pdf)

Kmetty, Zoltán – Koltai, Júlia – Tardos, Róbert (2017): Core Ties Homophily and Sociocultural Divides in Hungary from 1987 to 2015. *International Journal of Sociology,* 47 (3): 228–249.

Kmetty, Zoltán – Tardos, Róbert – Albert, Fruzsina – Dávid, Beáta (2018): Mapping Social Milieus and Cohesion Patterns between 1997 and 2014: Exploiting the Potential of the Occupational Position Generator. *Social Networks,* (55): 116–129.

Kmetty Zoltán – Koltai Júlia (2018): Társadalmi mobilitás – kapcsolathálózati megközelítésben. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2018.* Budapest: Tárki, 47–63.

Kolosi Tamás (1971): *A társadalmi struktúra marxista elméletéhez.* Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet

Kolosi Tamás (1974): *Társadalmi struktúra és szocializmus.* Budapest: Kossuth

Kolosi Tamás (1982a): Struktúra, rétegződés, metodológia. In: Várnai Györgyi (szerk.): *Elméletek és hipotézisek: Műhelytanulmányok: Rétegződés-modell vizsgálat I.* Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 11–59.

Kolosi Tamás (1982b): A strukturális viszonyok körvonalai. *Valóság,* 25 (11): 1–17.

Kolosi Tamás (1986): Strukturális csoportok és reform. *Valóság,* 29 (7): 19–31.

Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom: Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenségek Magyarországon.* Budapest: Gondolat

Kolosi Tamás (1988): Társadalmi struktúra és rétegződés. In: Gábor Luca (szerk.): *Egyenlőtlen helyzetek.* Budapest: Kossuth, 13–62.

Kolosi Tamás (2000): *A terhes babapiskóta: A rendszerváltás társadalomszerkezete.* (Sági Matild és Róbert Péter közreműködésével.) Budapest: Osiris

Kolosi Tamás – Papp Zsolt – Gombár Csaba – Pál László – Bara János (1979): A társadalmi egyenlőtlenségek tudati tükröződése és az ezzel kapcsolatos értékorientációk. In: P. Kálmán Katalin (szerk.): *Társadalmi struktúránk fejlődése II. Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség.* Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 297–374.

Kolosi Tamás – Papp Zsolt – Gombár Csaba – Pál László – Bara János (1980): *Réteghelyzet – rétegtudat.* Budapest: Kossuth

Kolosi Tamás – Róna-Tas Ákos (1992): Az utolsókból lesznek az elsők? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. *Szociológiai Szemle,* 2 (2): 3–26.

Kolosi Tamás – Róbert Péter (1992): A rendszerváltás társadalmi hatásai. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1992.* Budapest: Tárki, 37–74.

Kolosi Tamás – Sági Matild (1996): Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996.* Budapest: Tárki, 149–197.

Kolosi Tamás – Sági Matild (1998): Hullámzó háztartások. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*

1998. Budapest: Tárki, 45–71.

Kolosi Tamás – Róbert Péter (2004): A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2004.* Budapest: Tárki, 48–74.

Kolosi Tamás – Dencső Blanka (2006a): Osztályok – családok – települések. In: Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Feketén, fehéren: Tárki Monitor Jelentések 2005.* Budapest: Tárki, 33–43.

Kolosi Tamás – Dencső Blanka (2006b): Osztálytársadalom? In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2006.* Budapest: Tárki, 19–41.

Kolosi Tamás – Keller Tamás (2010): Kikristályosodó társadalomszerkezet. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2010.* Budapest: Tárki, 105–138.

Kolosi Tamás – Szelényi Iván (2010): *Hogyan legyünk milliárdosok? Avagy a neoliberális etika és a posztkommunista kapitalizmus szelleme.* Budapest: Corvina

Kolosi Tamás – Pósch Krisztián (2014): Osztályok és társadalomkép. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2014.* Budapest: Tárki, 139–156.

Kolosi Tamás – Fábián Zoltán (2016): Vagyoneloszlás Magyarországon. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2016.* Budapest: Tárki, 98–112.

Konrád György – Szelényi Iván ([1968] 1971): Új lakótelepek szociológiai vizsgálata. In: Szelényi Iván (szerk.): *A szocialista városok és a szociológia.* Budapest: Kossuth, 182–219.

Konrád György – Szelényi Iván (1969): *Az új lakótelepek szociológiai problémái.* Budapest: Akadémiai Kiadó

Konrád György – Szelényi Iván ([1969] 1971): A lakáselosztás szociológiai kérdései. In: Szelényi Iván (szerk.): *A szocialista városok és a szociológia.* Budapest: Kossuth, 344–368.

Konrád György – Szelényi Iván (1971): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság,* 14 (12): 19–35.

Konrád György – Szelényi Iván ([1978] 1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Budapest: Gondolat

Konrád György – Szelényi Iván ([1992] 1995): Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. In Andorka Rudolf –

Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés.* Budapest: Aula, 139–159.

Kormányszóvivői Iroda (2012): A középosztály meghatározása. (https://index.hu/assets/documents/gazdasag/magyar/kozeposztaly.pdf)

Kornai János ([1957] 1990): *A gazdasági vezetés túlzott központosítása: Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján.* Budapest: KJK

Kornai János (1978): A hiány újratermelése. *Közgazdasági Szemle,* 25 (9): 1034–1050.

Kornai János (1980): *A hiány.* Budapest: KJK

Kornai János (1983): Bürokratikus és piaci koordináció. *Közgazdasági Szemle,* 30 (9): 1025–1038.

Kornai János (1986): A puha költségvetési korlát. *Tervgazdasági Fórum,* 2 (3): 1–18.

Kornai János – Maskin, Eric – Roland, Gérard ([2003] 2004a): A puha költségvetési korlát I. *Közgazdasági Szemle,* 51 (7–8): 608–624.

Kornai János – Maskin, Eric – Roland, Gérard ([2003] 2004b): A puha költségvetési korlát II. *Közgazdasági Szemle,* 51 (9): 777–809.

Kotz, David M. (2008): Neoliberalizmus és financializáció. *Fordulat,* 1 (4): 65–81.

Kovai Cecília (2017): *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság.* Budapest: L'Harmattan

Kovách Imre (szerk.) (2002): *Hatalom és társadalmi változás: A posztszocializmus vége.* Budapest: Napvilág Kiadó

Kovách Imre (szerk.) (2006): *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon.* Budapest: Napvilág Kiadó

Kovách Imre (2006): Paradigmaváltás, társadalmi szerkezet és egyenlőtlenség. In: Uő (szerk.) (2006), 11–18.

Kovách Imre – Kuczi Tibor – Jókuthy Emese (2006): Az osztályok, a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának szükségességéről. In: Kovách Imre (szerk.) (2006), 19–35.

Kovách Imre (2012): *A vidék az ezredfordulón: A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai.* Budapest: Argumentum–MTA TK Szociológiai Intézet

Kovách Imre (2016): *Földek és emberek: Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon.* Budapest–Debrecen: MTA TK–Debreceni Egyetemi

Kiadó

Kovách Imre (szerk.) (2017): *Társadalmi integráció: Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban.* Budapest–Szeged: MTA TK Szociológiai Intézet–Belvedere Meridionale

Kovách Imre – Kristóf Luca – Szabó Andrea (2015): Társadalmi integráció, dezintegráció és társadalmi rétegződés. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle,* 5 (3): 63–83. (https://socio.hu/uploads/files/2015_3/kov_kris_szab.pdf)

Kovách Imre – Hajdu Gábor – Gerő Márton – Kristóf Luca – Szabó Andrea (2016): A magyar társadalom integrációs és rétegződésmodelljei. *Szociológiai Szemle,* 26 (3): 4–27.

Kovách Imre – Hajdu Gábor – Gerő Márton – Kristóf Luca – Szabó Andrea (2017): Az integrációs modell. In Kovách Imre (szerk.) (2017), 21–48.

Kovách Imre – Szabó Andrea – Hajdu Gábor – Kristóf Luca – Gerő Márton (2018): Az integrációs modell érvényessége. *Szociológiai Szemle,* 28 (3): 22–42.

Kovács Éva – Melegh Attila (1997): Tükör által homályosan: Kísérlet Erdei Ferenc A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának rekonstrukciójára. In: Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság: Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról.* Budapest: Scientia Humana, 133–156.

Kovács Katalin (szerk.) (2016): *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken.* Budapest: Argumentum

Kovács, Katalin – Váradi, Monika Mária (2000): Women's Life Trajectories and Class Formation in Hungary. In: Gal, Susan – Kligman, Gail (eds.): *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism.* Princeton: Princeton University Press, 176–200.

Kováts Eszter (2017): A házimunka nem magánügy. *Új Egyenlőség,* 2017. március 7. (http://ujegyenloseg.hu/a-hazimunka-nem-maganugy/)

Kováts Eszter (2018): Az igazságosság dilemmái a kultúrharcok korában. *Új Egyenlőség,* 2018. január 9. (http://ujegyenloseg.hu/az-igazsagossag-dilemmai-a-kulturharcok-koraban/)

Kövér György (1982): *Iparosodás agrárországban: Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914.* Budapest: Gondolat

Kövér György (2001): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest: Osiris, 11–186.

Krausz Tamás (szerk.) (1998): *Rendszerváltás és társadalomkritika: Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből.* Budapest: Napvilág Kiadó

Krausz Tamás (2012a): A magyar történetírás és a marxizmus: Megjegyzések a „kelet-európaiság" problémájához. *Eszmélet,* 24 (94): 182–244.

Krausz Tamás (2012b): A meg nem értett Gyáni Gábor. *Eszmélet,* 24 (95): 185–195.

Krausz Tamás (szerk.) (2016): *Antikapitalista baloldal.* Budapest: Eszmélet Alapítvány–Közép-Európai Fejlesztési Egyesület

Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.) (2007): *Államszocializmus: Értelmezések, viták, tanulságok.* Budapest: L'Harmattan–Eszmélet Alapítvány

Krasztev, Peter – Van Til, Jon (szerk.) (2013): *Tarka ellenállás: Kézikönyv rebelliseknek és békéseknek.* Budapest: Napvilág Kiadó

Krasztev, Peter – Van Til, Jon (eds.) (2015): *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy.* Budapest–New York: CEU

Krönes, Christian – Weigensamer, Florian (2018): *Welcome to Sodom. (Isten hozta Szodomában. Földünk a tűréshatáron)* (Osztrák dokumentumfilm)

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2015): *Népszámlálás 2011: 11. kötet: A társadalom rétegződése.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal (https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_15_2011.pdf)

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2016a): *A Magyarországon működő külföldi irányítású leányvállalatok tevékenysége: 2014. évi végleges és 2015. évi előzetes adatok alapján.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal (http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kulfleany14.pdf)

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2016b): *A háztartások életszínvonala, 2015.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal (http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/hazteletszinv/hazteletszinv15.pdf)

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2017a): *Mikrocenzus 2016: 2. kötet: A népesség és a lakások jellemzői.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal (https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_2.pdf)

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2017b): *Mikrocenzus 2016: 3. kötet: Demográfiai adatok.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal (https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_3.pdf)

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2017c): *Mikrocenzus 2016: 4. kötet: Iskolázottsági adatok.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal (https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_4.pdf)

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2017d): *287 100 forint volt a bruttó átlagkereset: Gyorstájékoztató, Keresetek, 2017. január–április.* (Közzététel: 2017. június 21.) Budapest: Központi Statisztikai Hivatal (http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/ker/ker1704.html)

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2017e): *290 600 forint volt a bruttó átlagkereset: Gyorstájékoztató, Keresetek, 2017. január–augusztus.* (Közzététel: 2017. október 19.) Budapest: Központi Statisztikai Hivatal (http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/ker/ker1708.html)

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2017f): *A Magyarországon működő külföldi irányítású leányvállalatok tevékenysége a 2015. évi végleges és a 2016. évi előzetes adatok alapján.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal (http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kulfleany15.pdf)

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2018a): *Mikrocenzus 2016: 7. kötet: Lakáskörülmények.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal (https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_7.pdf)

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2018b): *Mikrocenzus 2016: 9. kötet: A foglalkozási szerkezet változása és jellemzői Magyarországon.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal (https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_9.pdf)

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2018c): *324 700 forint volt a bruttó átlagkereset: Gyorstájékoztató, Keresetek, 2017. január–július.* (Közzététel: 2018. szeptember 20.) Budapest: Központi Statisztikai Hivatal (http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/ker/ker1807.html)

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2018d): *A Magyarországon működő külföldi irányítású leányvállalatok tevékenysége a 2016. évi végleges és a 2017. évi előzetes adatok alapján.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal (http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kulfleany16.pdf)

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2019a): *Alkalmazottak száma munkaszerződésük időtartama szerint, nemenként (1998–).* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal (https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlf009.html)

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2019b): *Foglalkoztatottak száma rész- vagy teljes munkaidős foglalkozásuk szerint, nemenként (2000–).* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal (https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlf008.html)

KSH [Központi Statisztikai Hivatal] (2019c): *Külföldi irányítású vállalkozások Magyarországon, 2018.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal (http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kulfleany18.pdf)

Kuczi Tibor (1990): Beszédmódok a marxizmusoktatásban: A *Tájékoztató* című periodika elemzése. In: Szabó Márton (szerk.): *Tükör által homályosan: Tanulmányok az ideológiáról.* Budapest: MTA Társadalomtudományi Intézete, 124–140.

Kuczi Tibor (1992): Szociológia, ideológia, közbeszéd. In: Várnai Györgyi (szerk.): *Valóság '70: Szociológia, ideológia, közbeszéd; Szociológia és társadalomdiskurzus.* Budapest: Scientia Humana, 9–111.

Kuczi Tibor (1998): Társadalomsakk. *Replika,* 9 (30): 41–50.

Kuczi Tibor (2011): *Munkásprés: A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig.* Budapest: Jelenkorkutató Alapítvány–L'Harmattan

Kuczi Tibor – Kovách Imre – Kristóf Luca (2006): A szociológia szerepváltozása és az értelmiség útja az osztályhatalomból. In: Kovách Imre (szerk.) (2006), 79–105.

Ladányi János (2005): *Szociális és etnikai konfliktusok: Tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából 1987–2005.* Budapest: Új Mandátum

Ladányi János (2010): *Egyenlőtlenségek, redisztribúció, szociálpolitika: Válogatott tanulmányok 1974–2010.* Budapest: Új Mandátum

Ladányi János (2012): *Leselejtezettek: A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában.* Budapest: L'Harmattan

Ladányi János – Szelényi Iván (1997): Ki a cigány? *Kritika,* 26 (12): 3–6.

Ladányi János – Szelényi Iván (1998a): Az etnikai besorolás objektivitásáról. *Kritika,* 27 (3): 33–35.

Ladányi János – Szelényi Iván (1998b): Még egyszer az etnikai besorolás „objektivitásáról". *Replika,* 9 (30): 179–181.

Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái: Közép- és délkelet-európai romák a történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata.* Budapest: Napvilág Kiadó

Laki László (1997): A magyar fejlődés sajátszerűségének néhány vonása: Avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok. *Szociológiai Szemle,* 7 (3): 67–91.

Laki László (2006): Rendszerváltások Magyarországon a 20. században. In: Kovách Imre (szerk.) (2006), 39–77.

Laki László (2009): *Rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás".* Budapest: Napvilág Kiadó

Laki László (2011): Adalékok az „új ifjúság" jelenségköréhez. In: Aczél Ágnes – Rényi Ágnes – Vásárhelyi Mária – Gelléríné Lázár Márta – Kain Péter (szerk.): *A társas szociológus: Tanulmányok Somlai Péter 70. születésnapjára.* Budapest: ELTE TáTK– ELTE Eötvös, 209–221.

LaVaque-Manty, Mika ([2009] 2012): Hogy bukkanhatunk elméleti fogalmakra a való világban: A prekariátus esete. *Fordulat,* 5 (19): 52–74.

Leopold Lajos, ifj. (1912): *A presztízs.* Budapest: Athenaeum

Leopold Lajos, ifj. ([1914–1917] 1988): Színlelt kapitalizmus. *Medvetánc,* 8 (2–3): 321–355.

Lipset, Seymour Martin (1959): Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *The American Political Science Review,* 53 (1): 69–105.

Lipset, Seymour Martin ([1960] 1995): *Homo politicus: A politika társadalmi alapjai.* Budapest: Osiris

Lóránt Károly (1990): Az adósságcsapda. In: Vigvári András (szerk.): *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről.* Budapest: Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete, 53–84.

Lőrincz László (2006): A vonzás szabályai: Hogyan választanak társat az emberek? *Szociológiai Szemle,* 16 (2): 96–110.

Luhmann, Niklas (1985): Zum Begriff der sozialen Klasse. In: Uő (Hrsg.): *Soziale Differenzierung: Zur Gesichte einer Idee.* Opladen: Westdeutscher Verlag, 119–162.

Luhmann, Niklas (1997): *Die Gesellschaft der Gesellschaft 1–2.* Frankfurt am Main: Suhrkamp

Lukács György ([1923] 1971): *Történelem és osztálytudat.* (Ford.: Berényi Gábor) Budapest: Magvető

Magyar Bálint (2013) Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam. In: Uő (szerk.): *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam.* Budapest: Noran Libro

Magyar Bálint (2015): *A magyar maffiaállam anatómiája.* Budapest: Kossuth

Magyar, Bálint (2016): *Post-Communist Mafia-State: The Case of Hungary.* Budapest: CEU

Magyarország története, 8. *1918–1945* (I–II.) (Szerk.: Hajdu Tibor – Tilkovszky Lóránt, főszerk: Ránki György) (1976) Budapest: Akadémiai

Malm, Andreas – Hornborg, Alf ([2014] 2019): Emberi tényező? Az antropocén-narratíva kritikája. *Fordulat*, 12 (25): 5–16.

Mannheim Károly ([1929] 1996): *Ideológia és utópia.* (Ford.: Mezei I. György) Budapest: Atlantisz

Mannheim Károly (2000): *Tudásszociológiai tanulmányok.* (Szerk.: Wessely Anna) Budapest: Osiris

Marx, Karl ([1845] 1977): Tézisek Feuerbachról. In: *Marx és Engels válogatott művei* 1. Budapest: Kossuth, 70–73.

Marx, Karl ([1847] 1978): *A filozófia nyomorúsága.* (Ford.: Bencze György) Budapest: Európa

Marx, Karl ([1850] 1962): *Osztályharcok Franciaországban 1948-tól 1850-ig.* MEM 7. Budapest: Kossuth, 7–103.

Marx, Karl ([1852] 1962): *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája.* MEM 8. Budapest: Kossuth, 101–181.

Marx, Karl ([1867] 1955): *A tőke: A politikai gazdaságtan bírálata.* I. MEM 23. Budapest: Szikra

Marx, Karl ([1893] 1974): Az osztályok. In: *A tőke III.* MEM 25. Budapest: Kossuth, 833–834.

Marx, Karl – Engels, Friedrich ([1845–1846] 1977): A német ideológia (Részlet). In: *Marx és Engels válogatott művei* 1. Budapest: Kossuth, 74–128.

Matolcsy György (2012): A felelős és független középosztályról. *Nemzeti Érdek,* (új folyam) 1 (1).

Melegh Attila (1992): A nyugati modell. *Hiány,* július.

Melegh Attila (2003): A kelet/nyugat lejtő. *Élet és Irodalom,* 47 (17), 2003. április 28.

Melegh, Attila (2006): *On the East–West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe.* Budapest–New York: CEU

Melegh, Attila (2011): Living to Ourselves: Localizing Global Hierarchies in State Socialist Hungary in the 1970s and 1980s. *Journal of Modern European History,* 9 (2): 263–281.

Melegh, Attila (2012a): Provincial Europe. *International Sociology,* 27 (2): 179–188.

Melegh Attila (2012b): A magyar és a globális ötvenes évek. *Élet és Irodalom,* 55 (42), 2012. október 19.

Melegh Attila (2015a): Globális ötvenes évek. *Eszmélet,* 27 (105): 182–191.

Melegh Attila (2015b): Egyenlőtlen cserék felé: Európa és a vándorlási egyenlegek globális változása. *Eszmélet,* 27 (108): 43–81.

Melegh Attila (2016): Átmeneti osztály és hegemónia: Előadás Szelényi Iván tiszteletére. *Eszmélet,* 28 (112): 78–91.

Melegh Attila (2018): Passzív forradalmak: A magyarországi jobboldali radikalizálódás történeti szociológiai gyökerei. In: Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.) (2018), 179–194.

Meszmann, Tibor T. (2016a): Country Report: Hungary: PRECARIR: The Rise of the Dual Labour Market: Fighting Precarious Employment in the New Member States Through Industrial Relations. *CELSI Research Report,* 12. (https://www.dcu.ie/sites/default/files/dcubs/hungary_national_report_precarir_2016.pdf)

Meszmann, Tibor T. (2016b): Precarious Employment and the Role of Trade Unions in Post-Socialist Central Europe. *LeftEast,* 2016. szeptember 15. (http://www.criticatac.ro/lefteast/precarious-employment/)

Meszmann, Tibor T. (2017): Socially Destructive Amendments to the Hungarian Labour Code Need to be Opposed. *LeftEast,* 2017. május 9. (https://www.criticatac.ro/lefteast/socially-destructive-amendments-to-the-hungarian-labour-code-need-to-be-opposed/)

Meszmann, Tibor T. (2018a): Temporary Agency Work as a Form and Channel of Labour Migration. *LeftEast,* 2018. január 31. (https://www.criticatac.ro/lefteast/agency-migration/)

Meszmann, Tibor T. (2018b): *Munkaerő-kölcsönzés mint munkaviszony és mint mobilitási (migrációs) csatorna.* (Olena Fedyuk közreműködésével.) Budapest: Friedrich Ebert Stiftung (http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14554.pdf)

Meszmann, Tibor T. (szerk.) (2019): *Fókuszban Kecskemét: Munkafeltételek a dél-alföldi autóiparban.* Budapest: Vasas Szakszervezeti Szövetség. (https://www.fes-budapest.org/fileadmin/user_upload/dokumente/pdf-dateien/Kecskemet20190618.pdf)

Mészáros György (2018): Az LMBT+ identitások és mozgalom politikai gazdaságtana a félperiférián. *Fordulat,* 11 (24): 215–241.

Mezzadri, Alessandra (2017): *The Sweatshop Regime: Labouring Bodies, Exploitation, and Garments Made in India.* Cambridge, UK: Cambridge University Press

Mezzadri, Alessandra (2019): On the Value of Social Reproduction: Informal Labour, the Majority World and the Need for Inclusive Theories and Politics. *Radical Philosophy,* 2 (4): 33–41.

Mihályi Péter (2013): *A magyar gazdaság útja az adósságválságba 1945–2013.* Budapest: Corvina

Mihályi Péter (2015): *A privatizált vagyon visszaállamosítása Magyarországon 2010–2014.* Budapest: MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézet (Műhelytanulmányok 2015/7.)

Mihályi Péter (2018): *Az Orbán-korszak mint a nemzeti vagyon hatodik újraelosztási kísérlete.* Budapest: MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézet (Műhelytanulmányok 2018/14.)

Mihályi, Péter – Szelényi, Iván (2019): *Rent-Seekers, Profits, Wages and Inequality: The Top 20%.* London: Palgrave Macmillan

Milanović, Branko (2016): *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Mills, C. Wrigt ([1959] 1970): A szociológiai szemlélet. (Részletek.) In: Uő: *Hatalom, politika, technokraták: Válogatás C. Wright Mills műveiből.* (Szerk.: Kulcsár Kálmán, ford.: Kemény István) Budapest: KJK, 257–419.

Mills, C. Wrigt ([1959] 2000): *The Sociological Imagination.* New York: Oxford University Press

Minsky, Hyman P. ([1964] 2008): Hosszú hullámok a pénzügyi kapcsolatokban: Pénzügyi tényezők a súlyosabb válságokban. *Fordulat,* 1 (4): 10–25.

MNB [Magyar Nemzeti Bank] (2016): *Inflációs jelentés.* Budapest: MNB (https://www. mnb.hu/letoltes/hun-ir.pdf)

MNB [Magyar Nemzeti Bank] (2017): *A háztartási szektor pénzügyi megtakarításai mikro- és makrostatisztikai adatok alapján.* Budapest: MNB (https://www.mnb.hu/letoltes/haztartasok-hun-0531.pdf)

MNB [Magyar Nemzeti Bank] (2019): *Miből élünk? A 2017-es háztartási vagyonfelmérés első eredményeinek bemutatása.* Budapest: MNB (https://www.mnb.hu/letoltes/vagyonfelmeres-2017-web.pdf)

Mód Aladárné – Ferge Sándorné – Láng Györgyné – Kemény István (1966): *Társadalmi rétegződés Magyarországon: 15 000 háztartás 1963. évi adatai.* Budapest: KSH. (Statisztikai Időszaki közlemények 90.)

Mong Attila (2012): *Kádár hitele: A magyar államadósság története 1956–1990.* Budapest: Libri

Montero, Jerónimo (2011): *Neoliberal Fashion: The Political Economy of Sweatshops in Europe and Latin America.* (PhD thesis.) Durham: Durham University, Department of Geography

Moore, Jason W. ([2014] 2019): Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell félteni „a" természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. *Fordulat*, 12 (25): 17–52.

Moore, Jason W. (2015): *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital.* London–New York: Verso

Morcsányi Géza – Tóth István György (szerk.) (2016): *A magyar polgár.* Budapest: Tárki–Magvető

Nagy Éva Katalin (2011): Munkástanácsok 1989-ben: A dolgozói tulajdon kérdése a rendszerváltás folyamatában. *Eszmélet,* 23 (91): 111–129.

Nagy J. Endre ([1986] 1993): Harcban az angyallal: Erdei politikai világnézetének és struktúrarajzának összefüggései az 1940-es évek elején. In: Uő: *Eszme és valóság: Magyar szociológiatörténeti tanulmányok.* Szombathely: Pesti Szalon–Savaria University Press, 103–114.

Nahalka, István (2018): *Back to the Past: The Education System of Hungary After 2010.* Budapest: Friedrich Ebert Stiftung (http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14211.pdf)

Neilson, Brett – Rossiter, Ned ([2009] 2012): A prekaritás mint politikai fogalom: A kapcsolódás, a szubjektiváció és a szerveződés új formái. *Fordulat,* 5 (19): 100–114.

Neumann, Eszter – Mészáros, György (2019): From Public Education to National Public Upbringing: The Neoconservative Turn of Hungarian Education after 2010. In: Traianou, Anna – Jones, Ken (eds.): *Austerity and the Remaking of European Education.* London–New York: Bloomsbury, 117–146.

Némedi Dénes (1978): A szintézis keresése: Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében. *Szociológia,* 7 (4): 511–525.

Némedi Dénes (2000): A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle,* 10 (2): 3–16.

Némedi Dénes (2008): Bevezetés: A szociológia problémája – ma. In: Uő (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák.* Budapest: Napvilág Kiadó, 15–65.

Niederhauser Emil (1962): *Jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában.* Budapest: Akadémiai Kiadó

OECD [Organisation for Economic Co-operation and Development] (2018a): *Inequalities in Household Wealth across OECD Countries: Evidence from the OECD Wealth Distribution Database.* OECD Working Paper No. 88. OECD SDD: Statistics and Data Directorate. (http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=SDD/DOC(2018)1&docLanguage=En)

OECD [Organisation for Economic Co-operation and Development] (2018b): *A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility.* Párizs: OECD Publishing. (https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/broken-elevator-how-to-promote-social-mobility_9789264301085-en#page1)

OECD [Organisation for Economic Co-operation and Development] (2019): Under Pressure*: The Squeezed Middle Class.* Párizs: OECD Publishing. (https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/under-pressure-the-squeezed-middle-class_689afed1-en#page1)

Ossowski, Stanislaw ([1957] 1962): *Die Klassenstruktur im sozialen Bewusstsein.* Newied am Rhein: Hermann Luchterhand

Ost, David (2005): *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe.* Ithaca, NY–London: Cornell University Press.

Ost, David ([2005] 2009): Hogyan veszítették el a liberálisok a munkásság támogatását? *2000,* 21 (1).

Pach Zsigmond Pál (1963): *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV-XVII. században.* Budapest: Kossuth

Pakulski, Jan – Waters, Malcolm (1996): *The Death of Class.* London: Sage

Piketty, Thomas ([2013] 2015): *A tőke a 21. században.* (Ford.: Balogh-Sárközy Zsuzsanna) Budapest: Kossuth

Pinkasz András (2013): *Technokraták vs. populisták: Tudomány és ideológia viszonya a hatvanas évek Magyarországán.* Kézirat

Pinkasz András (2018): Nyers Rezső és a balliberális értelmiség. *Mérce,* 2018. június 29. (https://merce.hu/2018/06/29/nyers-rezso-es-a-balliberalis-ertelmiseg/)

Pogátsa, Zoltán (2011): *Heterodox International Political Economy.* Sopron: University of West Hungary Press

Pogátsa Zoltán (2015): Az Északi Modell relevanciája Magyarországon. *Eszmélet,* 27 (108): 189–201.

Pogátsa Zoltán (2016): *Magyarország politikai gazdaságtana: Az északi modell esélyei.* Budapest: Osiris

Polányi Károly ([1944] 2004): *A nagy átalakulás: Korunk gazdasági és politikai gyökerei.* (Ford.: Pap Mária.) Budapest: Napvilág Kiadó

Polányi Károly ([1957] 1976): A gazdaság mint intézményesített folyamat. In: Uő: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet.* Budapest: Gondolat, 228–273.

Portes, Alejandro (1983): The Informal Sector: Definition, Controversy, and Relation to National Development. *Review (Fernand Braudel Center),* 7 (1): 151–174.

Portes, Alejandro (1985): Latin American Class Structures: Their Composition and Change During the Last Decades. *Latin American Research Review,* 20 (3): 7–39.

Portes, Alejandro – Hoffman, Kelly (2003): Latin American Class Structures: Their Composition and Change During the Neoliberal Era. *Latin American Research Review,* 38 (1): 41–82.

Pósfai, Zsuzsanna (2018): *Reproducing Uneven Development on the Hungarian Housing Market.* (PhD Dissertation.) Szeged: Doctoral School of Geosciences Department of Economic and Social Geography, Faculty of Science and Informatics, University of Szeged

Pósfai Zsuzsanna (2019): Tulajdon, lakhatás, önrendelkezés. *Új Egyenlőség,* 2019. április 29. (http://ujegyenloseg.hu/tulajdon-lakhatas-

onrendelkezes/)

Pósfai, Zsuzsanna – Jelinek, Csaba (2019): Reproducing Socio-Spatial Unevenness Through the Institutional Logic of Dual Housing Policies in Hungary. In: Lang, Thilo – Görmar, Franziska (eds.): *Regional and Local Development in Times of Polarisation: Rethinking Spatial Policies in Europe.* London: Palgrave Macmillan, 197–223.

Poulsen, Frank Piasecki (2010): *Blood in the Mobile.* (Dán dokumentumfilm)

Radice, Hugo ([2009] 2010): Félúton a paradicsomba? A félperiféria-fogalom értelmezése. *Eszmélet,* 22 (85): 159–174.

Rákóczi Kollektíva (2017): Saját tulajdonú lakásunk már úgysem lesz, de biztonságos lakhatást összefogással teremthetünk! *Mérce,* 2017. október 12. (https://merce.hu/2017/10/12/sajat_tulajdonu_lakasunk_mar_ugysem_lesz_de_biztonsagos_lakhatast_osszefogassal_teremthetunk/)

Rákóczi Kollektíva (2018): Összerakjuk, amink van, ebből csinálunk bankot: Interjú egy horvát szövetkezeti bank alapítójával. *Mérce,* 2018. március 7. (https://merce.hu/2018/03/07/osszerakjuk-amink-van-ebbol-csinalunk-bankot-interju-egy-horvat-szovetkezeti-bank-alapitojaval/)

Rigó Anita (2017): Szétszakadt, aztán úgy maradt a magyar középosztály, és ehhez a kormány közvetlenül asszisztált. *G7,* 2017. december 5. (https://g7.hu/kozelet/20171205/szetszakadt-aztan-ugy-maradt-a-magyar-kozeposztaly-es-ehhez-a-kormany-kozvetlenul-asszisztalt/)

Róbert Péter (1997): Foglalkozási osztályszerkezet: Elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle,* 7 (2): 5–48.

Róbert Péter (2014): Osztálylétszám 2014: Gyorsjelentés: 2014. június 12. (Prezentáció diasora) Budapest: MTA TK (https://politologia.tk.mta.hu/uploads/files/Osztalyletszam2014_MTATK.pdf és http://www.origo.hu/attached/20140612osztalyletszam_adatok.pdf)

Róbert Péter (2015): Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban. *Replika,* 26 (92–93): 77–93.

Róbert Péter (2018): Intergenerációs iskolai mobilitás az európai országokban a válság előtt és után. In: Kolosi Tamás – Tóth István

György (szerk.): *Társadalmi riport 2018.* Budapest: Tárki, 64–80.

Róbert Péter – Wessely Anna – Babarczy Eszter – Hadas Miklós – Kemény Vagyim (2003): Kultúra és társadalom: A TEK20 Konferencia 3. napja (szociológia) 2001. május 17. *Fordulat* (különszám), 2003. március, 110–154.

Roberts, Anthony – Struna, Jason (2010): *The Interface of Global Class Formation and Core-Peripheral Relations: Toward a Synthetic Theory and Analysis of Global Inequalities.* (IROWS Working Paper No. 61.) (https://irows.ucr.edu/papers/irows61/irows61.htm)

Roemer, John (1982a): *A General Theory of Exploitation and Class.* Cambridge, MA– London: Harvard University Press

Roemer, John (1982b): New Directions in the Marxian Theory of Exploitation and Class. *Politics and Society,* 11 (3): 253–287.

Romsics Ignác (2005): Magyarország(ok) a két világháború között. In: Gombár Csaba – Volosin Hédi (szerk.): *Két Magyarország?* Budapest: Osiris–Korridor, 49–101.

Roth, Karl Heinz – Van der Linden, Marcel ([2013] 2016): A munka és a munkásság globális történetének körvonalai. *Eszmélet,* 28 (112): 92–109.

Róna-Tas, Ákos (1994): The First Shall Be Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism. *American Journal of Sociology,* 100 (1): 40–69.

Róna-Tas, Ákos (1998): Path Dependence and Capital Theory: Sociology of the Post-Communist Economic Transformation. *East European Politics and Societies,* 12 (1): 107–131.

Róna-Tas Ákos – Böröcz József (1997): Folyamatosság és változás az államszocializmus utáni bolgár, cseh, lengyel és magyar üzleti elitben. *Szociológiai Szemle,* 7 (2): 49–75.

Sachs, Wolfgang ([2000] 2011): Fejlődés: Egy eszme tündöklése és bukása. In: Scheiring Gábor – Boda Zsolt (szerk.) (2011), 53–78.

Sacks, Jared (2019): Rethinking Surplus-Value: Recentring Struggle at the Sphere of Reproduction. *Interface: A Journal for and about Social Movements,* 11 (1): 147–177.

Samuelson, Paul A. (1971): Understanding the Marxian Notion of Exploitation: A Summary of the So-Called Transformation Problem Between Marxian Values and Competitive Prices. *Journal of Economic Literature,* 9 (2): 399–431.

Savage, Mike – Devine, Fiona – Cunningham, Niall – Taylor, Mark – Yaojun, Li – Hjellbrekke, Johs – Le Roux, Brigitte – Friedman, Sam – Miles, Andrew (2013): A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. *Sociology,* 47 (2): 219–250.

Savage, Mike – Devine, Fiona – Cunningham, Niall – Friedman, Sam – Laurison, Daniel – Miles, Andrew – Snee, Helene – Taylor, Mark (2015a): On Social Class, anno 2014. *Sociology,* 49 (6): 1011–1030.

Savage, Mike – Cunningham, Niall – Devine, Fiona – Friedman, Sam – Laurison, Daniel – Mckenzie, Lisa – Miles, Andrew – Snee, Helene – Wakeling, Paul (2015b): *Social Class in the 21st Century.* London: Pelican

Scheiring Gábor – Boda Zsolt (szerk.) (2008): *Gazdálkodj okosan! A privatizáció és a közszolgáltatások politikája.* Budapest: Védegylet–Új Mandátum

Scheiring Gábor – Boda Zsolt (szerk.) (2011): *Globalizáció és fejlődés: Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény.* Budapest: Védegylet–Új Mandátum

Scheiring Gábor (2011): Merre tovább kapitalizmus? A financializáció válsága a centrumtól a perifériáig. In: Boda Zsolt – Scheiring Gábor (szerk.) (2011), 52–84.

Scheiring Gábor (2016a): A nemzeti burzsoázia diszkrét bája: A demokrácia hanyatlásának politikai gazdaságtana. In: Földes György – Antal Attila (szerk.): (2016), 11–45.

Scheiring, Gábor (2016b): The Rise of Illiberalism from East to the West: A Lesson about Class for the Left. *Political Critique,* 2016. november 12. (http://politicalcritique.org/cee/hungary/2016/the-rise-of-illiberalism-from-east-to-the-west-a-lesson-about-class-for-the-left/)

Scheiring, Gábor (2018): Kritikai politikai gazdaságtan. In: Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor (szerk.) (2018), 30–50.

Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála: Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon.* Budapest: Napvilág Kiadó

Scott, Gordon (1968): Why Does Marxian Exploitation Theory Require a Labor Theory of Value? *Journal of Political Economy,* 76 (1): 137–140.

Sebők Miklós (2016): A modernizációs konszenzus mint a rendszerváltás ideológiája és közpolitikája. In: Földes György – Antal Attila (szerk.) (2018), 46–76.

Sebők Miklós (2019): *Paradigmák fogságában: Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban.* Budapest: Napvilág Kiadó

Seccombe, Wally ([1974] 2018): A háziasszony és munkája a kapitalizmusban. *Fordulat,* 11 (24): 31–52.

Sik Endre (1996): Egy ló–öszvér a lovakról és a szamarakról: Adalék a második gazdaság hazai eszmetörténetéhez. *Közgazdasági Szemle,* 43 (7–8): 704–725.

Sik Endre (2001a): Kapcsolatérzékeny útfüggőség: Magyar korrupció? *2000,* 13 (7–8): 11–24.

Sik Endre (2001b): Aczélhálóban: Adalék a kapcsolati tőke működésének megismeréséhez. *Szociológiai Szemle,* 11 (3): 64–77.

Sik Endre (2002): Mindennapi korrupcióink. *Szociológiai Figyelő*, (új folyam) 6 (1–2): 131–145.

Sik Endre (2006): Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle,* 16 (2): 72–95.

Sik, Endre (2010): Network Capital Dependent Path-Dependency. *Corvinus,* 1 (1): 77–102.

Sik Endre – Szeitl Blanka (2016): A prekariátus mint munkaerő-piaci csoport. *Metszetek,* 5 (3): 3–40.

Silver, Beverly (2014): Theorizing the Working-Class in Twenty-First Century Global Capitalism. In: Atzeni, Maurizio (ed.): *Workers and Labour in a Globalized Capitalism: Contemporary Issues and Theoretical Perspectives.* London: Palgrave Macmillan, 46–69.

Silver, Beverly J. – Karatasli, Savan Sahas ([2015] 2016): A kapitalizmus és a munkásmozgalmak történeti dinamikái: Munka, kapitalizmus és mozgalomkutatás. *Eszmélet,* 28 (112): 134–147.

Standing, Guy (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class.* New York–London: Bloomsbury Academic.

Standing, Guy (2012): Prekariátus: Lakosokból állampolgárok? *Fordulat,* 5 (19): 28–51.

Stark, David (1992): Path Dependence and Privatization Strategies. *East European Politics and Societies,* 6 (1): 17–54.

Stark, David (1994a): Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek: Rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban I. *Közgazdasági Szemle,* 41 (11): 933–948.

Stark, David (1994b): Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek: Rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban

II. *Közgazdasági Szemle,* 41 (12): 1053–1069.

Stark, David (1996): Recombinant Property in East European Capitalism. *American Journal of Sociology,* 101 (4): 991–1027.

Stark, David – Vedres, Balázs (2012): Political Holes in the Economy: The Business Network of Partisan Firms in Hungary. *American Sociological Review,* 77 (5): 700–722.

Streeck, Wolfgang ([2011] 2012): A demokratikus kapitalizmus válságai. *Fordulat,* 5 (20): 73–97.

Szalai Erzsébet ([1982] 2000): A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok. In: Uő (2000), 15–34.

Szalai Erzsébet ([1988] 2000): Reformtörekvések és nagyvállalati érdekek a nyolcvanas években. In: Uő (2000), 104–130.

Szalai Erzsébet ([1989] 2000a): Libikóka: Gazdasági mechanizmus és nagyvállalati érdekek. In: Uő (2000), 66–103.

Szalai Erzsébet ([1989] 2000b): Az új elit. In: Uő (2000), 274–281.

Szalai Erzsébet (1989): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek.* Budapest: KJK

Szalai Erzsébet ([1990] 2000): Szerepróba. In: Uő (2000), 145–165.

Szalai Erzsébet ([1991] 2000): A hatalom metamorfózisa? In: Uő (2000), 166–198

Szalai Erzsébet ([1992] 2000): Perpetuum mobile? A nagyvállalatok az államszocializmus után. In: Uő (2000), 199–232.

Szalai Erzsébet (1994): *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé: Munkástanácsok 1989–93.* Szeged: T-Twins

Szalai Erzsébet (1997): Rendszerváltás és a hatalom konvertálása. *Szociológiai Szemle,* 7 (2): 75–99.

Szalai Erzsébet (2000): *Szerepróba: Válogatott tanulmányok, publicisztikai írások és interjúk (1982–1993).* Budapest: Századvég

Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban.* Budapest: Aula

Szalai Erzsébet (2006a): Tőke–munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban. In: Kovách Imre (szerk.) (2006), 349–373.

Szalai Erzsébet (2006b): *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet...* Budapest: Új Mandátum

Szalai Erzsébet (2008a): A kelet-európai átalakulás nagy kérdései és az értelmiség. *Politikatudományi Szemle,* 17 (3): 111–126.

Szalai Erzsébet (2008b): Rendszerváltás és az értelmiség útja... Merre is? *Politikatudományi Szemle,* 17 (3): 161–169.

Szalai Erzsébet (2018a): A rendszerváltás útelágazása: a Szabad Kezdeményezések Hálózata, 1988. *Új Egyenlőség,* 2018. március 17. (http://ujegyenloseg.hu/a-rendszervaltas-utelagazasa-a-szabad-kezdemenyezesek-halozata-1988/)

Szalai Erzsébet (2018b): Az értelmiség útja a semmibe? In: Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.) (2018), 139–160.

Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon.* Budapest: Osiris

Szegő Andrea (1989): Világgazdasági függés, eladósodás, válság. *Eszmélet,* 1 (1): 65–99.

Szelényi Iván (1972): Lakásrendszer és társadalmi struktúra. *Szociológia,* 1 (1): 49–74.

Szelényi Iván ([1972] 1990): Településrendszer és társadalmi struktúra: Szociológiai szempontok a magyar lakásrendszer és városstruktúra elemzéséhez. In: Uő: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 15–141.

Szelényi Iván ([1973] 1990): Regionális fejlődés, gazdálkodás, igazgatás: Szociológiai szempontok a téma kutatásához. In: Uő: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 143–171.

Szelényi Iván ([1978] 1990): Társadalmi egyenlőtlenségek az államszocialista redisztributív gazdaságokban: A mai kelet-európai szocialista társadalmak szociálpolitikai dilemmái. In: Uő (1990), 165–202.

Szelényi Iván ([1981] 1990): Az állam viszonylagos autonómiája és az állami termelési mód: Megjegyzések a város- és területfejlesztésbe történő állami beavatkozás természetéről a modern kapitalizmus stagflációs válságának körülményei között. In: Uő (1990), 259–299.

Szelényi Iván ([1982] 1990): Az értelmiség az államszocialista társadalmak osztályszerkezetében. In: Uő (1990), 7–49.

Szelényi Iván (1983–1984): Az állami termelési módról: Interjú Szelényi Ivánnal. (Készítette: Papp Zsolt.) *Medvetánc,* 3–4 (4–1): 161–170.

Szelényi Iván ([1986–1987] 1990): A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: 'Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz' önkritikus felülvizsgálata. In: Uő (1990), 51–98.

Szelényi Iván ([1988] 1990): Az újosztály-elméletek három hulláma. In: Uő (1990), 137–162.

Szelényi Iván ([1988] 1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* (Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével; ford.: Atkári János.) Budapest: Akadémiai Kiadó

Szelényi Iván (1990): *Új osztály, állam, politika.* Budapest: Gondolat

Szelényi Iván (1993): A magyar társadalom szerkezetének változásai a posztkommunizmusban. In: Miszlivetz Ferenc (szerk.): *Kultúra és társadalom egy új korszakban.* Budapest–Szombathely: Pesti Szalon–Savaria University Press, 61–79.

Szelényi Iván (1995): Menedzser-kapitalizmus: A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi struktúra változásai a poszt-kommunista átalakulás során. *Magyar Lettre Internationale,* 5 (19): 21–29.

Szelényi Iván (1996a): A posztkommunista társadalmak szerkezetének változásai: A menedzseri uralom elméletének újragondolása. *Magyar Tudomány,* 41 (4): 385–402.

Szelényi Iván (1996b): Kapitalisták nélküli kapitalizmus: A posztkommunista társadalom elméletének vázlata. *Credo,* 2 (1–2): 78–84.

Szelényi Iván (2003): A szocializmus társadalomtörténetének vázlata, avagy egy önkritika önkritikája. In: Léderer Pál (szerk.): *Harminc év: Mannheim-előadások.* Budapest: ELTE Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, 109–133.

Szelényi Iván (2013): Kapitalizmusok a kommunizmus után. In: Magyar Bálint (szerk.): *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam.* Budapest: Noran Libro, 89–99.

Szelényi, Iván (2013–2014): Varieties of Social Structure During and After Socialism: Russia, East Europe, and China. *Chinese Sociological Review,* 46 (2): 3–31.

Szelényi, Iván (2014): Pathways from and Crises after Communism: The Case of Central Eastern Europe. *Belvedere Meridionale,* 26 (4): 7–23.

Szelényi, Iván (2015a): Pathways from and Crises after Communism: The Case of Former USSR and China. *Belvedere Meridionale,* 27 (1): 5–26.

Szelényi, Iván (2015b): Capitalisms after Communism. *New Left Review,* 56 (96): 1–13.

Szelényi Iván ([2015] 2016): A szociológia hármas válsága. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle,* 6 (1): 118–126.

(https://socio.hu/uploads/files/2016_1/szelenyi.pdf)

Szelényi Iván (2016): A „második *Bildungsbürgertum*-projekt" virágzása és hanyatlása. In: Morcsányi Géza – Tóth István György (szerk.): *A magyar polgár.* Budapest: Tárki– Magvető, 34–46.

Szelényi Iván (2019): *Tanulmányok az illiberális posztkommunista kapitalizmusról.* Budapest: Corvina

Szelényi Iván – Kostello, Eric (1996): A piaci átmenet elmélete: vita és szintézis. *Szociológiai Szemle,* 6 (2): 3–20.

Szelényi Iván – King, Lawrence Peter ([2004] 2016): Újosztály-elméletek: Az értelmiség és a hatalom viszonya. *Eszmélet,* 28 (112): 148–164.

Szelényi Iván – Szelényi Szonja (1991): Az elit cirkulációja? A társadalmi szerkezet változásai Közép-Európában a posztkommunizmusba való átmenet korában. *Kritika,* 20 (9): 8–10.

Szelényi Iván – Szelényi Szonja (1996): Elitcirkuláció vagy elitreprodukció. In: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996.* Budapest: Tárki, 475–500.

Szelényi, Iván – Mihályi, Péter (2019): *Varieties of Post-Communist Capitalism: A Comparative Analysis of Russia, Eastern Europe and China.* Leiden–New York: Brill

Szépe András (2012a): A prekaritás jelenségének vizsgálata az individuumszociológiák felől közelítve. *Replika,* 23 (79): 91–102.

Szépe András (2012b): Prekariátus: Miért pont most és miért pont itt? *Fordulat,* 5 (19): 10–27.

Szépe András (2016): *Prekariátus: Az új alsó osztály? A prekariátus fogalmának kialakulása és egy lehetséges újragondolása.* (Doktori [PhD] értekezés.) Budapest: ELTE Szociológia Doktori Program

Szikra, Dorottya (2014): Democracy and Welfare in Hard Times: The Social Policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. *Journal of European Social Policy,* 24 (5): 486–500.

Szikra, Dorottya (2018a): *Welfare for the Wealthy: The Social Policy of the Orbán-regime, 2010–2017.* Budapest: Friedrich Ebert Stiftung (http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14209.pdf)

Szikra, Dorottya (2018b): Ideológia vagy pragmatizmus? Családpolitika az orbáni illiberális demokráciában. In: Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.) (2018), 219–240.

Szigeti Attila (2019): A kapitalocén – avagy mibe kerül az olcsó természet? *Fordulat,* 12 (25): 54–78.

Szigeti Péter (2005): *Világrendszernézőben: Globális „szabad verseny" – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma.* Budapest: Napvilág Kiadó

Szigeti Péter (2010a): A félperiféria vita jelentősége. *Eszmélet,* 22 (85): 175–187.

Szigeti Péter (2010b): A magyarországi újkapitalizmus természete és helye a világrendszerben. *Eszmélet,* 22 (88): 63–79.

Szombati, Kristóf (2018): *The Revolt of the Provinces: Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Hungary.* New York–Oxford: Berghahn

Sztojcsev Iván (2017): Hogy jön ki a 300 ezres átlagbér, ha ilyen sokan keresnek kevesebbet? *hvg.hu,* 2017. augusztus. 25. (http://hvg.hu/gazdasag/20170825_Hogy_jon_ki_a_300_ezres_atlagber_ha_ilyen_sokan_keresnek_kevesebbet)

Szűcs Jenő (1981): Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle,* 24 (3): 313–359.

Tamás, Gáspár Miklós (2011): Marx on 1989. In Dale, Gareth (ed.): *First the Transition, then the Crash: Eastern Europe in the 2000s.* New York–London: Pluto, 21–45

Therborn, Göran (1978): *What Does the Ruling Class Do When it Rules: State Apparatuses and State Power under Feudalism, Capitalism and Socialism.* London: New Left Books

Therborn, Göran (1980): *The Ideology of Power and the Power of Ideology.* London–New York: New Left Books–Verso

Therborn, Göran ([2012] 2013): Osztály a XXI. században. *Eszmélet,* 25 (97): 16–40.

Therborn, Göran (2017): Az egyenlőtlenség dinamikája. *Eszmélet,* 29 (116): 101–124.

Thoma László (1995): *Alternatívák nélküli társadalom: Tanulmányok, publicisztikai írások.* Budapest: Gondolat

Thoma László (1998a): Védtelen társadalom: A rendszerváltás és a szakszervezetek (1988–1992). In: Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika: Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből.* Budapest: Napvilág Kiadó, 245–269.

Thoma László (1998b): *A rendszerváltás és a szakszervezetek 1988–1992.* Budapest: Villányi Úti Könyvek

Thompson, E. P. [Edward Palmer] ([1963] 2007): Előszó. In: Uő: *Az angol munkásosztály születése.* Budapest: Osiris, 7–13.

Tóth G. Csaba – Virovácz Péter (2013): Nyertesek és vesztesek: A magyar egykulcsos adóreform vizsgálata mikroszimulációs módszerrel. *Pénzügyi Szemle,* 58 (4): 385–400.

Tóth István György (2003): Jövedelemegyenlőtlenségek: Tényleg növekszenek, vagy csak úgy látjuk? *Közgazdasági Szemle,* 50 (3): 209–234.

Tóth István György (2004): Jövedelemösszetétel és egyenlőtlenségek, 2000–2003 között. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2004.* Budapest: Tárki, 75–95.

Tóth István György (2005): *Jövedelemeloszlás: A gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig.* Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég

Tóth István György (2010): Jövedelemeloszlás a konszolidációs csomagok és a válságok közepette Magyarországon. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2010.* Budapest: Tárki, 17–35.

Tóth István György (2013): Jövedelemeloszlás 2009–2012 között. In: Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban: Tárki Monitor Jelentések 2012.* Budapest: Tárki, 9–36.

Tóth, István György (2015a): In Search of the Middle Class: Hungary. Paper prepared within the Frame of the ILO project on *The Long Trends in the Eorld of Work and Effects on Inequalities and Middle-income Categories.* Kézirat

Tóth István György (2015b): Jövedelem-eloszlás 2009–2014 között. In: Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Jól nézünk ki (...?!): Háztartások helyzete a válság után: Tárki Monitor Jelentések 2014.* Budapest: Tárki, 11–43.

Tóth István György (2016a): Róka fogta csuka: Miért gyenge és szűk a magyar középosztály, és mitől változhatna meg mindez? In: Morcsányi Géza – Tóth István György (szerk.): *A magyar polgár.* Budapest: Tárki–Magvető, 73–82.

Tóth István György (2016b): Középosztály(ok) Magyarországon és Európában. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2016.* Budapest: Tárki, 75–97.

Tóth, István György (2016c): Is Hungary Still in the Search of its Middle Class? In: Vaughan-Whitehead, Daniel (ed.): *Europe's Disappearing Middle Class? Evidence from the World of Work.* Geneva, Switzerland–

Northampton, Massachusetts: International Labour Office–Edward Elgar, 279–322.

Tóth István György (2018): Ismerjük meg jobban a leggazdagabb egymillió magyart. *G7,* 2018. április 30. (https://g7.24.hu/elet/20180430/ismerjuk-meg-jobban-a-leggazdagabb-egymillio-magyart/)

Tóth István György – Szelényi Iván (2018): Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében: Adatolt esszé a felső középosztály bezáródásáról. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2018.* Budapest: Tárki, 25–46.

Trockij, Lev Davidovics ([1936] 1990): *Az elárult forradalom.* (Ford.: Nagy Balázs) Budapest: Áramlat

Udvarhelyi Éva Tessza (2014): *Az igazság az utcán hever: Válaszok a magyarországi lakhatási válságra.* Budapest: Napvilág Kiadó

Van der Linden, Marcel ([2012] 2013): A sztrájkok nem fogyatkoznak, alighanem egyre fontosabbak lesznek: Raquel Varela interjúja Marcel van der Lindennel. *Eszmélet,* 25 (97): 93–99.

Van der Linden, Marcel (2013): Munkástörténet – határok nélkül. *Eszmélet,* 25 (97): 100–131.

Van der Linden, Marcel (2014): Who is the Working Class? Wage Earners and Other Labourers. In: Atzeni, Maurizio (ed.): *Workers and Labour in a Globalized Capitalism: Contemporary Issues and Theoretical Perspectives.* London: Palgrave Macmillan, 70–84.

Vastagh Zoltán (2016): Az állami újraelosztás és a jövedelmi egyenlőtlenségek politikai természete. In: Földes György – Antal Attila (szerk.) (2016), 155–191.

Vastagh Zoltán (2017): *Társadalmi struktúra és állami redisztribúció.* Budapest: Napvilág Kiadó

Vastagh Zoltán (2019a): *Társadalmi struktúra és jövedelemelosztás: Államilag intézményesített egyenlőtlenségek.* (Doktori [PhD] értekezés.) Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskola

Vastagh Zoltán (2019b): Osztálystruktúra és jövedelemegyenlőtlenség: Az erőforrás-integrációs modell empirikus összehasonlító tesztje. *Szociológiai Szemle,* 29 (4): 33–62.

Veblen, Thorstein ([1899] 1975): *A dologtalan osztály elmélete: Válogatás Veblen műveiből* (Ford.: Berényi Gábor) Budapest: KJK

Vedres Balázs (1997): „Ökonokrata" menedzser-elit: Az átalakulás nyertesei? Az elit továbbélésének elméleteitől az átalakulás elmélete felé. *Szociológiai Szemle,* 7 (1): 111–131.

Vedres Balázs (2000): A tulajdonosi hálózatok felbomlása: A rekombináns tulajdonformák szerepe és a hazai nagyvállalatok tulajdonszerkezetének jellemzői a kilencvenes évek végén. *Közgazdasági Szemle,* 47 (9): 680–699.

Veres Máté (2017): *Kik a vesztesek? Jövedelemarányok változása Magyarországon 2010 óta.* Budapest: GKI Gazdaságkutató Zrt.

Veres, Máté (2018): *Yesterday's FDI Dependency Remains Today's Reality: The Evolution of Hungary's External Trade, and the Relevance of Germany since 1990.* Budapest: Friedrich Ebert Stiftung (http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14212.pdf)

Vigvári András (1990): Eladósodás és adósságkezelés: Vázlat a magyar gazdaság közelmúltjának egy fontos kérdéséről. In: Uő (szerk.): *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről.* Budapest: Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete, 7–52.

Voszka Éva (2000): Tulajdonosi szerkezet és vállalatirányítás a magyar nagyiparban. *Közgazdasági Szemle,* 47 (7–8): 549–564.

Wade, Robert Hunter ([2005] 2011): Az állam visszatér: Leckék a kelet-ázsiai fejlődés fejezeteiből. In: Scheiring Gábor – Boda Zsolt (szerk.) (2011), 382–398.

Wade, Robert (2008): Pénzügyi rezsimváltás? *Fordulat,* 1 (4): 36–53.

Wallerstein, Immanuel (1974): The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis. *Comparative Studies in Society and History,* 16 (4): 387–415.

Wallerstein, Immanuel ([1974] 1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században.* (Ford.: Bittera Dóra–Forgács Péter–Gőri Bella–Hernádi Krisztina–Miszlivetz Ferenc–Várnai Gábor–Völgyi Zsuzsanna) Budapest: Gondolat

Wallerstein, Immanuel (1976a): A World-System Perspective on the Social Sciences. *The British Journal of Sociology,* 27 (3): 343–352.

Wallerstein, Immanuel (1976b): Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis. *Theory and Society,* 3 (4): 461–483.

Wallerstein, Immanuel ([1976] 1979): Modernization: Requiescat in Pace. In: Uő: *The Capitalist World-Economy.* Cambridge: Cambridge University Press, 132–137.

Wallerstein, Immanuel ([1979] 1983): Klassenanalyse und Weltsystemanalyse. In: Kreckel, Reinhard (Hrsg.): *Soziale Ungleichheiten.* Göttingen: Verlag Otto Schwartz & Co. 301–320.

Wallerstein, Immanuel ([1988] 1990a): Újra kell-e gondolnunk a XIX. század társadalomtudományát? *Magyar Tudomány,* 35 (2): 113–119.

Wallerstein, lmmanuel ([1988] 1990b): Felejtsük-e el a XIX. századi társadalomtudományt? *Szociológiai Figyelő,* 6 (2): 5–10.

Wallerstein, Immanuel (1990): A marxizmus változatai mint utópiák és a belőlük kibontakozó ideológiák. *Szociológiai Figyelő,* 6 (2): 11–22.

Wallerstein, Immanuel (1996): A társadalomtudomány és a mai társadalom: A racionalitás eltűnő garanciái. *Esély,* 7 (6): 3–19.

Wallerstein, Immanuel (1999): Globalizáció vagy az átmenet korszaka? A világrendszer alakulásának hosszú távú szemlélete. *Eszmélet,* 11 (43): 17–36.

Wallerstein, Immanuel ([2003] 2004): Antropológia, szociológia és egyéb kétes diszciplínák. *Budapesti Könyvszemle,* 16 (2): 177–183.

Wallerstein, Immanuel ([2004] 2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe.* (Ford.: Koltai Mihály Bence.) Budapest: L'Harmattan–Eszmélet Alapítvány

Wallerstein, Immanuel – Juma, Calestous – Keller, Evelyn Fox – Kocka, Jürgen – Lecourt, Dominique – Mudimbe, Valentin Y. – Mushakoyi, Kinhide – Prigogine, Ilya – Taylor, Peter J. – Trouillot, Michel-Rolph ([1996] 2002): *A társadalomtudományok jövőjéért: Nyitás és újjászervezés: A Gulbenkian Bizottság jelentése.* (Ford.: Göbölyös Magdolna.) Budapest: Napvilág Kiadó

Weber, Max ([1920] 1967): Politikai közösségek: Hatalommegoszlás a közösségen belül: osztályok, rendek, pártok. In: Uő: *Gazdaság és társadalom: Szemelvények.* (Összeállította Varga Iván, ford.: Józsa Péter.) Budapest: KJK, 241–255.

Weber, Max ([1920] 1987): Rendek és osztályok. In: Uő: *Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai I.* (Ford. és szerk.: Erdélyi Ágnes.) Budapest: KJK, 303–308.

Weber, Max ([1956] 1970): A racionális állam s a modern politikai pártok és parlamentek. (Államszociológia.) In: Uő: *Állam, politika, tudomány.* (Összeállította Kemény István–Varga Iván, ford.: Józsa Péter) Budapest: KJK, 368–461.

Wiener György (2002a): Osztályhelyzet és választói magatartás I. rész. *Eszmélet,* 14 (54): 16–45.

Wiener György (2002b): Osztályhelyzet és választói magatartás II. rész. *Eszmélet,* 14 (56): 36–48.

Wiener György (2008): Osztályhelyzet és választói magatartás a rendszerváltás után (1989–2006). *Eszmélet,* 20 (79): 22–63.

Wiener György (2014a): Orbán Viktor passzív forradalma: I. rész. *Ezredvég,* 24 (5): 105–118. (http://ezredveg.vasaros.com/html/2014_09_10/1409102.html#wigy)

Wiener György (2014b): Orbán Viktor passzív forradalma: II. rész. *Ezredvég,* 24 (6): 84–98. (http://ezredveg.vasaros.com/html/2014_11_12/1411122.html#wigy)

Wiener György (2015): Orbán Viktor passzív forradalma: III. rész. *Ezredvég,* 25 (2): 125–135. (http://ezredveg.vasaros.com/html/2015_03_04/1503042.html#wigy)

Wiener György (2017): Az osztályelmélet *A tőké*ben és azon túl: hányféle osztályelmélete van Marxnak? Mit kezdenek a mai osztálykoncepciók *A tőké*vel? Előadás a Politikatörténeti Intézet és Alapítvány (PTI/PTA) Társadalomelméleti Műhelyének (TEM) „A tőke 150 éve" című konferenciáján 2017. október 19-én. (https://www.youtube.com/watch?v=kyD6ERiIizM)

Wilkin, Peter (2016): *Hungary's Crisis of Democracy: The Road to Serfdom.* London–New York: Lexington Books.

Wilkin, Peter (2018): The Rise of 'Illiberal' Democracy: The Orbánization of Hungarian Political Culture. *Journal of World-Systems Research,* 24 (1): 5–42.

Wimmer, Andreas – Glick Schiller, Nina (2002): Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks,* 2 (4): 301–334.

Wirth Ádám (2003): Osztályok és osztályviszonyok a rendszerváltás után. *Kommunista.net* (https://kommunista.net/konyv/wirth-adam-osztalyok-es-osztalyviszonyok-a-rendszervaltas-utan)

Wolf, Eric R. ([1982] 1995): *Európa és a történelem nélküli népek.* (Ford.: Makai György) Budapest: Akadémiai–Osiris–Századvég

Wright, Erik Olin (1978): *Class, Crisis and the State.* London–New York: Verso

Wright, Erik Olin (1979): *Class Structure and Income Determination.* London–New York: Academic

Wright, Erik Olin ([1984] 1997): Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In: Angelusz Róbert (szerk.) (1997), 178–221.

Wright, Erik Olin (1985): *Classes.* London–New York: Verso

Wright, Erik Olin (ed.) (1989): *The Debate on Classes.* London–New York: Verso

Wright, Erik Olin (ed.) (2005): *Approaches to Class Analysis.* Cambridge: Cambridge University Press

Wright, Erik Olin (2015): *Understanding Class.* London–New York: Verso

Wright, Erik Olin ([2015] 2017): Miért fontos az osztály? Interjú Erik Olin Wrighttal. (Készítette: Beggs, Mike.) *Eszmélet,* 29 (114): 9–32.

TÁBLÁZATOK ÉS ÁBRÁK JEGYZÉKE

Táblázatok

1. Osztályszerkezet-elemzés és rétegződéskutatás megkülönböztetése
2. Világrendszer-elemzés és a kapitalizmus változatainak kutatása – összehasonlítás
3. A négy legalapvetőbb globális osztályhelyzet a tőkés világrendszer tengelyének és az osztályszerkezet tengelyének keresztkapcsolatából
4. A négy legalapvetőbb globális termelőviszony a négy legalapvetőbb globális osztályhelyzet keresztviszonyából
5. A hat legalapvetőbb globális osztályhelyzet a tőkés világrendszer térbelileg tagoltabb tengelyének és az osztályszerkezet tengelyének keresztviszonyából – a magyar társadalom osztályszerkezetére vonatkoztatva
6. A kilenc legalapvetőbb globális termelőviszony a hat legalapvetőbb globális osztályhelyzet keresztviszonyából
7. Fogyasztási státuszcsoportok és fogyasztási rétegek
8. A Kolosi Tamás és Pósch Krisztián által képzett két osztálymodell
9. Róbert Péter „Osztálylétszám 2014” kutatásának kategóriái
10. Az eddig tárgyalt rétegződésmodellek összevont arányai
11. Róbert Péter 1999-es adatokon bemutatott empirikus kísérletének modelljei
12. A háztartások osztálymodellje 2005-ben
13. Hat rétegződésmodell alsó kategóriáinak aránya a teljes népességen belül
14. Az osztálylétszám-kutatás és a társadalmi integrációkutatás kategóriái
15. A társadalmi integráció kutatása során reprodukált tátuszcsoportok, valamint az integrációs rétegződésmodell
16. A társadalomszerkezet alakulása 1982 és 2009 között
17. A magyar társadalom szubjektív képe 1977 és 2009 között

Ábrák

1. Globalizációs ráta, világ (export+import/GDP), 1960–2012 között
2. Globalizációs ráta: a világ és Magyarország (export + import / GDP), 1960–2012 között
3. A külföldi működőtőke-állomány aránya a bruttó hazai össztermék (GDP) arányában néhány közép- és kelet-európai országban 2013–2017 között
4. A külföldi irányítású nem pénzügyi vállalatok részesedése a vállalati szektorban a 2018. évi előzetes adatok alapján
5. A külföldi irányítású nem pénzügyi vállalatok részesedése a bruttó hozzáadott értékből az Európai Unióban, 2015
6. A magyar társadalom piramis formájú szerkezete
7. A magyar társadalom szerkezetének körte formája az „Osztálylétszám 2014” kutatás gyorsjelentésében

A könyv elektronikus változatának kiadója
Napvilág Kiadó Kft.
www.napvilagkiado.hu

A kiadásért felel a Napvilág Kiadó Kft. vezetője.

Az e-könyv létrehozásában közreműködött:
Katona Zoltán, Pekó Zsolt
Projektvezető: Földes László

Készült
a Politikatörténeti Alapítvány
Társadalomelméleti Műhelyében

Megjelent

a Nemzeti Kulturális Alapprogram,

a Politikatörténeti Alapítvány
és a Politikatörténeti Intézet
támogatásával

Felelős szerkesztő
Gelléríné Lázár Márta

Borító
Janković Milán

Epub: ISBN 978-963-338-345-2
Mobi: ISBN 978-963-338-346-9

© Éber Márk Áron 2020
© Napvilág Kiadó 2020

Minden jog fenntartva.
www.multimediaplaza.com
info@multimediaplaza.com

{1} Lásd ehhez mindenekelőtt: Bartha Eszter munkáit (2003, 2011a, 2011b), David Ost könyvét és annak magyarul is olvasható fejezetét (Ost 2005, [2005] 2009), valamint legújabban Scheiring Gábor interjúit és elemzését a munkásosztály lázadásáról (Scheiring 2019: 177–202).

{2} Az utóbbi évekből lásd Vastagh Zoltán (2017, 2019a, 2019b), Huszár Ákos (2019), Albert Fruzsina és munkatársai (2018), valamint Kovách Imre és munkatársai (2016, 2017, 2018) tanulmányait.

{3} „Mi a neoliberalizmus? Azon kollektív struktúrák megsemmisítésének programja, amelyek képesek gátat vetni a tiszta piaci logikának" – írta Pierre Bourdieu (1998: 3). Lásd még: Bourdieu–Wacquant [2001] 2014; Bockman 2012b; Fáber 2018.

{4} Az alábbiakban tehát kizárólag „alkotóelemek egymásba fonódó összefüggéseiről" lesz szó, Ernst Cassirer (1910) eredeti megfogalmazásában: *„»Verflechtungszusammenhang« von Elementen"* (Cassirer 1910: 31).

{5} A dinamikus relacionizmus Mannheim Károly módszertani elve (Mannheim [1929] 1996: 117, 2000: 316, 332). Hasonló szellemben képvisel dinamikus relacionista álláspontot Scheiring Gábor kiváló könyve is, különösen osztály- és hatalomstruktúra-elemzése során (Scheiring 2019, különösen: 79–85). Mint írja: „A célom nem egy kérdőíves rétegződésvizsgálat során alkalmazható osztályelmélet kidolgozása, hanem egy dinamikus relacionista politikai gazdaságtani elemzést [...] megalapozó elméleti keret felvázolása." (Scheiring 2019: 80.) E tanulmány célja nagyon hasonló ehhez.

{6} A módszertani nacionalizmus kritikájához lásd: Wallerstein 1976a: 344–345; Wallerstein és mtsi [1996] 2002; Luhmann 1997: 25; Beck [1997] 2005: 30–35; Wimmer–Glick Schiller 2002; Némedi 2000: 8–9, 2008: 43–46.

{7} Ernst Cassirer eredeti megfogalmazásában: *„Gewebe von Relationen"* (Cassirer 1910).

{8} E megkülönböztetést Ralf Dahrendorf és Kolosi Tamás munkáiból kölcsönzöm: Dahrendorf 1959: 76; Kolosi 1971: 9–12, 1974: 57–60, 87–89, 132–140; 1982a: 22–29, 1987: 27–47.

{9} Bővebben lásd ehhez: Wright 1978, 1979, 1985; Wright 2015; Wright és mtsai 1989; Wright [szerk.] 2005; vö. Éber 2018b: 9–32, 53–58.

{10} Részletesebben lásd: Bourdieu [1966] 1971, [1978] 2014, [1979] 1984, [1983] 1997, [1985] 2013).

{11} Az osztály e definíciója Erik Olin Wright meghatározásához áll a legközelebb: Wright 1979: 14–18, vö. Wright 1985.

{12} Itt mindenekelőtt a *Fordulat* folyóirat „Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban" című 24. számának tág munkafogalmát veszem alapul, lásd Csányi–Gagyi–Kerékgyártó 2018.

{13} A kizsákmányolás elmélete eredetileg az érték munkán alapuló elméletén, a marxi munkaérték-elméleten nyugszik (Marx [1867] 1955, vö. Gordon 1968). Fontos kérdéssé vált azonban, hogy milyen módon viszonyul ez az érték a piacon versengő termelési árak neoklasszikus közgazdaságtani felfogásához: megoldható-e és ha igen, miként az átváltás „transzformációs problémája" (Samuelson 1971). Az analitikus marxizmus felfogása szerint a marxi munkaérték-elmélet nem tartható, a kizsákmányolás azonban igazolható, de más módon, játékelméleti alapokra helyezve (vö. Cohen 1979). Ennek kidolgozása John Roemer (1982a, 1982b) nevéhez fűződik. Erik Olin Wright ezt módosította és terjesztette ki (Wright [1984] 1997: 179–202, 1985: 64–92; Wright és mtsai 1989: 4–23).

{14} Kovács Katalin és Váradi Monika Mária e fiktív példáknál sokkal plasztikusabban írja le a rendszerváltás utáni női sorsokat és osztályviszonyokat egy alföldi városban (Kovács–Váradi 2000). Gregor Anikó és Kováts Eszter Nőügyek 2018 című kiváló kutatásának beszámolói aktuális képet nyújtanak az ilyen módon több fronton is dolgozó nők halmozódó terheiről (Gregor–Kováts 2018, 2019; Gregor 2018; Kováts 2017).

{15} Köszönöm Kapelner Zsoltnak, hogy felhívta a figyelmemet az *an sich/für sich* megkülönböztetés aggályos voltára.

{16} A papíron lévő osztályok koncepciójáról részletesebben: Bourdieu [1979] 1984: 466–484, [1979] 2010, [1985] 2013: 166–167, [1994] 2002: 21–24.

{17} Részletesebben: Bourdieu [1979] 1984: 397–484; [1981] 1987, [1984] 1988, [1985] 2013: 167–177, [1994] 2002: 21–24, 1998. Vö. Fáber 2018.

{18} Teljes nevükön: *Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations at Binghamton University, State University of New York*, illetve *Review (Journal of the Fernand Braudel Center)*.

{19} Pontos nevén: *The United Nations Economic Commission for Latin America (UN ECLA)*. A függőségi iskola főbb képviselői: Raúl Prebisch [1901–1986], Hans Singer [1910–2006], Aníbal Pinto Santa Cruz [1919–1996], Celso Furtado [1920–2004], Fernando Henrique Cardoso [1931–] és Enzo Faletto [1935–2003].

{20} Kiemelendő közülük Rosa Luxemburg [1871–1919] és Vlagyimir Iljics Lenin [1870–1924] imperializmus-elmélete, valamint az olyan, egymással is vitában álló marxista történészek és gazdaságkutatók, mint Maurice Dobb [1900–1976], Paul A. Baran [1909–1964], Paul Sweezy [1910–2004], Arghiri Emmanuel [1911–2001], Charles Bettelheim [1913–2006], a fiatalabbak közül pedig Perry Anderson [1938–], Robert Brenner [1944–], a marxista antropológus, Eric Wolf [1923–1999], illetve a marxista földrajztudós: David Harvey [1935–].

{21} E körből mindenekelőtt a következő meghatározó szerzők munkáit használtam (ábécésorendben): Artner Annamária (2014, 2018a, 2018b, 2018c), Bartha Eszter (2003, 2011a, 2011b, 2019), Böröcz József ([2009] 2018, [2014] 2015, 2017), Krausz Tamás (2012a, [szerk.] 1998, 2016), Melegh Attila (2006, 2016, 2018), Szigeti Péter (2005, 2010a, 2010b), lásd még: Krausz–Szigeti [szerk.] 2007.

{22} A *Helyzet Műhely* közös elemzéseihez lásd mindenekelőtt a *Fordulat* folyóirat 2014-ben megjelent, „1989" témájú 21. számát, a 2018-ban megjelent „Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban" témájú 24. számát, valamint a 2019-ben megjelent „2008–2018: Válság és hegemónia Magyarországon" témájú 26. számát.

{23} A kapitalizmus kelet- és közép-európai változatainak vizsgálatában mások mellett Szelényi Iván (és szerzőtársai), Dorothee Bohle és Greskovits Béla, valamint Jan Drahokoupil munkáit érdemes kiemelni. Szelényi Iván elsősorban az összehasonlító kapitalizmuskutatás weberi hagyományát követi, Dorothee Bohle és Greskovits Béla vizsgálatai főként Polányi Károly ([1944] 2004, [1957] 1976) elemzéseinek hagyományába illeszkednek (Bohle–Greskovits 2012: 13–17). Drahokoupil (2008c) kutatásai különösen a külföldi működőtőke politikai és gazdasági szerepét világították meg élesen. A kapitalizmus változatai iskola első képviselőinél (Hall–Soskice [szerk.] 2001) mindazonáltal valamennyien nagyobb jelentőséget tulajdonítanak *az állam* kapitalizmusformáló szerepének. Részletesebben: Szelényi 1995, 1996a, 1996b, 2013, 2013–2014, 2014, 2015a, 2015b, 2019; Eyal–Szelényi–Townsley 1996a, 1996b, 1998; King–Szelényi [2005] 2011; Szelényi–Mihályi 2019; Mihályi–Szelényi 2019; Bohle–Greskovits 2006, 2007, 2009, 2012; Greskovits 2015; Drahokoupil 2008a, 2008b, 2008c, 2009, 2010; Drahokoupil–Myant 2010a, 2010b, 2015. Lásd még: Pogátsa 2016; Vastagh 2016; Scheiring 2016a.

{24} Az itt következő rövid összefoglalás óhatatlanul tartalmaz átfedéseket a következőkkel: Éber 2013a, 2013b, 2015a, 2015b, 2018c, 2018d, 2019b, 2019c; Éber és mtsai 2019.

{25} Lásd főképpen Arrighi 2000, [1994] 2010; Arrighi–Silver 2001; magyarul: Gagyi 2018b: 87–97, 2019b.

{26} Lásd erről mindenekelőtt Van der Linden álláspontját ([2012] 2013, 2013, 2014; Roth–Van der Linden ([2013] 2016).

{27} Andre Gunder Frank (1966) metropolisz–szatellit-szerkezetről írt hasonló értelemben.

{28} E példák nem fikciókból, hanem dokumentumbeszámolókból származnak: a *Blood in the Mobile* című dán dokumentumfilm a kongói medence ritkaföldfémet bányászó kisgyermekeiről (Poulsen 2010), a *Business Insider* riportja a *Foxconn* szencseni üzeméből tudósít (Blodget 2012), a *Welcome to Sodom* című osztrák dokumentumfilm pedig a Szodomának nevezett ghánai szeméttelep életét rajzolja meg (Krönes–Weigensamer 2018).

{29} A félperiféria fogalmához lásd: Wallerstein 1976b; [2004] 2010: 67–70, 185; Arrighi–Drangel 1986; Arrighi [1990] 2014; Radice [2009] 2010; Szigeti 2010a, 2010b.

{30} Lásd ehhez mindenekelőtt: Arrighi [1994] 2010; Arrighi–Harvey 2009; Arrighi–Silver [2003] 2008.

{31} Lásd erről részletesebben a *Fordulat* folyóirat 2018-ban megjelent 24. tematikus lapszámát „Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban" címmel. Különösen: Csányi–Gagyi– Kerékgyártó 2018; Seccombe [1974] 2018; Dunaway [2012] 2018; Fraser [2016] 2018; Gregor

2018; vö. Gregor–Kováts 2018, 2019; Federici 2019; Mezzadri 2019; Sacks 2019; Ferge 1982, különösen: 13–56.

{32} Lásd például: Gagyi 2018c; Mezzadri 2017; Montero 2011.

{33} Lásd erről részletesebben a *Fordulat* folyóirat 2019-ben megjelent 25. lapszámát „Klímaváltozás és kapitalizmus" címmel. Különösen: Moore [2014] 2019, 2015; Malm–Hornborg [2014] 2019; Szigeti 2019.

{34} E fejezet egy korábbi műhelytanulmányomon alapul: Éber 2019a, egyes részleteit lásd még Éber 2019c.

{35} Külső és belső viszonyok kölcsönhatásának szisztematikus elemzését a függőségeket kutató iskolának köszönhetjük, lásd főképpen: Frank 1967, 1969; Cardoso–Faletto [1971] 1979. A kelet-közép-európai félperiféria vonatkozóan a teljesség igénye nélkül: Böröcz 1989a, 1989b, 2017; Bakić-Hayden 1995; Kjosszev [1999] 2000, 2001, 2008; Melegh 2003, 2006, 2011.

{36} Lásd erről mindenekelőtt Niederhauser 1962; Pach 1963; Gerschenkron [1962] 1984. E kérdésekről néhány éve – fontos tanulságokkal szolgáló – vitát folytatott két vezető magyar történész, Krausz Tamás (2012a, 20102b) és Gyáni Gábor (2012).

{37} Lásd: Erdei [1943] 1980, 1976a, 1976b, 2010. Erdei e művének értelmező irodalma mára szintén jelentősre duzzadt; a legfontosabb interpretációk: Huszár 1976, 2003, 2012; Némedi 1978; Nagy [1986] 1993; Kovács–Melegh 1997; Karády 1998; Gyáni 1997, 1998, 2001a, 2001b, 2010; Kövér 2001; Romsics 2005; Böröcz [1997] 2017; Bódy 2007, 2010; Halmos 2010a, 2010b; Bognár [2003] 2011, 2010a, 2010b; Éber 2011a, 2011b, 2013a: 244–258.

{38} A fő érveket lásd: Gyáni 1997, 1998, 2001b; Bognár [2003] 2011, 2010a: 104–114; Halmos 2010a, 2010b.

{39} Az állam*kapitalizmus* álláspontjához: Tamás 2011; Dale [ed.] 2011; Fábry 2011, 2017, 2019.

{40} Lásd erről: Frank 1977; Krausz–Szigeti [szerk.] 2007; Böröcz [2009] 2018: 150–203, 2017; Gagyi 2020.

{41} E társadalomkép Marxra és Leninre hivatkozott, mindazonáltal Marx elemzéseinek ideologikus célzatú félremagyarázására épült. Az alábbi néhány bekezdés összefoglal másutt részletesebben kifejtett összefüggéseket: Szelényi [1982] 1990: 7–27; Éber 2013a: 11–179; Éber 2013b: 107–108; Éber–Gagyi 2014: 171–175; Gagyi–Éber 2015: 598–601; Éber 2018b: 67–81.

{42} A teljesség igénye nélkül, a rétegződés álláspont legfontosabb tanulmányai az 1960-as években: Mód és mtsai 1966; Ferge 1966, 1969; Hegedüs 1964, 1966a, 1966b; Kemény 1969. Fontos előzményük: Ossowski [1957] 1962.

{43} Ismét a teljesség igénye nélkül: az új osztály álláspont legfontosabb tanulmányai az 1970-es években: Kolosi 1971, 1974; Konrád–Szelényi [1978] 1989; Bence–Kis [Rakovski] 1983. Fontos előzményeik: Trockij [1936] 1990; Gyilasz [1956] 1958.

{44} Lásd főképpen: Konrád–Szelényi [1978] 1989, [1968] 1971, [1969] 1971 és 1969; Szelényi 1972, [1972] 1990, [1973] 1990; [1978] 1990; [1982] 1990.

{45} Guy Debord nem e szituációra utalva írta *A spektákulum társadalma* sokat idézett 124. passzusát, de az e helyzet leírására is jól illett: „A forradalmi elmélet most minden forradalmi ideológia ellensége – *és tudja, hogy az.*" (Debord [1967] 2006: 31 – kiemelés az eredetiben.) Lásd még: Wallerstein 1990.

{46} Megjegyzendő, hogy a „neoliberalizmus" – e kifejezés az 1930-as évekből származik – nem valamiféle tisztán nyugati találmány, ellenkezőleg: kelet-közép-európai és nyugati kutatók transznacionális együttműködéséből jött létre; kikísérletezésének laboratóriuma pedig nagyrészt az államszocialista Kelet- és Közép-Európa volt (Bockmann–Eyal [2002] 2014; Bockmann 2011, 2013).

{47} Elsősorban: Böröcz 2005; Standing 2011; Streeck [2011] 2012; Piketty [2013] 2015; Milanović 2016; Therborn 2017; Brenner 2006, 2017.

{48} Erről részletesebben lásd: Szegő 1989; Andor 1990; Lóránt 1990; Vigvári 1990; Földes 1995; Mong 2012; Mihályi 2013; Éber 2014; Éber és mtsai 2014; Gerőcs–Pinkasz 2017a.

{49} A kettős szerkezetről bővebben lásd: Konrád–Szelényi 1971; Kolosi 1974, 1982b, 1986, 1987, 1988; Galasi–Gábor 1979, 1981; Szelényi [1978] 1990, [1981] 1990, 1983–1984, [1986–1987] 1990: 51–98, [1988] 1992; Böröcz 1989b; Czakó–Sik 1987; Sik 1996; Éber 2011a, 2011b, 2013a: 244–258.

{50} Lásd ehhez mindenekelőtt Kornai 1978, 1980, 1983, 1986, valamint az utóbbi fogalompár felülvizsgálatát: Kornai–Maskin–Roland [2003] 2004a, [2003] 2004b.

{51} Az informalitás hazai vonatkozású szakirodalmának legfontosabb elemei: Czakó–Sik 1987, 1994, 1995; Sik 2001a, 2001b, 2002, 2006, 2010; Böröcz 1990, 1992, [1992] 1993, 1995, [1997] 2017, 1997, 1999 [2017], 2000; Bodnár–Böröcz 1998; Böröcz–Róna-Tas 1995; Róna-Tas–Böröcz 1997; Böröcz–Southworth 1995, 1996; Róna-Tas 1994, 1998.

{52} E tárgykörben elsősorban Szalai Erzsébet elemzéseire támaszkodhatunk: Szalai [1982] 2000, [1988] 2000, [1989] 2000a, [1989] 2000b, 1989.

{53} A hegemónia fogalmához: Gramsci 1977, 2000: 190–221. Az értelmiségi osztály diszkurzív hegemóniájának kialakulásához: Melegh 2006, 2011, 2016, 2018; Csizmadia 2001; Éber 2008a, 2008b.

{54} Mindehhez részletesebben: Bockman–Eyal [2002] 2014; Bockman 2000, 2011; Szalai [1989] 2000b, 2018a; Gagyi 2014a, 2015c; Fábry 2017, 2019; Éber 2019c. A demokratikus ellenzék szerepének részletes elemzését lásd: Csizmadia 1995a, 1995b, 1995c.

{55} A cseh monetáris közgazdászokról elsősorban Gil Eyal elemzéseit (Eyal [2000] 2014, 2003), a lengyelországi folyamatokról David Ost könyvét (Ost 2005, [2005] 2009), a magyarországi szerveződésekről pedig Szalai Erzsébet és Szelényi Iván, Johanna Bockman, Gagyi Ágnes, Pinkasz András és Fábry Ádám elemzéseit említhetjük elsősorban (Szalai [1989] 2000b, 2001, 2018a; Eyal–Szelényi–Townsley 1998; Bockman 2000, 2011; Gagyi 2014a; Pinkasz 2013, 2018; Fábry 2017, 2019).

{56} Az államszocializmus tőkés világrendrendszerben elfoglalt helyzetéről lásd részletesebben: Wallerstein 1976b; Frank 1977; Chase-Dunn 1980; Arrighi [1990] 2014; Böröcz 1992; Krausz–Szigeti [szerk.] 2007; Gerőcs–Pinkasz 2017a, 2017b, 2018; Gagyi 2020.

{57} A legfontosabb munkák e tézisekhez: Szalai [1989] 2000b, 1997, 2001; Böröcz 1990; Vedres 1997; Róna-Tas–Böröcz 1997; vö. Éber 2008b.

{58} A legfontosabb vonatkozó munkák: Konrád–Szelényi [1992] 1995; Szelényi–Szelényi 1991, 1996; Szelényi 1993, 1995, 1996a, 1996b, 2003, 2016; Eyal–Szelényi–Townsley 1996a, 1996b, 1998.

{59} A legfontosabb vonatkozó munkák: Csite–Kovách 1998, 1999, 2002; Voszka 2000; Vedres 2000; Szalai 2001; Kovách [szerk.] 2002; Böröcz 2001a, 2018.

{60} A pártszerkezet tömbösödéséről részletesebben: Angelusz–Tardos 2005, 2006, 2010.

{61} Lásd mindenekelőtt: Laki 2006, 2009; Stark–Vedres 2012; Gagyi 2014a, 2016; Éber és mtsai 2014.

{62} Részletesebben: Szalai 1994; Thoma 1995, 1998a, 1998b; Bartha 2003, 2011a, 2011b; Nagy 2011; Kalb–Halmai [szerk.] 2011; Kalb 2011; Czirfusz és mtsai 2019.

{63} Lásd ehhez mindenekelőtt: Gerőcs 2015; Veres 2018; Gerőcs–Pinkasz 2019a, 2019b, 2019c; Gerőcs–Meszmann–Pinkasz 2020; Meszmann [szerk.] 2019.

{64} Az egyenlőtlenségek globális növekedéséhez lásd: Piketty [2013] 2015; Milanović 2016. A hazai egyenlőtlenségekhez: Tóth 2013, 2015b; Veres 2017; Tóth–Szelényi 2018.

{65} Részletesebben: Udvarhelyi 2014; Jelinek 2017; Pósfai 2018; Pósfai–Jelinek 2019; Gagyi és mtsai 2019.

{66} Fontosabb munkák: Ferge 2000, 2005, 2017; Pogátsa 2016; Éber 2016a, 2016b, 2016c, 2016d; Kasnyik 2017; Vastagh 2017, 2019a, 2019b; Szikra 2014, 2018a, 2018b; Gilly 2018; Nahalka 2018; Neumann–Mészáros 2019.

{67} E kérdés világrendszer-elemző irodalmához lásd mindenekelőtt: Arrighi 1966; Portes 1985; Portes–Hoffman 2003; Bornschier–Trezzani 1997; Roberts–Struna 2010; Chase–Dunn–Lio 2010.

{68} Részletesebben lásd: Wallerstein 1976b, [1979] 1983; Arrighi–Hopkins–Wallerstein [1983] 2016.

{69} A modernizációelméletek számos igazol(hat)atlan előfeltételezésre építenek. Ezek – Böröcz József megfogalmazásában – a következők: feltételezik, hogy (1) a történelemnek van iránya, hogy ez az irány megismerhető, hogy (3) e modernizációelméletek ismerik ezt az irányt, és hogy (4) a történelem a „Nyugat”, azaz a nyugati centrum irányába halad, illetve afelé mutat (Böröcz [2012] 2016, 1997).

{70} Lásd ehhez főként: Bartha 2003, 2011a, 2011b; Szalai 2006a, 2006b; Czirfusz és mtsai 2019; Gerőcs–Meszmann–Pinkasz 2020; Meszmann 2018a, 2018b, [szerk.] 2019.

{71} A munkáltató azzal fenyegethet, hogy ha a helyi munkavállalók nincsenek elegen, ha nem dolgoznak eleget vagy nem elég intenzíven, esetleg, ha béremelést akarnak, akkor elbocsátják és vendégmunkásokkal helyettesítik őket (Meszmann 2018a, 2018b).

{72} Részletesebb és bővebb meghatározásához, valamint kialakulásának és struktúrájának elemzéséhez: Bourdieu [1992] 2000: 428–430; [1994] 2002: 85–115.

{73} A legfontosabb munkák itt a következők: Ferge 2000, 2005, 2017; Szikra 2014, 2018a, 2018b; Gilly 2018; Nahalka 2018; Neumann–Mészáros 2019; Vastagh 2017, 2019a, 2019b; Pogátsa 2016; Jelinek 2017; Pósfai 2018; Jelinek–Pósfai 2019; Gagyi és mtsai 2019.

{74} E téziseket jellemzően meghaladottként, 19. századiként, marxistaként, ideologikusként, forradalmi vágyak által vezéreltként, téves jóslatként, hamis várakozásként, a történelem által meghaladott, illetve megcáfolt tendenciaként szokás azonosítani. E bírálatokat gyűjti csokorba és válaszolja meg, illetve utasítja vissza legújabb elemzéseiben Artner Annamária (2018a, 2018b, különösen: 63–95).

{75} Eredetiben: *„contradictory class locations in the relations of production"* (Wright 1978: 61–63, 1979: 39–55, 1985: 19–63).

{76} Marx–Engels [1845–1846] 1977: 98. Lásd: Kalb 2012, 2014; Therborn [2012] 2013: 25–29; Gagyi 2018a, 2018b: 99–144; Scheiring 2019: 93.

{77} Mindehhez lásd részletesebben: Arrighi [1990] 2014; Janos [2000] 2003; Gagyi 2015a, 2015b, 2018b, 2018d.

{78} Lásd ehhez: Szelényi [1982] 1990, [1986–1987] 1990, [1988] 1990; Konrád–Szelényi [1978] 1989, [1992] 1995; King–Szelényi 2004; Szelényi–King [2004] 2016; Kuczi–Kovách–Kristóf 2006; Szalai 2008a, 2008b, 2018b; Gagyi 2018a, 2018b.

{79} Ehhez részletesebben lásd: Gagyi 2014c, 2015b, 2016, 2017a, 2017b, 2018a, 2018b, 2018d; Éber 2018a.

{80} Az állam részletesebb meghatározásához, jellemzéséhez, kialakulásának és struktúrájának elemzéséhez: Therborn 1978; Bourdieu [1992] 2000: 428–430; [1994] 2002: 85–115.

{81} Lásd mindenekelőtt: Konrád–Szelényi [1978] 1989; Szelényi [1982] 1990, [1986–1987] 1990.

{82} Lásd főként: Konrád–Szelényi [1992] 1995; Melegh 2016, 2018.

{83} Csak a legfontosabb munkákat idézve: Szalai 1989, 1997, 2001; Csizmadia 2001; Bockman 2000, 2007, 2011, 2012a; Bockman–Eyal [2002] 2014; Bockman–Bernstein 2008; Gagyi 2014a, 2014b, 2015c, 2018a, 2018b; Böröcz [1999] 2017b; Fábry 2017, 2019; Éber 2008b, 2019c; Sebők 2016, 2019.

{84} Lásd főként: Eyal–Szelényi–Townsley 1996a, 1996b, 1998; Thoma 1995, 1998; Szalai 1994, 1997, 2001; Eyal 2003; Ost 2005, [2005] 2009; Böröcz [1999] 2017a, [1999] 2017b; Pogátsa 2016; Földes–Antal [szerk.] 2016; Scheiring 2016a, 2019; Sebők 2016, 2019.

{85} Lásd mindenekelőtt: Laki 2006, 2009; Angelusz–Tardos 2005, 2006, 2009, 2010; Stark–Vedres 2012; Gagyi 2014a, 2016; Éber és mtsai 2014; Böröcz 2017.

{86} Minderről részletesebben: Gagyi 2014b, 2016; Éber és mtsai 2014.

{87} E kiszorított politikai-gazdasági tömb társadalomtudományi értelmisége az új rezsimet magyar polipnak nevezi és posztkommunista maffiaállamként értelmezi (Magyar 2013, 2015, 2016). Ez az értelmezés elsősorban a köztes-közvetítő osztályok azon (rezsimellenes) frakcióiban honosodott meg, amelyek a kiszorított gazdasági-politikai tömb szövetségesei voltak, vagy még ma is azok (Éber 2016a, 2018a).

{88} A fordítás e változatában saját korábbi fordításomat módosítottam, lásd: Arrighi 1990: 27.

{89} Lásd ehhez: Portes 1985; Portes–Hoffman 2003; Roberts–Struna 2010; Chase-Dunn–Lio 2010.

{90} E pozícióbetöltő jövedelmi helyzetéről írja Tóth István György: „Ahhoz, hogy valaki bekerüljön a felső 10 százalékba, az empirikus szociológiai vizsgálatok és az adóbevallások adatainak elemzése szerint 2014-ben elég volt mintegy 5-6 millió forint éves nettó háztartási jövedelem" (Tóth 2018).

{91} Ezt a tényt azonban a KSH már nem közölte. Erről csak Büttl Ferenc (2017a) azon írásából lehetett tudomást szerezni, amelyben az adatokat az MNB (2016) háttértanulmányának

előrejelzésével vetette össze, és ez alapján becsülte meg a keresetek hozzávetőleges eloszlását. Lásd még: KSH 2017e; Büttl 2017b; Sztojcsev 2017.

{92} A KSH ezt a tényt szintén nem közölte. Ezt Kis Miklós (2017) szakújságíróként tárta fel, amikor írásában összevetette a rendelkezésére álló adatokat az MNB (2016: 19–21) ugyanazon háttértanulmányával, a KSH (2015: 6–8) egy kiadványával, valamint egy szaktanulmánnyal (Tóth–Virovácz 2013).

{93} Lásd: Tóth 2003: 212, 1. ábra; Tóth 2013: 14, 1.2.1 és 1.2.2. ábra.

{94} Az állítás legfontosabb forrásai: Kolosi–Róbert 1992, 2004; Kolosi–Sági 1996, 1998; Kolosi 2000: 108, 120; Tóth 2003, 2004, 2005, 2010, 2013, 2015b; Tóth–Szelényi 2018.

{95} E két állítás elsődlegesen az alábbi forrásokra támaszkodik: Tóth–Virovácz 2013; Tóth 2015b; Veres 2017; Kasnyik 2017; Kasnyik–Hajdú 2018a, 2018b.

{96} Itt azért lehet csak becslésről szó, mert az empirikus jövedelemvizsgálatok rend szerint nem érik el a népesség legnagyobb jövedelemmel rendelkező 5-7%-át. Amíg tehát az ilyen empirikus jövedelemvizsgálatok szerint a népesség legnagyobb jövedelmekkel rendelkező tizede az összjövedelem 22,6%-át tudhatja magáénak (Veres 2017), addig ehhez hozzá kell számolni, hogy e mintába nagyon nagy valószínűséggel nem került bele a legnagyobb jövedelmekkel rendelkező 5-7% (B. Kis–Tóth 2016: 34–38; Tóth–Szelényi 2018: 30–32; Tóth 2018). A kimaradók részesedését ezért becsülni kell. Tóth István György megjegyzi: „Ez több, mint benyomás, de nem tudás, csak becslés" (Tóth 2018). E becslés nélkül, pusztán az empirikus jövedelemvizsgálatokra hagyatkozva azonban biztosan jóval kisebb részesedést tulajdonítanánk a legnagyobb jövedelmekkel rendelkező tizednek, mint amekkora részesedése valóban van (B. Kis–Tóth 2016; Tóth 2015b, 2018; Tóth–Szelényi 2018).

{97} MNB 2017: 60, 3.2.9. táblázat, valamint MNB 2017: 68, 3.3.5. táblázat, és ezekből saját számítás. Az OECD adatai ennél valamivel kisebb vagyoni egyenlőtlenséget mutatnak. Adataik szerint a legvagyonosabb tized kezében összpontosul a magyarországi háztartások nettó összvagyonának 48,5%-a, a legvagyonosabb huszad (a felső 5%) tudhatja a magáénak a magyarországi háztartások nettó összvagyonának 35,6%-át. A legvagyonosabb egyszázadé a magyarországi háztartások nettó összvagyonának 17,2%-a. Eközben a magyarországi háztartások legkevésbé vagyonos hattizedének (az alsó 60%-nak) együttes vagyona csak a nettó összvagyon 15,4%-át éri el (OECD 2018a: 15, 2.1. táblázat). A Credit Suisse Global Wealth Report az OECD-nél is kisebbre méri a magyarországi vagyoni egyenlőtlenséget. Eszerint a legvagyonosabb tized kezében összpontosul a magyarországi háztartások nettó összvagyonának 35%-a, a legvagyonosabb egyszázad tulajdonában pedig csak a magyarországi háztartások nettó összvagyonának 11% van (OECD 2018a: 16, 2.2. táblázat).

{98} Különösen érdekesek és ígéretesek azok a vizsgálatok, amelyek – noha a 2008, illetve 2010 utáni konszolidáció kérdésére még nem tudtak választ adni – számos kérdésben elmélyítették ismereteinket a kapcsolathálózatok szerveződésének hazai tendenciáiról: Kmetty–Koltai 2015, 2016, 2018; Kmetty–Koltai–Tardos 2017; Kmetty és mtsai 2018.

{99} A párkapcsolati és a házassági homofília jelentőségét hangsúlyozó legfontosabb hazai vonatkozású munkák: Bukodi 2000, 2002a, 2002b, 2004, 2005; Kenyeres 2005; Lőrincz 2006; Tóth–Szelényi 2018.

{100} Részletesebben: Ferge 2000, 2005, 2010, 2017; Szalai 2017; Ladányi 2005, 2010, 2012; Vastagh 2017.

{101} A papíron lévő osztályok koncepciójáról részletesebben: Bourdieu [1979] 1984: 466–484, [1979] 2010, [1985] 2013: 166–167, [1994] 2002: 21–24.

{102} Csak a legfontosabb munkákat kiemelve: Goldthorpe és mtsai [1968] 1973; Beck [1983] 1997, [1986] 2003; Clark–Lipset 1991; Pakulski–Waters 1996; Wright és mtsai 1989; Wright 2005. A magyar társadalomra vonatkozóan: Hadas 1990; Kovách 2006; Kovách–Kuczi–Jókuthy 2006; Kabai 2005; Kenéz és mtsai 2018; Kabai–Kenéz–Iharosi [szerk.] 2018.

{103} Lásd főképpen: Szelényi Iván [1982] 1990, [1986–1987] 1990, [1988] 1990; Eyal–Szelényi–Townsley 1996a, 1996b, 1998; Böröcz 1989b.

{104} Csak a legfontosabb munkákat hivatkozva: Kolosi–Dencső 2006a, 2006b; Kolosi–Keller 2010; Kolosi–Pósch 2014; Kolosi–Fábián 2016; Huszár 2011a, 2011b, 2012a, 2012b, 2013a, 2013b, 2013c, 2014, 2016, 2019; Szelényi 2013–2014, 2014; Róbert 2014, 2015; Éber 2013a, 2013b, 2015a, 2015b, 2019a, 2019c, 2019d; Éber–Gagyi 2014; Gagyi–Éber 2015; Vastagh 2016, 2017, 2019a, 2019b; Albert és mtsai 2018; Tóth–Szelényi 2018.

{105} Az áttekintés során nagy hasznát vettem Róbert Péter (2015) kiváló tanulmányának, amelyben sorra vette és értékelte az elmúlt évek vonatkozó munkáit.

{106} E kedvezőbb kép oka, hogy az alsóbb társadalmi csoportokban átlagosan magasabb a gyermekek száma (vagyis a 16 éven aluliaké), ezért az alsóbb csoportok háztartásai több főt rejtenek, mint amennyi e második csoportosításban látható (MNB 2017: 55, 3.2.4. táblázat; KSH 2017b: 21, 7.8. ábra).

{107} A kutatás főbb eredményeit lásd: Dupcsik–Szabari 2015; Gerő–Kovách 2015; Kovách–Kristóf–Szabó 2015; Kovách és mtsai 2016, 2017, 2018; Kovách [szerk.] 2017.

{108} A meghatározásokhoz lásd mindenekelőtt: Standing 2011: 7–13, 2012: 30–32; Szépe 2012a: 92–94; 2012b: 11–13; 2016: 57–78; Ferge 2012: 117–119; Kelemen–Rakovics 2013: 14–15; Éber 2016c: 5–6.

{109} Mindezzel részletesebben a Fordulat folyóirat 2012-ben megjelent 19. száma foglalkozott. Lásd Candeias [2007] 2012; Castel [1995] 1998; LaVaque-Manty [2009] 2012; Neilson–Rossiter [2009] 2012 és Standing 2011, 2012 igen eltérő felfogásait. Áttekintésükhöz lásd: Szépe 2012b, 2016: 57–78.

{110} A „Ki a cigány?”-vita főbb hozzászólásait lásd Ladányi–Szelényi 1997, 1998a, 1998b; Havas–Kemény–Kertesi 1998; Kertesi 1998. A vitairatok egybeszerkesztve is megtalálhatók: Ladányi 2005: 196–271, illetve 408–452., valamint Horváth–Landau–Szalai [szerk.] 2000: 179–241.

{111} Ezt a célt szolgálta a kulturális hegemónia megszerzésének keretében a magyarországi sajtó- és a médiaviszonyok radikális átszervezése, valamint egységes politikai üzenetek, illetve propagandakampányok elindítása. De idetartozik az egyházak, az államtól függő civil szervezetek – például a Civil Összefogás Fórum (CÖF), a Civil Összefogás Közhasznú Alapítvány (CÖKA) és a Civil Együttműködési Tanácskozás (CET) –, valamint a kormányt támogató mozgalmak (Békemenet és így tovább) tevékenysége is (vö. Éber 2016e).

{112} Részletesebben: Gagyi 2014b, 2016; Éber és mtsai 2014.

{113} Lásd ehhez a Fordulat folyóirat 2020-ban megjelenő 27. lapszámát, valamint: Gagyi 2018c, 2018e, 2019a; Gagyi–Szarvas 2016; Rákóczi 2017, 2018; Pósfai 2019.